

ČASOPIS HUMANISTIČKE STUDIJE

Glavni i odgovorni urednik:
Dragan K. Vukčević

Urednik broja
„Balkan između nacije,
tradicije i modernosti“:
Đorđije Borozan

Redakcija:

1. Đorđije Borozan (Podgorica);
2. Ilija Vujačić (Podgorica);
3. Dragica Vujadinović (Beograd);
4. Milan Podunavac (Podgorica);
5. Cirila Toplak (Ljubljana);
6. Mirjana Maleska (Skoplje);
7. Asim Mujkić (Sarajevo).

Savjet:

1. John Keane (Sidney);
2. Nenad Dimitrijević (Beograd);
3. Čedomir Čupić (Beograd);
4. Olga Breskaja (Vilnius);
5. Ana Krasteva (Sofija, Lyon);
6. Panos Ljoveras (Solun);
7. Đuro Šušnjić (Beograd);
8. Viljam Smirnov (Moskva);
9. Rudi Rizman (Ljubljana);
10. Alpar Lošonc (Novi Sad);
11. Vesna Kilibarda (Podgorica);
12. Stefano Bianchini (Bologna);
13. Hans-Georg Ziebertz (Würzburg);
14. Ratko Božović (Beograd).

Sekretar: Nikola Zečević

Dizajn: Mile Grozdanić

Priprema za štampu: Bojan R. Popović
Medeon, Podgorica

Lektura i korektura: Ljiljana Bošković

Izdavač: HS, UDG

Podgorica,
2021.

SADRŽAJ

DRAGAN K. VUKČEVIĆ Uvodna riječ
Glavnog i odgovornog urednika /5/

DIO I TEMA BROJA: Balkan između nacije, tradicije i modernosti
TOMASZ RAWSKI Glavni pravci bošnjačke nacionalističke
politike u savremenoj Bosni i Hercegovini /9/
ALOJZ IVANIŠEVIĆ Počeci hrvatskog sporta u Habsburškoj monarhiji /35/
DRAGO ROKSANDIĆ Europa i njene višestruke jugoistočne
granice. Problemi i pristupi „Zapadnom Balkanu“ /71/

DIO II STUDIJE

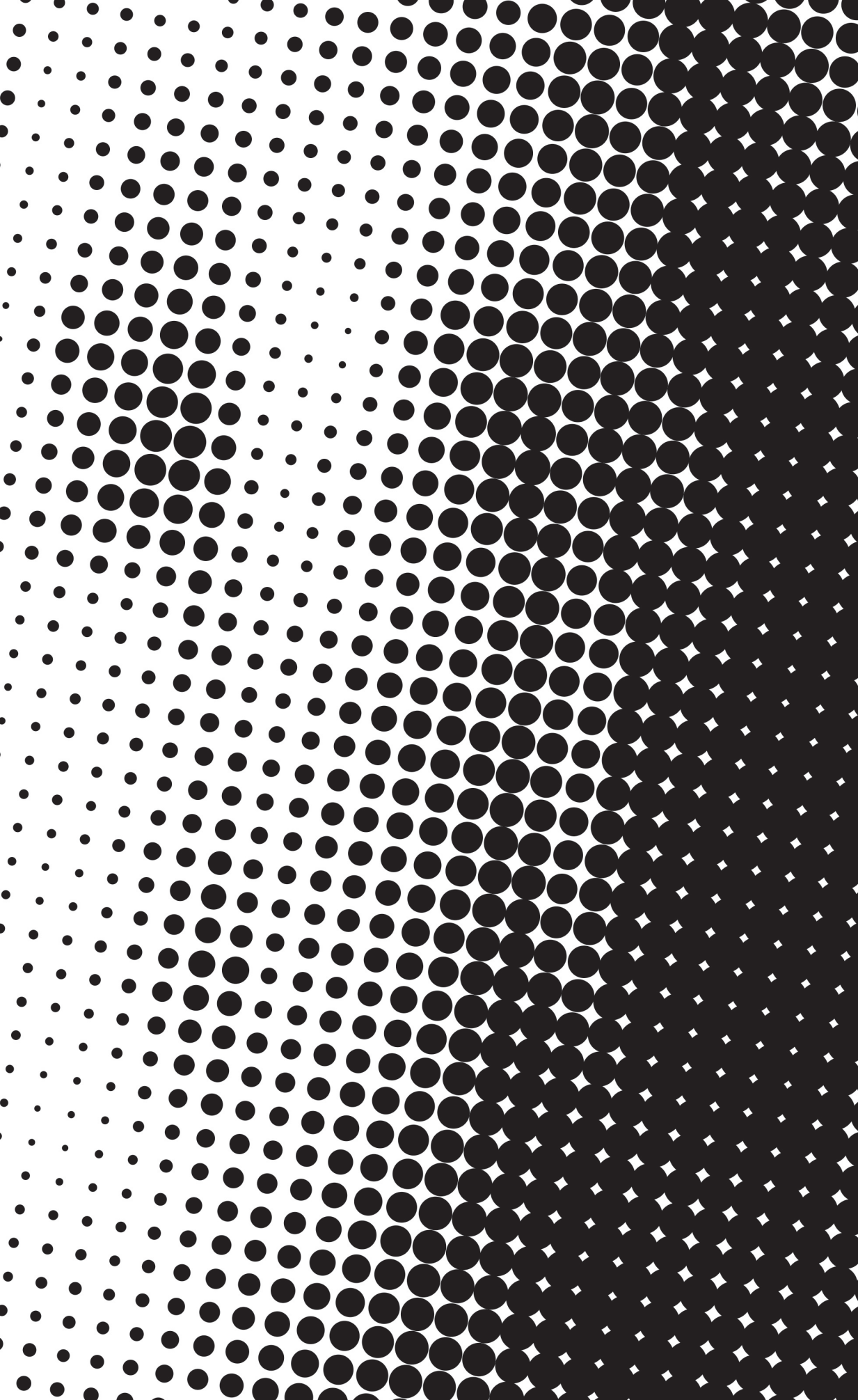
BRANKO BOŠKOVIĆ Right-Wing Populist Parties in Europe: Does
Welfare Chavivism Endanger Social Protection Budget? /85/
NIKOLA BANIĆEVIĆ Terrorism as a Problem
of International Security /97/
VLADIMIR VUJOŠEVIĆ „Odsanjati košmar do kraja“:
modernizam, (anti)tradicija i „jezik mrtvih“ /107/

DIO III PREVODI

RADMILO N. MAROJEVIĆ Aleksandar Blok (1870–1921)
i poema „Dvanaest“ (1918) /129/

DIO IV RECENZIJE

DANIJEL PALS, Teorije o religiji, CID, Podgorica,
2019. (Nikola Šaranović) /149/
RATKO BOŽOVIĆ, Povratak bliskosti, JU Narodna biblioteka
Njegoš, Nikšić, 2020. (Luka Rakojević) /153/
MAŠA JOVOVIĆ, Petar Lubarda u Crnoj Gori 1946–1951,
Fondacija „Čano Koprivica“ — Narodni muzej Crne Gore, Nikšić
— Cetinje, 2021. (Slađana Kavarić Mandić) /157/

Uvodna riječ glavnog i odgovornog urednika

Časopisi su prozori sa kojih sagledavamo svijet i kroz koje taj svijet nas prepoznaje. Jedan od tih prozora je upravo otvoren na zidu naše institucije. Ime mu obećava i obavezuje. Ono ukazuje na posvećenost idealu koji je u temeljima savremene kulture i evropskog identiteta. Nažalost, ovaj ideal je uveliko zaboravljen.

Vrijeme u kom živimo karakteriše buka masovnosti, vladavina mjerljivosti i tiranija vidljivog. To je svijet u kom su stvari pojele tvorca, sredstva obezvrijedila ciljeve, a uspješno postalo značajnije od smislenog. Zaboravili smo da je čovjek dužan obnoviti ljudskost, na kojoj je potrebno graditi novu solidarnost. Na njoj se i zasniva obnova duhovnosti koja je rodno mjesto plemenitosti uma.

Otuda potreba za novim humanizmom kojemu nije dovoljna samo pravna zasnovanost i politička utemeljenost. Taj humanizam traži novi oblik ljudskog dostojanstva. Njegova suština je obnova cjelovite ličnosti. To je podvižnički posao u vremenu razmravljenog života i rasijanog uma.

Nije slučajno da časopis „Humanističke studije“ nastaje na ovom prostoru. Prostoru čiju je duhovnost oblikovala i čudesna knjiga „Primjeri čojstva i junaštva“. U stvari, dok budemo mogli dopisivati tu knjigu novim primjerima obnavljaće se i vatra humanosti u nama. Zato ovakvi časopisi liče na pokušaj stvaranja malog ostrva ljudskosti u hladnom moru otuđenosti.

Zato „Humanističke studije“.

D. K. V.

DIO I

TEMA BROJA:

BALKAN IZMEĐU
NACIJE, TRADICIJE
I MODERNOSTI

Glavni pravci bošnjačke nacionalističke politike u savremenoj Bosni i Hercegovini

Članak razmatra dva glavna pravca bošnjačke nacionalističke politike u savremenoj Bosni i Hercegovini. Prvi pravac je radikalna strategija konsolidacije i antagonizacije, zasnovana na logici jačanja političkih i vjerskih podjela i usmjerena na jačanje unutrašnje kohezije bošnjačke nacije. Drugi pravac je umjerena saradnička strategija zasnovana na logici prelaska ovih podjela i usredotočena na saradnju između bošnjačke nacije i međunarodne zajednice (uglavnom) te dvije druge nacije u Bosni i Hercegovini (u manjoj mjeri). Članak prikazuje dinamiku stalne napetosti između ovih strategija u periodu 1995–2015.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, bošnjačka politika, nacionalizam, politička sociologija

Uvod

Članak predstavlja dvije glavne političke strategije koje su koristile stranke na vlasti u bošnjačkom segmentu političkog polja Bosne i Hercegovine nakon 1995. godine. U tekstu identifikujem neraskidivu napetost između ovih strategija i pokazujem kako se ona manifestovala u narednim fazama političkog procesa. Članak se bavi nacionalističkom politikom i, stoga, pokriva aktivnosti koje su sproveli posebno: Stranka Demokratske akcije (SDA) i Stranka za BiH (SBiH). Mnogo manji značaj pridajem ne-nacionalističkom pravcu politike koju vodi multinacionalna stranka Socijaldemokratska Partija Bosne i Hercegovine (SDP BiH), jer je ovaj pravac imao mnogo manji i samo povremeni uticaj na situaciju u državi.

Svaki od dva glavna pravca bošnjačke nacionalističke politike izrastao je iz različite logike političkog djelovanja, duboko povijesno ukorijenjenih u Bosni i Hercegovini. Prvi pravac — strategija konsolidacije i antagonizacije — bio je u skladu s logikom jačanja političkih i vjerskih podjela i bio je orijentisan ka jačanju unutrašnjeg jedinstva bošnjačke nacije suprotstavljajući je drugim dvjema nacijama koje naseljavaju Bosnu i Hercegovinu: srpskoj i hrvatskoj, te međunarodnoj zajednici. To je bio radikalni pravac, u okviru kojeg političke snage su kritizirale Dejtonski sporazum, tvrdeći da i teritorijalni dobici srpskog i hrvatskog logora i politička prava ove dvije

* Tomasz Rawski, Fakultet za Sociologiju, Varšavski Univerzitet, Poljska, t.rawski@is.uw.edu.pl. Homepage: trawski.net.

nacije, kao i politika međunarodne zajednice na terenu predstavljaju direktnu prijetnju do opstanka bošnjačke nacije. Drugi pravac — saradnička strategija — bio je u skladu s logikom prelaska političkih i vjerskih podjela i imao je za cilj jačanje saradnje između bošnjačke nacije i međunarodne zajednice, a u nekoj mjeri i sa druge dvije nacije. Bio je to umjeren pravac, unutar kojeg je bošnjačka strana povremeno ulazila u saveze sa međunarodnom zajednicom i podržavala njene integracionističke odluke usmjerene ka jačanju centralne vlasti u Bosni i Hercegovini.

Koristeći obje strategije, bosanskohercegovački nacionalisti nastojali su zadržati dominantan položaj u političkom polju poslijeratne Bosne i Hercegovine. U ovom članku raspravljam o tim strategijama kroz prizmu ključnih prekretnica u poslijeratnoj bosanskoj politici, uključujući primjenu „tranzicione pravde“, odnosno sudske procese koje je Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY) vodio u vezi sa: masovnim ubistvima u Srebrenici; opsadom Sarajeva; borbama za Mostar; te proces od strane Međunarodnog suda pravde (ICJ).

Prve godine u novom sistemu

Sa stanovišta bošnjačkog političkog tabora, Dejtonski sporazum kojim je okončan vojni sukob u Bosni i Hercegovini, imao je tri glavne posljedice. Prvo, potvrdio je suverenitet i teritorijalni integritet države u granicama iz prethodnog perioda, te obavezao politički Zagreb i Beograd da se odreknu svojih teritorijalnih zahtjeva, odnosno sankcionirao je minimalistički bošnjački teritorijalni ratni cilj, a to je bio sprečavanje podjele države. Drugo, potvrdio je ključne odluke Prvog Bošnjačkog Sabora iz septembra 1993. godine, potvrđujući postojanje bošnjačke nacije (Bošnjak/Bošnjaci kao zvanični naziv nacije) te bosanskog jezika¹. Treće, upisao je u novu institucionalnu arhitekturu države neraskidivu napetost između dvije gore pomenute političke logike: logike jačanja političkih i vjerskih podjela i logike njihovog prelaska.

Prva logika bila je institucionalizovana jer je međunarodna zajednica priznala suverenitet Bosne i Hercegovine, zajedno s ključnom ulogom lokalnih političkih elita u upravljanju državom. Nova administrativna struktura zemlje de facto je legitimisala većinu ratnih teritorijalnih dobitaka svake strane kao garant minimalnog konsenzusa između njih o obliku zajedničke države. Podjela Bosne i Hercegovine na dva entiteta i tri konstitutivne nacije, spojene samo slabom centralnom vlašću, autoritet dovela je do toga da je svaki nacionalistički tabor vodio svoju politiku u okviru svog „nacionalnog“ segmenta

¹ Šta je legitimisalo ambivalentnost pojmova: bošnjački/bosanski. Ustav ne precizira da li je bosanski jezik nacionalni jezik Bošnjaka, ali se to može indirektno zaključiti iz činjenice da on u dokumentu koegzistira zajedno sa hrvatskim i srpskim jezikom, a ne umjesto njega.

bosanske političke scene. Druga logika je institucionalizovana zbog želje međunarodne zajednice da stvori mehanizme moći za neutralisanje nacionalističkih centrifugalnih (srpskih i hrvatskih) i unitarističkih (bošnjačkih) tendencija i da po potrebi vrši direktnu kontrolu nad situacijom u zemlji. Zbog prve težnje, država je bila organizovana strogo prema principima troslojne konsocijativne demokratije u ljiphartskom smislu². Zbog druge težnje, Vijeće za implementaciju mira (PIC)³ dodatno je instaliralo tri alata za nepredviđene slučajeve kako bi moglo eksterno utjecati na pravac političkog procesa: ured Visokog predstavnika za Bosnu i Hercegovinu (OHR), tri međunarodne sudije u Ustavnom sudu, te ICTY. Ove institucije su trebale da ojačaju političku logiku prelaska nacionalnih podjela.

Prvobitno nizak nivo uključenosti međunarodne zajednice u mirovni proces u Bosni povećao se kao rezultat niza neuspjeha u prvoj godini mira. Ovi neuspjesi dokazali su neadekvatnost američke minimalne strategije civilnog angažmana u oblikovanju Dejtonskog sporazuma. Spektakularna pobjeda tri nacionalistička tabora (SDA, SDS, HDZ) na izborima u oktobru 1996. godine učvrstila je njihovu moć na svim nivoima nove institucionalne strukture⁴, pojačavajući nespремnost svakog tabora da napusti ratne teritorijalne ciljeve i zapečaćujući dominaciju logike jačanja političkih i vjerskih podjela.

Bošnjački nacionalistički tabor ambivalentno je prihvatio odluku PIC-a da OHR obdari novim, proširenim >bonskim ovlašćenjima< u decembru 1997. S jedne strane, moć autoritativnog donošenja zakona i izbacivanja neželjenih političara sa njihovih funkcija pružala je široke mogućnosti za slabljenje srpskih i hrvatskih protivnika. Sa druge strane, ovo je zahtijevalo presijecanje nezvaničnih paradržavnih struktura, netransparentnih kanala finansiranja stranaka i vojske, te kraj vođenja politike isključivo na osnovi bilateralnih sporazuma između lidera, jednom riječju — rezignaciju iz svih onih načina

² Zob.: Florian Bieber, *Post-war Bosnia. Ethnicity, Inequality and Public Sector*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2005; Soeren Keil, *Multinational Federalism in Bosnia and Herzegovina*, Ashgate, Farnham, 2013; Arend Ljiphart, „Constitutional democracy“, *World Politics*, Vol. 21, No. 2/1969, ss. 207–225.

³ PIC je osnovan kako bi nadgledao primjenu Dejtonskog sporazuma. Sastav rukovodstva PIC-a je: SAD, Velika Britanija, Francuska, Nemačka, Italija, Japan, Rusija, Turska, Evropska komisija, Predsjedništvo Evropske Unije. Prema Rolandu Kostiću, u vođstvu PIC-a od početka su se vodile diplomatske bitke između SAD-a i EU za faktičku kontrolu nad Bosnom. Zob. Roland Kostić, *Ambivalent Peace. External State-building, Threatened Identity and Reconciliation in Bosnia and Herzegovina*, Universitetstryckeriet, Uppsala, 2007, s. 82; Roland Kostić, „Shadow peacebuilders and diplomatic counterinsurgencies: Informal networks, knowledge production and the art of policy-shaping“, *Journal of Intervention and State-building*, Vol. 11, No. 1/2017, s. 120–139.

⁴ Detaljni rezultati svih posljeratnih parlamentarnih izbora u Bosni i Hercegovini dostupni su na web stranici Parlamenta BiH: <https://vvv.parlament.ba/Content/Read/248> [07. 10. 2020]. Sastav narednog mandata Prezidijuma BiH dostupan je na veb stranici Prezidijuma, ovdje: <http://www.predsjednistvobih.ba/hron/default.aspx?id=10074&langTag=en-US> [07. 10. 2020].

djelovanja koji su krajem 1997. dobro poslovali u Federaciji BiH⁵. U tom kontekstu nastao je prvi poslijeratni politički raskol u bošnjačkom taboru između radikalnog krila SDA — koje je još od rata bilo okupljeno oko predsjednika Alije Izetbegovića i nije željelo da daje ustupke OHR-u — te umjerenog krila premijera Harisa Silajdžića koji je snažno podržavao jačanje zvaničnih državnih institucija. Na kraju, međutim, pristalice strategije konsolidacije i antagonizacije zadržale su svoju dominaciju u SDA. Silajdžićevo umjerenom krilo, zalažući se za relativno stalnu saradnju sa OHR-om, osnovalo je novu bošnjačku stranku: Stranku za Bosnu i Hercegovinu (S BiH).

Izetbegovićeva stranka zadržala je dominaciju u bošnjačkom segmentu političke scene zahvaljujući tri faktora. Prvo, SDA je i dalje mogla računati na snažnu lojalnost rukovodstva Islamske Zajednice, gdje je u avgustu 1996. Mustafa Cerić zvanično izabran za predsjednika (*reis-u-ulema*). Drugo, Izetbegovića je još uvijek favorizovao bošnjački nacionalistički front štampanih medija: *Ljiljan-Preporod-Dnevni Avaz*. Treće, OHR Carlos Vestendorp, ojačan bonskim ovlaštenjima, svoje prve represivne mjere preduzete od januara 1998. uglavnom je usmerio na srpski SDS, mnogo radikalnije nastupajući protiv dejtonskih odluka nego ostale stranke na vlasti. Prvi talas otpuštanja srpskih političara sa državnih funkcija doprinio je produbljivanju unutrašnje borbe za liderstvo u SDS-u između Radovana Karadžića i Biljane Plavšić, što je dugoročno pridonijelo grupi poslanika okupljenih oko Milorada Dodika⁶ koji su se u to vrijeme pozicionirali kao srbijanske pristalice saradničke strategije.

U tom kontekstu, bošnjački tabor je, uprkos dominantnoj strategiji konsolidacije i antagonizacije i slabo vidljivoj strategiji saradnje, prošao sasvim pozitivno kao relativno predvidljiv i koherentan politički akter. Dakle, ojačani OHR nije oštro reagovao na ambivalentan odnos SDA prema njihovim potezima s početka 1998. godine, kao što su bile istovremena snažna podrška novom zakonu o državljanstvu Bosne i Hercegovine i ometanje svih prijedloga za novu državnu simboliku, koje su pokazivale da je SDA forsirala sopstvene unitarističke simboličke interese⁷. Takođe, nije OHR reagovao na dvosmisleni stav prema aktivnostima ICTY i ICJ-a, gdje je, s jedne strane, bošnjački tabor hvalio njihov rad u vezi sa kasnijim suđenjima visokim oficirima srpske VRS i hrvatskog HVO-a, a s druge strane, pokrenuo je oštru kritiku protiv oba tribunala u vezi s optužnicom

⁵ International Crisis Group, „Dayton: Two years on. A review of progress in implementing the Dayton peace accords in Bosnia“, ICG Bosnia Project, No. 27, 19. 11. 1997, <http://www.refworld.org/pdfid/3de2054e4.pdf> [07. 10. 2020].

⁶ Vlade Simović, „Političke partije u Bosni i Hercegovini“, u: Damir Banović, Saša Gavrić (ur.), *Država, politika i društvo u Bosni i Hercegovini. Analiza postdejtonskog sistema*, Sarajevo University Press, Sarajevo, 2011, s. 347–348.

⁷ Tomasz Rawski, „Polityka symboliczna jako instrument budowania państwa. Przypadek Bośni i Hercegowiny (1991–98)“, u: Jacek Raciborski (ur.), *Państwo w praktyce. Style działania*, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków, 2017, s. 373–396.

prvih oficira ARBiH u sklopu tzv. Slučaja Čelebići. Ova je kritika bila zasnovana na uvjerenju da je bošnjačka nacija postala žrtva genocida i da se „žrtvama genocida ne može suditi za ratne zločine“⁸.

Ovu posljednju liniju kritike bošnjački tabor je već razvio tokom rata, kada je u martu 1993. godine podneo ICJ-u optužnicu protiv Beograda za genocid, koji je trebalo da se dogodi u istočnoj Bosni 1992. godine tokom teritorijalne ekspanzije VRS. Iako je prvobitna svrha ovog čina optuživanja čitave države (Srbije) od strane druge države (Republike Bosne i Hercegovine) za vođenje osmišljene, sveobuhvatne, organizovane politike usmjerene na istrebljenje čitave nacije, bila da se međunarodna zajednica prisili da ukine embargo na isporuku oružja u Bosnu⁹, tokom rata stvar je dobila novu dimenziju. Bošnjačka strana proširila je optužnicu na čitav period 1992–1995, kako bi — kako piše Jelena Subotić¹⁰ — razriješila spor oko prirode zadnjeg rata u korist interpretacije prema kojoj ovo nije bio građanski rat, ni međunarodni konflikt, ni teritorijalni spor, već vanjska srpska agresija na bošnjački narod. Dobijanje međunarodnog priznanja za takvu perspektivu značilo bi potvrđivanje ekskluzivnog prava bošnjačke nacije na čitavu teritoriju Bosne i Hercegovine i mogućnost delegitimizacije Republike Srpske kao entiteta koji je nezakonito uspostavljen (kršenjem međunarodnog prava) i koji ugrožava suverenitet zemlje (jer je kontrolisan iz Beograda).

Dakle, s jedne strane, bošnjački tabor je kritikovao aktivnosti ICJ i ICJ sa pozicije žrtve genocida u borbi za pravdu, a sa druge strane — intenzivno je koristio ove institucije protiv srpskog tabora, posebno kada su njegovi predstavnici preduzimali, često polu-legalne, političke napore da im se otkáže suđenje za genocid. To je bio slučaj u junu 1999. godine, kada je Živko Radišić — srpski član Predsjedništva BiH, nasljednik Momčila Krajišnika nakon izbora u septembru 1998.¹¹ — bez konsultacija sa ostalim članovima tog tijela, imenovao srpskog opunomoćenika glavnog tužioca za Slučaj genocid, kojeg je zatim poslao u Hag da taj otkáže postupak¹². Bošnjačka strana iskoristila je očigledno odbijanje koje je opunomoćeniku dao ICJ, da napadne RS sa položaja branilaca međunarodnog prava.

Proširivanjem optužbe za genocid na čitav period rata ojačao je, ionako jak, bošnjačko-srpski antagonizam. O tome svjedoči i odnos SDA prema poslijeratnom statusu Srebrenice. Dakle, prva reakcija bošnjačkog tabora na činjenicu da se Srebrenica nakon rata našla na

⁸ Jelena Subotić, *Otimanje pravde: suočavanje s prošlošću na Balkanu*, Beogradski Centar za Ljudska Prava, Beograd, 2010, s. 146.

⁹ Vojin Dimitrijević, Marko Milanović, „The strange story of the Bosnian „Genocide“ case“, *Leiden Journal of International Law*, Vol. 21, No. 1/2008, ss. 65–94.

¹⁰ Jelena Subotić, *Otimanje pravde...* op. cit., s. 152.

¹¹ Na ovim izborima u bošnjačkom segmentu pobijedila je koalicija izgrađena oko SDA i SBiH. Alija Izetbegović je ponovo izabran za predstavnika bošnjačkog naroda u Predsjedništvu BiH.

¹² Vojin Dimitrijević, Marko Milanović, „The strange story... op. cit., s. 75.

teritoriji Republike Srpske nije bio toliko pokušaj ponovnog pregovaranja o njenom administrativnom statusu, već prepisivanje Srebrenice na gubitke¹³. Ovo je izazvalo unutar bošnjački sukob oko pitanja političke odgovornosti za loše poteze rukovodstva ARBiH, koje su — kako su optuživali vlasti u Sarajevu u vojnim krugovima u Tuzli — olakšale srpskoj strani zauzimanje enklave¹⁴. Ozbiljni navodi o veleizdaji protiv Alije Izetbegovića, optuženog za zaključenje tajnog sporazuma sa Radovanom Karadžićem o razmjeni Srebrenice i drugih istočnobosanskih enklava pod kontrolom ARBiH, u dijelove istočnog Sarajeva koje je tada okupirala VRS, dijelili su bošnjački tabor do sredine 1996. Kao što ističe Duijzings, tek je izvještaj generala Rasima Delića u ljeto 1996. godine omogućio da se ove podjele umanje kroz prebacivanje potpune odgovornosti za gubitak Srebrenice na međunarodnu zajednicu.

Međutim, SDA sigurno nije otpisala Mostar, koji je — podijeljen na hrvatski i bošnjački dio — otišao u Federaciju BiH. Produbljivanje tamošnjeg bošnjačko-hrvatskog antagonizma nije umanjio novi gradski statut. On je trebao podrivati dominaciju nacionalista postepenim prenosom vlasti iz gradskih okruga koje su oni kontrolisali u zajedničko centralno gradsko vijeće, no nikad nije bio primijenjen¹⁵. Jedine odluke o integraciji podijeljenog grada, donosio je OHR, obično uz podršku bošnjačke strane koja je željela obnoviti prijeratno administrativno jedinstvo grada. Istovremeno, projekat obnove starog grada iz osmanskih vremena napredovao je bez većih prepreka, uglavnom, jer se stari grad nalazio pod ekskluzivnom bošnjačkom upravom, te dobio je veliku međunarodnu pažnju nakon njegovog rušenja tokom rata. Opsežni projekat obnove spomenika osmanske arhitekture inaugurisan je Memorandumom o saradnji UNESCO-a sa bošnjačkom stranom¹⁶. Radovi su započeli na prelazu između 1997. i 1998. godine zahvaljujući milionskim donacijama, koje su na

¹³ Ger Duijzings, „Commemorating Srebrenica: Histories of violence and the politics of memory in Eastern Bosnia“, u: Xavier Bougarel (ur.), *The New Bosnian Mosaic. Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War Society*, Ashgate, Aldershot, 2007, s. 157.

¹⁴ Xavier Bougarel, „Reopening the wounds? The parliament of Bosnia-Herzegovina and the Question of Bosniak Responsibility“, u: I. Depla, X. Bougarel, J.-L. Fournel (ur.), *Investigating Srebrenica. Institutions. Facts. Responsibilities*, Berghahn Books, New York, 2012, s. 104–130.

¹⁵ Statut je Mostar učinio gradskom opštinom podijeljenom na sedam okruga: šest okruga sa jakim vijećima (tri bošnjačka, tri hrvatska) i jedan centralni (slabo gradsko vijeće s proporcionalnom nacionalnom zastupljenošću). Do kraja devedesetih, prenos vlasti iz okruga u centar blokirao je, uglavnom, HDZ. Vid. Međunarodna krizna grupa, „Bh Alijansa za (smanjenje) promjene“. Izvještaj ICG nakon Balkana, br. 132, 02. 08. 2003., <https://www.crisisgroup.org/bs/europe-central-asia/balkans/bosnia-and-herzegovina/bosnias-alliance-smallish-change> [07. 10. 2020].

¹⁶ Glavni predsjedavajući programa obnove bio je bošnjački arhitekt Amir Pašić, vid. Ibidem, s. 110; Susan Forde, „The bridge on the Neretva: Stari Most as a stage of memory in post-conflict Mostar“, *Cooperation and Conflict*, Vol. 51, No. 4/2016, s. 473.

račun Međunarodne fondacije Stari most uplatile, uglavnom, Turska, Svjetska banka i Banka za razvoj Savjeta Evrope. Svečano otvaranje rekonstruisanog Starog mosta bilo je zakazano za 2004. godinu¹⁷.

Ukratko rečeno, u prvim godinama nakon rata, SDA je bila u stanju da održi dominaciju strategije konsolidacije i antagonizacije u bošnjačkoj politici, ne samo zahvaljujući marginalizaciji umjerenih snaga u svom taboru, već prije svega, zahvaljujući tome što je međunarodna zajednica bila raspeta između dva modela rada, od kojih nijedan nije bio zadovoljavajući: između politike ustupaka lokalnim elitama u ime saradnje sa njima i politike autoritativnog donošenja zakona OHR-om. U prvom slučaju, pojedinačne uspjehe postigla je međunarodna zajednica tek kada je neki projekat izvodila u saradnji sa samo jednim od tri nacionalistička tabora, dok su protiv njega odmah nastupala dva ostala tabora. Druga vrsta politike, koja je bila odgovor na gotovo trajnu političku opstrukciju lokalnih elita u zajedničkim institucijama, takođe, je bila dugoročno neefikasna, jer je održavala stanje stalne konfrontacije sa nacionalistima.

Međunarodna zajednica pokušala je da se izvuče iz ove dvostruke nemoći kroz politiku podržavanja nedvosmisleno proevropski orijentisanih partija — uglavnom, nadnacionalnih, postkomunističkih i socijaldemokratskih SDP-a — što bi trebalo slomiti monopol nacionalista. Iako su ti pokušaji u početku propali, prilika za promjene pojavila se u martu 2000. godine, kada je Chris Patten — tadašnji povjerenik Evropske unije za vanjske odnose — najavio plan da Bosna i Hercegovina brzo potpiše sporazum o pridruživanju sa EU. Sa stanovišta SDA, ovaj zaokret međunarodne zajednice prema sve otvorenijoj promociji liberalne politike u Bosni i Hercegovini¹⁸, bio je povoljan u tom smislu što je SDA omogućavala očuvati težnju za svojim predratnim teritorijalnim ciljem, koristeći i strategiju saradnje. Zbog toga je bošnjačka strana počela da saraduje sa zajednicom na onim odlukama koje su ojačale princip teritorijalne pripadnosti na uštrb principa nacionalne pripadnosti, poput odluke Ustavnog suda iz ljeta 2000. godine koja je priznala konstitutivnost sve tri nacije na čitavoj teritoriji države¹⁹.

Pravi cilj međunarodne zajednice bio je, međutim, marginalizacija nacionalista na parlamentarnim izborima u novembru 2000. U tu svrhu formirana je Alijansa za promjene — koalicija od deset stranaka sa čitavog spektra bosanske političke scene, gdje su glavnu ulogu

¹⁷ Tonka Kostadinova, „The politics of memory and the post-conflict reconstruction of cultural heritage: The case of Bosnia and Herzegovina“, Working Paper Series of the Centre for Advanced Study Sofia, br. 6/2014, s. 14.

¹⁸ Roland Kostić, *Ambivalent peace...* op. cit., s. 85–88.

¹⁹ Odluku o konstitutivnosti naroda od 1. jula 2000. godine međunarodne i bošnjačke sudije donijele su glasovima 5: 4, uz protivljenje hrvatskih i srpskih sudija. Odluka je razbila nacionalnu ekskluzivnost oba entiteta i dodijelila politička prava bošnjačkom i hrvatskom narodu u Republici Srpskoj, te srpskom narodu u Federaciji BiH. Zob. Soeren Keil, *Multinational Federalism...* op. cit., s. 103.

imali postkomunistički SDP i umjereni bošnjački SBiH²⁰ — trebao je pobijediti i stvoriti vladu koja bi primjenjivala program međunarodne zajednice bez rezerve. Za bošnjački tabor pobjeda Alijanse na izborima²¹ označavala je značajan porast važnosti strategije saradnje.

Umjereni zaokret

Uprkos činjenici da je nakon pobjedonosnih izbora Alijansa uspjela da formira koalicionu vladu i u Predsjedništvo BiH dovede dva povoljna predstavnika konstitutivnih nacija, nova vlada se pokazala nestabilnom i od početka je bila mučena unutrašnjim sukobima. S jedne strane, glavni koalicioni partneri — SDP i SBiH — borili su se za stranačku kontrolu nad ključnim ministarstvima u Federaciji BiH i za rukovodeće pozicije u državnim preduzećima. Sa druge strane, osam manjih koalicionih stranaka jednoglasno je optužilo dvojicu glavnih partnera za autoritarno prisvajanje procesa donošenja odluka u Alijansi u korist bošnjačkog tabora²², te iskorištavanje manjih partnera kao smokvin listić namijenjen stvaranju lažnog utiska o transnacionalnoj prirodi koalicije.

Za bosanski tabor činjenica da je Alijansa preuzela vlast u zemlji označavala je trostruko jačanje strategije saradnje. Prvo, činjenica da je umjereni SBiH stekla položaj vladajuće stranke u zemlji značila je da je ojačana i u svom taboru. Drugo, SDA je, takođe, ubrzo napravila pragmatičan „umjereni zaokret“ da bi povratila izgubljenu moć. Ovaj zaokret, koji je u oktobru 2001. najavio Sulejman Tihić — novi lider stranke koji je zamijenio bolesnog Aliju Izetbegovića — težio je, ne samo zauzimanju relativno sigurnog i udobnog položaja SDA kao pristalice snažnog liberalnog kursa koji je sledio OHR, već i javnu izjavu o napuštanju promocije islama kao glavne kriterije bošnjačke nacionalne identifikacije²³. Treće, politička neutralnost Islamske Zajednice koju je najavio Mustafa Cerić²⁴, započela je proces popuštanja političkih veza IZ sa SDA i značila je reorijentaciju reisa sa panislamističkog kursa na promociju u Bosni umjerenog koncepta „evropskog islama“ kao religije sa glavnom crtom tolerancije i

²⁰ Izvještaji Međunarodne krizne grupe potvrđuju da je Alijansa nastala kao rezultat intervencije britanskih i američkih ambasadora: Graham Hand-a i Tom Miller-a.

²¹ Na ovim izborima stranke Alijanse pobijedile su glavne nacionalističke stranke: SDA, HDZ i SDS. Tokom mandata došlo je do promjene u Predsjedništvu BiH: Halid Genjac (SDA) zamijenio je teško bolesnog Aliju Izetbegovića kao predstavnika bošnjačkog naroda.

²² Razlog za ovo bila je prošlost lidera SDP-a Zlatka Lagumdžije, koji se proglasio Bošnjakom, a uz to nije potekao iz SKBiH, već iz SDA, jet je političku karijeru započeo tokom rata kao bliski savjetnik Alije Izetbegovića i potpredsjednik vlade u Silajdžićevoj vladi.

²³ Aydin Babuna, „National identity, islam and politics in post-communist Bosnia-Herzegovina“, *East European Quarterly*, Vol. 39, No. 4/2006, s. 426–430.

²⁴ *Ibidem*.

otvorenosti za pluralizam. Glavna unutrašnja posljedica umjerenog zaokreta bila je marginalizacija radikalnog islamističkog krila SDA i gubitak političkog uticaja aktivista kao što su bili Džemaludin Latić, Omer Behmen, Edhem Bičakčić, Hasan Čengić i dr.

Istovremeno, čitav bošnjački tabor pokušavao je destabilizovati vladavinu Alijanse masovnim napadima na SDP, čiji je najbolji primjer slučaj Sarajevskog sporazuma iz marta 2002. godine o sprovođenju odluke Ustavnog suda o ustavnosti bh. nacija. Iako su, pod pritiskom OHR-a Volfganga Petritscha, sporazum potpisali lideri šest najvećih nacionalnih političkih stranaka, parlamenti oba bh. entiteta odbili su ga. U Federaciji BiH odlučila je ne samo opozicija SDA i HDZ — koji su tvrdili da će decentralizovana Federacija biti opterećena troškovima sprovođenja ove odluke teže nego centralizovana Republika Srpska — već prije svega distanca sa strane SBiH. Talas nacionalističkih optužbi protiv SDP-a za izdaju državnih interesa²⁵ označio je kraj postojanja Alijanse. Ostali primjeri napada uključuju slučaj tzv. alžirske grupe sa prijelaza 2001. i 2002. godine koji je SDA kritizirala kao antidržavnu aktivnost, ili slučaj Pogorelica u aprilu 2002. godine, koji je kritiziran zbog navodnog nepoštovanja SDP-a prema visokim ratnim herojima.

Još jedan primjer slabosti Alijanse je potpuno predavanje političkog prostora bošnjačkom taboru oko političkog značaja masovnih ubistava u Srebrenici. SDA je ovdje usko saradivala sa međunarodnom zajednicom, što je rezultiralo započinjanjem radova na stvaranju spomenika u Potočarima. Ubrzo nakon zvanične proslave pete godišnjice događaja u julu 2000. godine — prve proslave organizovane u Srebrenici — OHR Petritsch odredio je mjesto budućeg memorijalnog centra nasuprot stare fabrike baterija, tačno tamo gdje su to tražile Majke Srebrenice²⁶. Zahvaljujući ovoj saradnji, bošnjački nacionalisti mogli su otvoreno trijumfovati kada je, avgusta 2001. godine, bila izrečena prva kazna ICTY, kojom je oficir VRS-a osuđen za genocid u Srebrenici (46-godišnja zatvora za Radislava Krstića). Sulejman Tihić smatrao je tu izreku prvim pravim dokazom koji potvrđuje bošnjačku interpretaciju rata kao srpske agresije na čitavu bošnjačku naciju²⁷. Nije SDP, već političari bošnjačkog tabora bili ti koji su aktivno protestovali protiv novog post-Miloševićevog

²⁵ International Crisis Group, „Nacionalističke vlade Bosne i Hercegovine. Pad dy Ashdown i paradoksi izgradnje države“, Izvještaj za BH, No. 146, 23. 07. 2003, http://old.crisisgroup.org/_/media/Files/europe/146_bosnia_ashdown_bh.pdf [02. 11. 2020].

²⁶ Craig E. Pollack, „Intentions of burial: Mourning, politics and memorials following the massacre at Srebrenica“, *Death Studies*, Vol. 27, No. 2/2010, s. 139.

²⁷ Jelena Subotić, *Otimanje pravde... op. cit.*, s. 154. Zob. tež Rachel Kerr, *The International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia: An Exercise in Law, Politics and Diplomacy*, Oxford University Press, New York, 2004, s. 324.

pokušaja Srbije da podrije pravni legitimitet optužbe za genocid uspostavljene u ICJ²⁸.

Uprkos krahu Alijanse za promjene nakon manje od dvije godine nestabilne vladavine, njezina dostignuća — poput smanjenja institucionalnog paralelizma u zemlji, povećanja budžetske discipline ili reforme vojske Federacije BiH — pripremila su teren za ambiciozni program reformi Padi Ashdovna, Petritschova nasljednika na mjestu OHR-a. Ashdovn, najavljujući program *Rad i pravda* u maju 2002. godine, čiji je cilj bio intenzivno jačanje centralnih institucija i uspostavljanje liberalne vladavine zakona u Bosni, nadao se da će ga sprovesti sa Alijansom. Međutim, prerani raspad koalicije i povratak vlasti od strane tri nacionalistička tabora u oktobru 2002. godine²⁹ doveli su ga do saradnje s njima.

Ashdovnov nastupni govor najavio je povećanje aktivnosti međunarodne zajednice u izgradnji državnih institucija u Bosni i Hercegovini i bio je jasan signal prelaska iz minimalističke američke perspektive u evropski model duboke posvećenosti građenju države³⁰. Međutim, za bošnjački tabor ključna činjenica bila je da je pooštravanje liberalnog kursa od strane OHR povećalo jaz između pretpostavki Dejtonskog sporazuma, koji je zacementirao logiku jačanja međusobnih podjela, i politike OHR-a na terenu koja je snažno promovisala logiku prelaska ovih podjela. Stoga je umjerena SDA, vladajući taborom u novom mandatu, postojano oscilirala između novo ojačane stragije saradnje i dobro ukorijenjene strategije konsolidacije i antagonizacije.

Prva strategija primijenjena je na način da se u okviru saradnje sa OHR-om istovremeno naglašava autonomija tabora, što se pretvorilo u istovremeno podržavanje centralističkih reformi koje je pokrenuo OHR i kritiziranje ih kao premalo radikalnih. To je bio slučaj

²⁸ Kako pišu Dimitrijević i Milanović, Jugoslavija predsjednika Koštunice zatražila je 2001. godine poništavanje tužbe za genocid sa dva glavna argumenta. Prvo, tvrdilo se da pravni status od trenutka osnivanja slučaja ne odgovara stvarnom statusu od danas, ukazujući na to da je državu-tužioca (poslijeratna BiH kao pravni sljednik ratne Republike BiH) trenutno predstavljaju i počinioci i žrtve genocida, dok optuženu državu (Jugoslavija) ne predstavlja i ne zastupa Slobodan Milošević, već njegovi protivnici. Drugo, tvrdilo se da zbog promjene statusa postmiloševićevske Jugoslavije od nastavljača rada SFRJ do njenog nasljednika, sadašnja Jugoslavija je potpuno nova država i kao takva nije bila u stanju da krši međunarodnu konvenciju o genocidu osam godina ranije. Zob. Vojin Dimitrijević, Marko Milanović, „The strange... op. cit., s. 15.

²⁹ Na ovim izborima SDA je povratila dominaciju u bošnjačkom segmentu, ispred SBiH. Sulejman Tihić (SDA) postao je bošnjački član Predsjedništva BiH. U međuvremenu, socijaldemokratski SDP vratio se na nizak nivo podrške iz devedesetih.

³⁰ Zbog toga je Evropska komisija uspostavila radno mjesto Specijalnog predstavnika Evropske unije (EUSR) u Bosni, paralelno sa uredom OHR-a. Ashdovnovo „dvostruko imenovanje“ na obje funkcije trebalo je da započne proces postepenog preuzimanja nadležnosti OHR-a od strane specijalnog predstavnika EU i na kraju prebaci zemlju u potpunosti pod kontrolu EU. Zob. Mateja Peter, „The shifting... op. cit., s. 50.

sa centralnom reformom vojske koju je Ashdovn pokrenuo 2003. godine i kojoj je bio cilj integrisanje vojske dva entiteta u općebosanske oružane snage. Predstavnici SDA, generalno zadovoljni politikom integracije, kritizirali su reformu kao nedosljednu, jer je pretpostavljala da će neki korpusi biti prepušteni entitetima, umjesto da se sve jedinice podrede centralnom stožeru³¹. Drugi primjer su višemjesečni pregovori oko reforme državne policije u periodu 2004–2005, koji nisu uspjeli pošto se bošnjački tabor opredijelio za centralistička rešenja, ojačavši tako srpski otpor protiv delegiranja suvereniteta na centralni nivo vlasti. Konačno, bošnjački tabor je više puta kritikovao Ashdovnovu oklijevanje da nedvosmisleno diskredituje Dejtonski sporazum: na primjer, u maju 2003. godine Sulejman Tihić pokrenuo je političku kampanju pozivajući na reviziju političkog sistema zemlje u snažno liberalnom duhu³².

Drugi način saradnje bio je podrška drugom talasu otpuštanja političara sa državnih funkcija, koji je Ashdovn započeo ubrzo nakon stupanja na dužnost. Nijedna od bošnjačkih stranaka nije protestovala zbog otpuštanja srpskih političara — uključujući Mirka Šarovića, srpskog člana Predsjedništva BiH, koji je podnio ostavku u aprilu 2003. godine nakon što su ga američke obavještajne službe optužile za slučaj „Orao“ — ni hrvatskih političara, poput Dragana Čovića, hrvatskog člana Predsjedništva BiH otpuštenog u martu 2005. godine zbog optužbi za korupciju. U ime izgradnje imidža lokalnih branitelja vladavine zakona, bošnjački tabor je, takođe, bio spreman da otpusti manje važne političare iz svojih redova — na primjer, Munira Alibabića, šefa federalnih tajnih službi optuženog za korišćenje tajnih podataka protiv političkih protivnika³³.

Druga strategija izražena je, uglavnom, u kritici Ashdovnovog autoritarnog modela upravljanja Bosnom zasnovanoj na argumentu da OHR krši suverenitet zemlje. Sva tri nacionalistička tabora protestovala su i protiv stvaranja posebnih komisija za sprovođenje dubokih reformi i protiv ličnog donošenja zakona OHR-om kroz dekrete. U bošnjačkom slučaju ova kritika je dosegla vrhunac u januaru 2004. godine, kada je OHR nametnuo novi statut podijeljenom Mostaru, gdje od posljednjih izbora nijedna centralna općinska institucija nije funkcionirala, a sva se moć vratila vijećima gradskih okruga. Ashdovnovu odluku da formalno ujedini grad u jedinstveno tijelo, donijete kao posljedica neuspjeha dvije runde pregovora s lokalnim političkim elitama, SDA je žestoko kritizirala zbog straha od hrvatske majorizacije³⁴. Takođe su te odluke pokrenule opstrukciju od

³¹ Darko Martinović, *Visoki predstavnici međunarodne zajednice u BiH*, Fakultet Političkih Znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2014, s. 140–141.

³² Niels van Willigen, *Peacebuilding and International Administration: The Cases of Bosnia and Herzegovina and Kosovo*, Routledge, London, 2013, s. 167–168.

³³ International Crisis Group, *Nacionalističke vlade...* op. cit.

³⁴ Florian Bieber, „Local institutional engineering: A tale of two cities, Mostar and Brčko“, u: David Chandler (ur.), *Peace without Politics? Ten Years of State-Building in Bosnia*, Routledge, London-New York, 2005, s. 119. U poređenju sa

strane SDA protiv reforme državne službe i federalnog ministarstva unutrašnjih poslova³⁵.

Na sličan je način bošnjački tabor postupio u odnosima sa srpskim i hrvatskim taborima: s jedne strane, strategija saradnje rezultirala je prvim, privremenim zbližavanjem s njima nakon rata, a sa druge strane, održavanje ranije strategije konsolidacije i antagonizacije nije dozvoljavalo prekoračenje ranijih ograničenja. Bošnjačko-srpsko zbližavanje dogodilo se u Komisiji za Srebrenicu koju je u oktobru 2003. godine uspostavio parlament Republike Srpske na Ashdovnov zahtjev. Nekoliko mjeseci pritiska OHR-a na srpske opstrukcionista u Komisiji i njihov gubitak podrške od strane zvaničnog Beograda³⁶ rezultirali su konačnim izvještajem Komisije iz juna 2004. godine, koji je bošnjački tabor pozitivno primio, iako taj nije reprodukovao „genocidnu“ interpretaciju tragedije osnovanu na ranijoj presudi ICTY Krstiću. Međutim, izvještaj³⁷ je sadržavao nedvosmislene izjave o srpskoj odgovornosti za tragediju, uključujući izjavu da su u julu 1995. godine „neki pripadnici srpske nacije“ ubili nekoliko hiljada Bošnjaka kršeći međunarodno pravo³⁸.

Bošnjačko-srpskom zbližavanju doprinosila je i izgradnja Memorijalnog centra u Potočarima zahvaljujući donacijama vlada Velike Britanije, Holandije i Sjedinjenih Država. Prva masovna sahrana 600 ekshumiranih tijela žrtava masovnih ubistava u martu 2003. godine i svečano otvaranje Centra u septembru iste godine, pripremili su teren za prvu zajedničku proslavu planiranu za jul 2004. Međutim, proslava nikada nije postala drugi korak ka zbližavanju, jer iako se predsjednik RS Dragan Čavić zvanično izvinio za masakr u Srebrenici na javnoj televiziji, niko od najviših vlasti ovog entiteta nije se pojavio na godišnjici u Potočarima. Kao odgovor na to Sulejman Tihić osporio je simboliku zastave i amblema Republike Srpske Ustavnom sudu kao simboliku koja potkopava konstitutivnu ravnopravnost bh. naroda³⁹.

---

devedesetim, stavovi stranaka u vezi sa ujedinjenjem grada su postali obrnuti. Rastuća demografska prednost hrvatskog stanovništva koje je u Mostar dolazilo iz Hercegovine, ponukala je HDZ da nakon 2002. godine postulira ujedinjenje grada. Zauzvrat, SDA u defanzivi počela je da brani *status quo*, odnosno podijeljeni grad.

³⁵ Darko Martinović, *Visoki...* op. cit., s. 129.

³⁶ Srbija je prešla na izrazito proevropski kurs u ljeto 2004. godine, kada je Boris Tadić preuzeo funkciju predsjednika države. Zaokret je, između ostalog, podrazumjevaao i aktivnu potragu srpskih specijalnih službi za glavnim srpskim ratnim zločincima, uključujući Karadžića i Mladića

³⁷ Kompletan tekst dostupan je ovdje: <https://www.slobodnaevropa.org/a/823047.html> [12. 11. 2020].

³⁸ Jelena Subotić, *Otimanje...* op. cit., s. 166–167.

³⁹ Zob. Stanko Smoljanović, „Čavić priznao masakr u Srebrenici“, Deutsche Welle, 23. 06. 2004, <http://www.dw.com/bs/%C4%8Davic-priznao-masakr-u-srebrenici/a-248548> [7. 11. 2020]; Stanko Smoljanović, „Tihićeva inicijativa izazvala negodovanje u RS“, Deutsche Welle, 27. 07. 2004, <http://www.dw.com/bs/tihi%C4%87eva-incijativa-izazvala-negodovanje-u-rs/a-2485498> [12. 11. 2020].

Istovremeno, bošnjački tabor podržavao je aktivnosti OHR-a usmjerene na slamanje otpora RS-a protiv saradnje sa ICTY. Od marta 2003. godine do proljeća 2005. godine, SDA je podržala Ashdovna u kampanji protiv aktivista SDS-a za koje se sumnjalo da podržavaju skrivanje ratnih zločinaca Radovana Karadžića i Ratka Mladića. Dok je OHR zamrzavao njihove privatne bankovne račune, zadržavao budžetske subvencije njihovoj stranci, zatvarao državne kompanije i uklanjao s položaja visoke srpske funkcionere, SDA je ove akcije dosljedno prikazivala kao borbu protiv ekstremizma, političke nezrelosti i izolacionističkog kursa manjeg entiteta, a srpski otpor tumačila je kao manifestaciju kontinuiranog kršenja državnog i međunarodnog prava⁴⁰. Bošnjački tabor je, međutim, bio selektivan, jer je istovremeno branio generale ARBiH, podržavajući one koji su dobrovoljno stali pred ICTY (poput Sefera Halilovića i Rasima Delića) i protestujući protiv hapšenja onih koji su ostali na slobodi. Najspektakularniji je primjer Nasera Orića ratnog komandanta Srebrenice, optuženog za napade na srpska sela oko Srebrenice u periodu 1992–1993. Nakon hapšenja Orića u aprilu 2003, SDA je počela da optužuje ICTY za „inžinjeriju pomirenja“ naroda Bosne i Hercegovine stvaranjem lažne ravnoteže zločina između strana. Tri godine kasnije, Tihić je svečano dočekao Orića koji se vratio u Bosnu kao narodni heroj i „pobjednik u borbi za istinu o Srebrenici“⁴¹.

Bošnjačko-srpski klinč oko međusobnog zbližavanja, takođe, dobro ilustruje primjer sarajevske Komisije za istinu, koju je 2004. godine osnovao centralni parlament na zahtjev poslanika iz RS. Srpska strana je tako usko definisala svrhu aktivnosti komisije da je bošnjačka strana blokirala formiranje komisije, na šta je srpska strana odgovorila bojkotom rada čitavog parlamenta⁴². Na taj način su ta dva tabora, umjesto da produbljuju međusobno zbližavanje, produbila nestabilnost državnih institucija, a Komisija sa proširenim ciljem studije formirana je tek poslije dvije godine.

Što se tiče bošnjačko-hrvatskog zbližavanja, ono se dogodilo u Mostaru, gdje je, neovisno o stalnom sukobu na administrativnom nivou, završena obnova osmanskog starog grada. Svečanom otkrivanju rekonstruisanog Starog mosta u julu 2004, koje su široko prenosili svjetski mediji, prisustvovali su predstavnici oba tabora, saglasno podržavajući Ashdovnov govor, koji je metaforu mosta koristio kao simboličku „vezu između dvije donedavno podijeljene zajednice“⁴³. Ipak, bila je to jedna predstava usmjerena, uglavnom, na brojne predstavnike evropskih zemalja i zvaničnike međunarodnih institucija

⁴⁰ Jelena Subotić, *Otimanje...* op. cit., s. 151–152.

⁴¹ Zoran Pirolić, „Oštre reakcije na susret Tihić-Orić“, Deutsche Welle, 08. 07. 2006, <http://www.dw.com/bs/o%C5%A1tre-reakcije-u-rs-na-susret-tihi-%C4%87-ori%C4%87/a-2484407> [11. 11. 2020].

⁴² Jelena Subotić, *Otimanje...* op. cit., s. 164.

⁴³ Sav Ashdovnov govor dostupan je ovdje: <http://www.ohr.int/?p=45231> [dostup: 10. 11. 2020].

uključenih u projekat obnove: UNESCO-a, Evropske komisije, Svjetske banke i drugih. Stručnjaci se slažu da je bošnjačko-hrvatski projekat pomirenja oko rekonstrukcije Starog mosta propao⁴⁴.

Još jedna propuštena prilika za ovo zbližavanje bio je proces tzv. Hercegovačke šestorke⁴⁵ pred ICTY u martu 2004. U korist mogućeg zbližavanja svjedočilo to, što se šestorica generala dobrovoljno prijavila u Hag. Međutim, ogromna veličina čitavog procesa i njegov vrlo spor razvoj značajno su smanjili njegov potencijal pozitivnog političkog uticaja⁴⁶. Glavni faktor koji je antagonizirao angažirane strane bila je linija odbrane koju je predstavio general Slobodan Praljak, glavni optuženi za rušenje Starog mosta u Mostaru. Praljak je, naimе, tvrdio da je komanda ARBiH sama naredila da se most dignе u vazduh kako bi se prekinula komunikacija sa zapadnim dijelom grada⁴⁷. Naravno, bošnjački tabor je ovu liniju smatrao skandalozno konfrontacijskom.

Uprkos kontroverzama oko Ashdovnovog upravljanja Bosnom, njegova politika je ojačala centralne državne institucije do te mjere da je na kraju njegovog mandata međunarodna zajednica javno objavila namjeru da zatvori ured OHR-a i okonča mirovnu misiju⁴⁸. Međutim, do aprila 2006. situacija se radikalno promijenila zbog posljedica blokade dvije reforme koje su uslovile sposobnost države da potpiše sporazum o pridruživanju sa Evropskom unijom. Prvi potez bio je blokiranje reforme državne policije sa srpske strane, a drugi neočekivano odbijanje tzv. Aprilskog paketa — što je bio set ustavnih reformi koje je PIC pripremio kako bi ustrojstvo zemlje prilagodio zahtjevima EU — glasovima dijela predstavnika bošnjačkog i hrvatskog tabora.

Povratak radikala

Pad aprilskog paketa⁴⁹ bio je nusprodukt interne borbe za liderstvo u svakom nacionalnom taboru. Neočekivani volt SBiH Harisa Silajdžića koji se iznenada prezentirao kao radikal i branilac bošnjačkog

⁴⁴ Susan Forde, „The bridge... op. cit., s. 478.

⁴⁵ Hercegovačka šestorka su šest generala HVO-a koji su zauzimali rukovodeće pozicije u vojsci tokom bošnjačko-hrvatskog sukoba 1993–1994: Jadranko Prlić, Bruno Stojić, Slobodan Praljak, Milivoj Petković, Valentin Ćorić i Berislav Pušić.

⁴⁶ Suđenje hercegovačkoj šestorci bilo je jedno od najvećih u istoriji ICTY — suđeno je šestorici optuženih u ukupno 26 slučajeva koji su pokrivali čitav period bošnjačko-hrvatskog sukoba. Optužnica nije sadržala navode o genocidu, iako je uključivala navode o etničkom čišćenju. Dinamika procesa, u početku niska, povećala se tek u proljeće 2006.

⁴⁷ Helen Walasek, *Bosnia...* op. cit., s. 51–52.

⁴⁸ Mateja Peter, „No exit: The decline of the International Administration in Bosnia and Herzegovina“, u: Soeren Keil, Valery Perry (ur.), *State-building and Democratization in Bosnia and Herzegovina*, Ashgate, Aldershot, 2015, s. 136.

⁴⁹ Paket je odbijen sa dva glasa u Predstavničkom domu BiH 26. aprila 2006.

unitarizma, sastojao se u beskompromisnoj kritici paketa sa staništa strategije konsolidacije i antagonizacije. Silajdžić je umjerenu SDA marginalizirao njenim vlastitim oružjem, jer je njegov glavni argument — da paket cementira podjelu zemlje na entitete — bila radikalizirana kritika OHR-a preuzeta od SDA, o kojoj je prethodno bilo riječi. Volt u bošnjačkom taboru ispraćen je razmetljivim protivljenjem hrvatskih poslanika iz novoosnovane stranke HDZ 1990. kompromisnoj poziciji 'starog' HDZ-a, zasnovano na argumentu da usvajanje paketa ne garantuje kraj diskriminacije hrvatskog naroda u Federaciji. Brzo se pokazalo da su političke posljedice kolapsa paketa ozbiljne kako za bošnjački tabor, tako i za čitavu bh. političku scenu, kao i za međunarodnu mirovnu misiju u Bosni.

Prva posljedica bila je povratak dominacije strategije konsolidacije i antagonizacije u bošnjačkom taboru i u mainstream-politici uopšte. Kako piše Sofija Sebastijan, sama činjenica da se pregovaralo o ovoj vrsti ustavne reforme na kraju je imala za cilj da razbije tabu šutnje oko Dejtonskog sporazuma, jer je pokazala da je međunarodna zajednica spremna da se duboko umiješa u njegov oblik⁵⁰. Pad paketa, takođe, je trebalo da pokaže da sebično probijanje sopstvenih nacionalističkih ciljeva i dalje može donijeti političke koristi. Povratak dominacije strategije konsolidacije i antagonizacije u bošnjačkom taboru zapečaćen je pobjedom Silajdžića i SBiH na novembarskim izborima⁵¹, uz podršku aktivista iz bivšeg radikalnog krila SDA. U predizbornoj kampanji Silajdžić je kolaps paketa predstavio kao pobjedu bošnjačkih branitelja bosanske državnosti protiv dvije destruktivne snage: autoritarnosti međunarodne zajednice, koju utjelovljuje Ashdown i nove inkarnacije srpskog radikalizma, koju predstavlja Milorad Dodik⁵². Istovremeno, kritikovao je umjereno krilo SDA, na čelu sa Tihićem, zbog njihovog zbližavanja sa SNSD.

Druga posljedica bila je krah konsenzusa o daljem obliku mirovne misije u Bosni unutar rukovodstva PIC-a, gdje su stavovi različitih strana postali obrnuti⁵³. Od kolapsa paketa, razočarano evropsko krilo PIC počelo je pozivati na brzo zatvaranje kancelarije OHR-a, dokazujući da je Bosna i Hercegovina postala stabilna zemlja kojom se može daljinski upravljati kroz zahtjeve procesa pristupanja EU. Zauzvrat, britansko-američko krilo PIC izražavalo je želju za

⁵⁰ Sofia Sebastian, *Post-war State-building and Constitutional Reform: Beyond Dayton in Bosnia*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2014, s. 167–169.

⁵¹ Na ovim izborima, u bošnjačkom segmentu, SBiH je popravio svoj položaj, gotovo izjednačujući broj mjesta sa SDA. Unutrašnja dominacija SBiH nad SDA osigurana je izborom Harisa Silajdžića za bošnjačkog člana Predsjedništva BiH. Ono što je najvažnije, prva poslijeratna fragmentacija hrvatskog segmenta omogućila je izbor hrvatskog člana Predsjedništva BiH iz socijaldemokratskog tabora. Bio je to Željko Komšić (SDP), izabran bošnjačkim glasovima.

⁵² Početkom 2006. Dodikov SNSD predstavljao se još uvijek kao proevropska sila koja glasa za aprilski paket, ali je zauzeo radikalniji stav u predizbornoj kampanji. Na tome je i ostao narednih godina.

⁵³ Mateja Peter, „No exit... op. cit., s. 137–138.

produženjem mandata OHR-a, što bi omogućilo da se lokalni radikalizmi, posebno srpski, drže pod kontrolom. Nesposobnost oba krila PIC-a da postignu sporazum, značajno je ograničila Ashdovn-ove nasljednike⁵⁴ da nastave svoj oštar liberalni kurs u Bosni, u velikoj mjeri smanjujući njihove napore na pokušaj uravnoteženja prioriteta svakog krila⁵⁵. Stoga je OHR postajao sve nesposobniji da slomi sve jače lokalne radikalizme.

Dakle, nakon 2006. godine, politička stanovišta unutar bošnjačkog tabora su promijenjena u odnosu na devedesete. Dok je dominantnu strategiju konsolidacije i antagonizacije počela primjenjivati, tada umjerena, a sada radikalizirana SBiH na čelu sa Silajdžićem, manjinsku strategiju saradnje podržavala je, tada radikalna, a sada umjerena Tihićeva SDA, koja je ovaj kurs i dalje doživljavala kao priliku za povratak na dominantnu poziciju u bošnjačkom taboru. U okviru prve strategije, radikali su otvoreno proglasili povratak predratnom teritorijalnom cilju, pozivajući na stvaranje jake centralne vlasti u Bosni i stvarnu likvidaciju entiteta. Iako je njihov novi predlog — uvođenje regionalne organizacije zemlje prema geografskim i ekonomskim kriterijumima⁵⁶ — bio korekcija predratnog koncepta unitarne države, nije udario njegove temelje. Ono što je najvažnije, Silajdžićevi radikali mogli su uživati u podršci Islamske zajednice. Mustafa Cerić, kome je smrt Alije Izetbegovića bila prvi znak reorijentacije prema 'novim radikalima', ojačao je ovaj kurs dvije godine kasnije nakon pobjede nad umjerenim Enesom Karićem na izborima za reis-l-ulemu⁵⁷. Pobjeda nad umjerenim krilom omogućila je Ceriću da podrži Silajdžića i otvoreno artikulira postulat ukidanja dejtonskog režima kako bi stvorio bošnjačku nacionalnu državu na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine⁵⁸.

Dominaciji strategije konsolidacije i antagonizacije podstakle su haotične i loše koordinirane aktivnosti OHR-a Christiana Schwarz-Schillinga u prvoj godini nakon pada aprilskog paketa. Dozvolile su one povratak oštrog bošnjačko-srpskog antagonizma kao sukoba koji je opet definisao dinamiku političke scene u zemlji. Silajdžićevi centralisti funkcionisali su u svojevrsnoj simbiozi sa radikalima Milorada

⁵⁴ Ashdovn je svoj mandat završio krajem januara 2006. Aprilski paket se već obrađivao tokom mandata Christiana Schwarz-Schillinga (01/02/2006–30/06/2007). Sljedeći OHR bio je Miroslav Lajčak (01. 07. 2007. — 28. 02. 2009), a potom Valentin Inzko (03. 01. 2009. — do danas).

⁵⁵ Evropsko krilo PIC-a željelo je da se Bosna što prije integriše sa Evropskom unijom, i to je bio pravac njenog djelovanja. S druge strane, britansko-američko krilo insistiralo je na što bržem pristupanju Bosne i Hercegovine NATO-u.

⁵⁶ Zlatiborka Popov-Momčinović, „Parlamentarne političke stranke u Bosni i Hercegovini“, u: Saša Gavrić, Damir Banović (ur.), *Parlamentarizam u Bosni i Hercegovini*, Sarajevski Otvoreni Centar, Sarajevo, 2012, s. 278.

⁵⁷ Xavier Bougarel, *Islam and Nationhood in Bosnia-Herzegovina: Surviving Empires*, Bloomsbury, London, 2017, s. 198.

⁵⁸ Dunja Larise, „The islamic community in Bosnia and Herzegovina and nation building by Muslims/Bosniaks in the Western Balkans“, *Nationalities Papers*, Vol. 43, No. 2/2015, s. 206.

Dodika koji su bili usredsređeni na sve jaču odbranu statusa Republike Srpske. Međusobno podgrijavanje antagonizma sve je više polarizovalo oba tabora, pogoršavajući nestabilnost centralnih institucija i pogoršavajući odnose između tabora i Schwarz-Schillinga, te njegovog nasljednika Miroslava Lajčaka⁵⁹. Iako je OHR ovaj put, takođe, djelovao, uglavnom, protiv politički moćnog Dodika, međutim, u nedostatku podrške razbijenog rukovodstva PIC-a, njegovi postupci pretočili su se u konkretne političke odluke neuporedivo slabije od postupaka njegovih prethodnika. Lajčakova visoka pasivnost, suočena sa sve više separatističkom retorikom i sve agresivnijim potezima srpskog lidera — poput efektivnog blokiranja reforme policije koju je pokrenuo Ashdovn ili stalne prijetnje referendumom o nezavisnosti u Republici Srpskoj⁶⁰ — sve više je otuđivala bošnjačke centraliste od OHR-a.

Strategija saradnje koju je promovisalo umjereno krilo u taboru zadržala je svoje karakteristike iz prethodne decenije. S jedne strane, Tihić je izjavio spremnost da okonča bošnjačko-srpski antagonizam odustajanjem od svoje težnje ka unitarizmu i trajnim prihvatanjem vizije decentralizovane Bosne i Hercegovine. S druge strane, predložio je regionalizaciju zemlje, koja je pretpostavljala likvidaciju entiteta — na šta se nije složila nijedna opcija u srpskom taboru — i predložio vodeću ulogu centralnih institucija, ističući da Bosna mora ostati *cjelovita*.

Tri događaja dobro pokazuju daljnji razvoj strategije saradnje. Prvi primjer je inicijativa umerjenog Tihića (SDA) i Čovića (HDZ) o novoj ustavnoj reformi, koja je bila preduzeta u martu 2008. i trajala do februara sljedeće godine. Takozvani Prudski proces podrazumijevao je niz sastanaka lidera tri stranke: Tihića, Čovića i Dodika u sjevernobosanskom selu Prud. Tamo je SDA koristila strategiju saradnje kako bi se međunarodnoj zajednici predstavila kao pouzdan partner za saradnju i, uz njenu pomoć, povratila političku dominaciju u svom taboru i širom Bosne. Tokom sastanaka trojice lidera, Tihić je djelovao kao glavni pregovarač, ističući prevladavajuću vrijednost kompromisa i potrebu za okončanjem bošnjačkog unitarizma, te proglašavajući potrebu preuzimanja zajedničke odgovornosti za zajedničku

⁵⁹ Schwarz-Schilling i Lajčak bili su pristalice evropskog krila PIC-a, ali su, takođe, morali da se nose sa pritiscima anglosaksonskog tabora. Na primjer, Lajčak se istovremeno borio da se Bosna pridruži NATO-ovom pojedinačnom programu partnerstva i da potpiše sporazum o pridruživanju sa EU.

⁶⁰ Što se tiče reforme policije, Dodik je iskoristio Lajčakove napore da se reforma potpiše što prije i da se na taj način Bosna približi EU. Na kraju je reforma usvojena u obliku koji je bio vrlo kompromisan za Republiku Srpsku. Što se tiče referenduma, Dodik je stavio šah na Lajčaka nakon proglašenja nezavisnosti Kosova u februaru 2008. godine, prijeteći mu istim referendumom u Republici Srpskoj i suzbijajući neredu u Banjaluci koje su organizovale marginalne desničarske grupe, tražeći hitni referendum o nezavisnosti RS. Kada se Lajčak zahvalio Dodiku na razbijanju ovih neredu, sarajevska javnost se podsmevala da je „OHR postao Dodikov pomoćnik“. Zob. Darko Martinović, *Visoki...* op. cit., s. 180.

državu⁶¹. Takođe je javno priznalo pravo na postojanje Republike Srpske — prvi takav snažni ustupak srpskom taboru od kraja rata.

Ipak, Prudski proces nije donio rezultate koje je Tihić očekivao zbog opstrukcije srpskih i bošnjačkih radikala. U slučaju prvih, prevladao je čvrsti stav Milorada Dodika da pregovori garantuju postojanje Republike Srpske, što je podrivao Tihićev prijedlog da se država umjesto na entitete podijeli na četiri regije. U slučaju drugih, glavnu ulogu imala je kritika od strane Harisa Silajdžića koji je bio marginalizovan u pregovorima. Silajdžić je tvrdio da je pravac pregovora bio suprotan bošnjačkom nacionalnom interesu i da su sami pregovori bili ilegalni jer nije dan od trojice lidera nije u to vrijeme držao zvaničnu državnu funkciju.

Drugi primjer pokušaja SDA da povрати sebi političko vođstvo koristeći strategiju saradnje, su Butmirski pregovori. Oba krila PIC-a pokrenula su i vodila te pregovore od oktobra do decembra 2009. godine, a odnosili su se oni na još jedan prijedlog ustavne reforme, sličan aprilskom paketu. Pregovori su se održali u vojnoj bazi EUFOR-a na sarajevskom Butmir okrugu pored Ilidže, a prisustvovala su im sve važne političke stranke koje su butmirski paket jednoglasno odbile. Prihvatila ga je samo Tihićeva SDA koja ovog puta nije bila arhitekt razgovora. Poraz u butmirskim pregovorima bio je spektakularan zbog sljedeće pobjede radikala — Silajdžića i Dodika — te kao dokaz napredujuće korozije autoriteta međunarodne zajednice u Bosni. Potvrdilo se da PIC, čak i kada ga slabi OHR prati, više nije u stanju da postigne svoje političke ciljeve u Bosni.

Treći primjer je postupanje SDA u slučaju Sejdić-Finci. Slučaj je sadržavao žalbu koju su podnijeli predstavnici dvije nacionalne manjine — Roma (Dervo Sejdić) i Jevreja (Jakob Finci) — Evropskom sudu za ljudska prava protiv sistemske diskriminacije koja je proizašla iz konstrukcije ustava BiH i sastojala se u lišavanju predstavnika manjine njihovog pasivnog izbornog prava u Predsjedništvo BiH, te Dom Naroda, odnosno u centralne državne institucije kojima se upravlja po principu nacionalne pripadnosti. S jedne strane, niz Tihićevih pozitivnih reakcija na presudu Suda iz decembra 2009. godine, izdanu u korist podnosilaca žalbe⁶², ukazalo je da je SDA podržavala duboke ustavne reforme koje su uslijedile iz presude. S druge strane, ta ista stranka nikada nije odlučila da pruži stvarnu podršku sprovođenju ovih promjena.

Valja spomenuti da se ova unutrašnja podjela bošnjačkog tabora zamaglila u korist strategije konsolidacije i antagonizacije povodom događaja povezanih sa Srebrenicom i Mostarom. Prvo, i Tihićeva SDA i Silajdžićeva SBiH jednoglasno su kritikovale presudu ICJ u slučaju genocida (februar 2007), čiji je prvi dio rekao da genocid nije

⁶¹ Aleksandra Zdeb, „Prud and Butmir processes in Bosnia and Herzegovina: Intra-ethnic competition from the perspective of game theory“, *Ethnopolitics*, Vol. 16, No. 4/2017, s. 375–378.

⁶² Damir Banović, Saša Gavrić, „Ustavna reforma u Bosni i Hercegovini“, *Politička misao*, Vol. 47, No. 2/2010, s. 160.

bio čitav rat, već samo masakr u Srebrenici, dok je drugi dio tvrdio da Beograd nije direktni počinilac genocida, ali kriv je samo za to što nije zaustavio i kaznio njegove počinioce. Presuda nije onda donijela mnogo novog u odnosu na presudu ICTY Radislavu Krstiću iz 2001. godine. U praksi označavala je neuspjeh bošnjačkih napora da se njihova dominacija u Bosni sankcioniše međunarodnim pravom. Tadašnji zajednički Tihićev i Silajdžićev napad na ICTY i ICJ samo je ojačao distancu bošnjačkog tabora od međunarodne zajednice, a javno izraženi zahtjevi za likvidacijom Republike Srpske⁶³ — koji su naišli na agresivan odgovor Milorada Dodika — dodatno su produbili antagonizam između oba tabora. Nije onda čudno što su SDA i SBiH predstavile jedinstveni front i kada je beogradska policija u julu 2008. godine uhapsila Radovana Karadžića, kada su — u vezi sa njegovim optužbama za genocid od strane ICTY — obojica lidera još jednom doveli u pitanje postojanje manjeg entiteta⁶⁴.

Štoviše, bošnjački tabor je, takođe, predstavio zajednički front u Mostaru gdje su Tihić i Silajdžić pružili centralnu podršku lokalnim delegatima SDA, koji su početkom 2009. najavili bojkot zajedničkih, bošnjačko-hrvatskih gradskih institucija. Osnova za taj bojkot bio je raniji bojkot procesa zajedničke primjene Ashdovnovog gradskog statuta od strane ogranka mostarskog HDZ-a u rezultatu njihovog gubitka dominacije u hrvatskom taboru nakon opštinskih izbora u oktobru 2008. godine⁶⁵. Tako je bošnjačko-hrvatski antagonizam ponovo oživio u Mostaru, nakon skoro četiri godine relativne saradnje između oba tabora.

Unutrašnja fragmentacija

Međusobni antagonizmi između nacionalističkih tabora pojačani su neuspjelim pokušajem političkog inženjeringa koji je međunarodna zajednica preduzela na centralnom nivou vlasti na izborima 2010. godine. Dakle, podržana anglosaksonskim krilom PIC-a težnja (nominalno) multinacionalnog SDP-a da drugi put u istoriji poslijeratne BiH pobijedi na izborima⁶⁶ i stvori vladajuću koaliciju na centralnom i saveznom nivou koja bi prihvatila strogo proamerički

⁶³ Jelena Subotić, *Otimanje...*, s. 154.

⁶⁴ Ekpa Novosti, „Ne gladije već posti“, Večernje Novosti, 26. 07. 2008, <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/dosije/aktuelno.292.html:219695-ne-gladije-vec-posti> [24. 10. 2020]; Dragan Maksimović, „BiH različito reaguje na hapšenje Radovana Karadžića“, Deutsche Welle, 22. 07. 2008, <http://www.dw.com/sr/bih-razli%C4%8Dito-reaguje-na-hap%C5%A1enje-radovana-karad%C5%BEi%C4%87a/a-3500313> [24. 10. 2020].

⁶⁵ International Crisis Group, „Bosnia: A test of political maturity in Mostar“, Europe Briefing, No. 54, 27. 07. 2009, http://old.crisisgroup.org/_/media/Files/europe/b54_bosnia___a_test_of_political_maturity_in_mostar.pdf [02. 11. 2020].

⁶⁶ Ovi izbori rezultirali su laganom pobjedom SDP-a (ukupno 11 mjesta) nad bošnjačkim taborom, gdje je SDA (10) pobijedila, ispred SBB-a (4) i SBiH-a (2). Bakir Izetbegović (SDA) zauzeo je bošnjačko mjesto u Predsjedništvu BiH.

izborni program *Platforma*, ovog puta otvorila je, ipak, i put umjerenoj SDA da suvlada Bosnom. Međutim, istovremeno je SDP, pozivajući dvije marginalne hrvatske stranke⁶⁷ u novu „veliku koaliciju“, isključio jedinstveni front hrvatskih nacionalista iz HDZ-a i HDZ-a 1990, uprkos činjenici da su baš te stranke osvojile veliku većinu glasova hrvatskog stanovništva na izborima. Kao odgovor na ovo isključenje — dodatno pogoršano izborom socijaldemokrata Željka Komšića u Prezidijum BiH kao predstavnika hrvatskog naroda — hrvatski nacionalisti blokirali su mogućnost uspostavljanja vlade na oba nivoa koristeći mehanizam „nacionalnog veta“ u Domu naroda na osnovi argumenta da hrvatski narod nije faktički predstavljen u državnim institucijama.

Sukob je ponovo eskalirao u proleće 2011. godine, kada je produžena institucionalna paraliza dovela do paralelnog formiranja dvije konkurentne vlade u Federaciji BiH, koje su dovodile u pitanje legalnost jedna drugoj: koalicijske vlade koju je uspostavio SDP uprkos hrvatskim opstrukcijama i vlade u sjeni koju je stvorio HDZ/HDZ 1990⁶⁸. Iako je državna izborna komisija delegalizovala koalicionu vladu SDP-a, OHR Inzko je suspendirao njenu odluku, a njegova je intervencija osigurala nastavak rada ilegalne koalicije i dobila dva odgovora nacionalista. Prvo, hrvatski front HDZ/HDZ 1990 napravio je konačan zaokret prema svome maksimalističkom teritorijalnom cilju, otvoreno proglašavajući potrebu stvaranja trećeg (hrvatskog) entiteta u Bosni. Drugo, srpski Dodikov SNSD — u postizbornom savezu sa frontom HDZ/HDZ 1990 — ušao je u još jedan sukob sa OHR-om, prijeteći mu referendumom o likvidaciji ureda OHR. Ispostavilo se da je glavni pobjednik ovog sukoba Milorad Dodik, koji je primorao međunarodnu zajednicu da uključi vanjskog posrednika — Ketrin Ešton, predstavnicu EU za spoljne poslove — da sa njim pregovara o povlačenju sa referendumu.

Iako je ovaj višeslojni sukob samo indirektno uključivao bošnjački tabor, njegova glavna posljedica bila je složena fragmentacija ovog tabora, što je produbilo zbunjenost oko izbora dominantne političke strategije od strane pojedinačnih aktera. Fragmentacija je započela spektakularnim porazom SBiH na parlamentarnim izborima i Silajdžića na izborima za Predsjedništvo BiH, te ponovnom dominacijom tabora od strane SDA, što, međutim, nije značilo da je strategija saradnje ponovo ojačana u taboru. Prvo, brza postizborna antagonizacija hrvatskog tabora i trajni gubitak autoriteta OHR-a⁶⁹ značili su ukupan gubitak podrške međunarodne zajednice prema SDA. Drugo, SDA bila je od 2009. godine podijeljena između pristalica

⁶⁷ Radi se o neofašističkoj Hrvatskoj Stranci Prava (HSP) te Narodnoj Stranci „Radom za boljitak“.

⁶⁸ Roland Kostić, „Shadow... op. cit., s. 130.

⁶⁹ Ibidem, s. 133. W UE zapadła decyzja o ostatecznym rozdzieleniu funkcji European Union Special Representative (EUSR) od urzędu OHR. Od tego momentu wycofany OHR Inzko przestał forsować jakiegokolwiek własne rozwiązania.

umjerenog Tihica i entuzijasta sve moćnijeg radikala Bakira Izetbegovića, sina Alije i potpredsjednika stranke.

Takođe, u taboru nije bilo nedvosmislenog i daljnijeg jačanja strategije konsolidacije i antagonizacije. Ovome jačanju su pogodovale: produžena nefunkcionalnost zajedničkih institucija koja je onemogućavala svakodnevno upravljanje državom; dosljedno separatistički kurs Milorada Dodika, te imenovanje Bakira Izetbegovića za člana bosanskog predsjedništva BiH. Međutim, istovremeno su ovaj trend blokirala četiri faktora. Prvo, Izetbegović je svoju izbornu pobjedu snažno dugovao Tihicu koji je podnio ostavku na izborima u zamjenu za Bakirovo obećanje da će on slijediti umjereni kurs⁷⁰.

Drugo, u bošnjačkom taboru pojavio se novi politički akter: Stranka za Bolju Budućnost (SBB) koju je osnovao Fahrudin Radončić, bosanski medijski oligarh i vlasnik dnevnog lista *Dnevni avaz*, za koga je početak političke karijere značio odustajanje od njegovog dvodecenijskog saveza sa SDA. Kurs SBB, uglavnom, je apstrahovan od obje tradicionalne bošnjačke strategije, fokusirajući se na pragmatični savez sa proameričkim SDP-om. Kao rezultat SBB je zamijenio SDA u vladajućoj koaliciji od maja 2012. godine, a Radončićeva pozicija se ojačala.

Treće, kolaps SBiH i prilično spora autonomizacija Izetbegovića podstakli su Islamsku zajednicu u liku Mustafe Cerića na još jednu političku reorijentaciju, ovog puta prema Radončiću kojeg je reis podržao na izborima za Predsjedništvo BiH. Štaviše, problem je bio Cerićev odlazak sa funkcije u septembru 2012. godine, bez jasnih naznaka nasljednika. Iako se za novog reisa, Huseina Kavazovića, smatralo da je nastavljac dosadašnjeg kursa, brzo se pokazalo da je on više Izetbegovićev nego Radončićev pristalica.

Četvrto, politička zbunjenost unutar tabora je prouzrokovana činjenicom da su kaos na centralnom i saveznom nivou, kao i unutrašnje podjele u bošnjačkom logoru, prikrivali značaj događaja povezanih sa kasnijim presudama ICTY. Iako su do sada te presude bile snažan argument za čitav tabor u korist jednoglasne podrške strategiji konsolidacije i antagonizacije, ovaj put hapšenje Ratka Mladića u maju 2011. godine ili presuda Slobodanu Praljku za rušenje Starog mosta u Mostaru⁷¹ nisu igrale tako snažnu ujediniteljsku ulogu.

Na kraju krajeva, Bakir Izetbegović bio je političar koji je uspio da prevaziđe unutrašnju fragmentaciju bošnjačkog tabora, osvojivši i naklonost novog reisa Kavazovića i stvarno vođstvo SDA. Potonjem je pomogla neočekivana bolest i smrt Sulejmana Tihica. Do narednih izbora Izetbegović je uspio ujediniti podijeljenu SDA dovoljno efikasno da postigne visok rezultat na parlamentarnim izborima i drugi

⁷⁰ Ioannis Armakolas, „A changing party landscape? An Analysis of the October 2010 Elections in Bosnia and Herzegovina“, *Southeastern Europe*, br. 38/2014, s. 188; Xavier Bougarel, *Islam and nationhood...* op. cit., s. 195.

⁷¹ Susan Forde, „The bridge... op. cit., s. 472–473.

mandat u Predsjedništvu BiH⁷². Zahvaljujući ovome, Bakir Izetbegović je početkom 2015. godine stekao status najuticajnijeg bošnjačkog političara u zemlji. Međutim, njegova situacija bila je dijametralno drugačija od one u kojoj se nalazio Alija Izetbegović u drugoj polovini devedesetih. Bakir je morao vladati bošnjačkim taborom u zemlji u kojoj su nestabilnost zajedničkih institucija, antagonizmi između tri tabora, razočaranje politikom međunarodne zajednice i opšta politička dezorijentacija bili najveći od kraja rata.

Zaključci

Dva glavna pravca-strategije bošnjačke nacionalističke politike u savremenoj Bosni i Hercegovini pojavile su se u pozadini stalne napetosti između pretpostavki Dejtonskog sporazuma, koje su cementirale logiku jačanja nacionalističkih podela, i politike međunarodne zajednice na terenu koja je promovisala logiku prelaska ovih podjela.

Strategija konsolidacije i antagonizacije zasnovana na prvoj logici i utemeljena na radikalnom, prijeratnom postulatu bošnjačke dominacije u Bosni i Hercegovini uređivanjem zemlje prema liberalnom principu teritorijalne pripadnosti, zadržala je svoju potpunu dominaciju u taboru do kraja devedesetih. U ovom periodu artikulirala ju je Izetbegovićeva SDA koja je — uživajući podršku rukovodstva Islamske zajednice naslijeđenu iz rata, te naklonost čvrstog medijskog fronta — marginalizirala umjerenu Silajdžićevu SBiH.

Strategija saradnje zasnovana na drugoj logici i težnji za ravnopravnošću svih nacija na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine, ojačao je umjereni SBiH Silajdžić nakon pobjede na izborima 2000. godine. Ipak, ukupno gledajući, najznačajnije ga je ojačala SDA koja poslije umjerenog zaokreta — koji je 2001. godine pokrenuo novi lider Sulejman Tihić — počela je da koristi strategiju saradnje kao svoju glavnu strategiju, preusmjeravajući strategiju konsolidacije i antagonizacije u drugi plan, mada ne oslobodivši se nje u potpunosti. To je rezultiralo ambivalentnom politikom i prema međunarodnoj zajednici i prema srpskom, te hrvatskom taboru. U prvom slučaju, ambivalentnost se sastojala u pružanju podrške sve oštrijem, integracionističkom kursu OHR-a u Bosni, te istovremenom optuživanju za premalo radikalizma sa pozicije branilaca vladavine zakona u zemlji. U drugom slučaju, ambivalentnost je bila pokušaj da se antagonizmi sa srpskim i hrvatskim taborima ukinu u lokalnoj politici usmjerenoj na rešavanje problema tragedija u Srebrenici i Mostaru, dok su te antagonizme istovremeno podgrijavale na međunarodnom nivou, tj. ICTY i ICJ. Važno je da je istovremena upotreba obje strategije

⁷² Na ovim izborima SDA je pobijedila u bošnjačkom segmentu (ukupno 13 mjesta) ispred SBB-a (5). Bakir Izetbegović (SDA) ponovo je postao bošnjački član Predsjedništva BiH. Multinacionalni SDP oslabljen je ostavkom Zlatka Lagumdžije i odlaskom Željka Komšića koji je osnovao svoju stranku — Demokratski front (DF) i s njom postigao bolji izborni rezultat od SDP-a.

od strane SDA sa jakim prioritetom za strategiju saradnje rezultirala dubljom rekonfiguracijom snaga unutar tabora. Ranije uticajno, radikalno krilo SDA, bilo je marginalizovano, a političke veze sa Islamskom zajednicom popuštene, što je jasno ublažilo kurs stranke.

Istovremeno, preokret u odnosima moći unutar tabora rezultirao je preokretom prioriteta za obje strategije. To se dogodilo u proljeće 2006. godine, u rezultatu kolapsa aprilskog paketa kada je, neočekivano, Silajdžićeva SBiH prošla na radikalne pozicije. Ovaj potez bio je dio šireg zaokreta u bh. politici, usljed čega se međunarodna zajednica podijelila oko daljnjeg načina vršenja mirovne misije u Bosni, a dinamiku čitavog političkog polja ponovo je definirao rastući, bošnjačko-srpski antagonizam. Pobjeda Silajdžića na izborima za Predsjedništvo BiH, vrlo visok rezultat SBiH u parlamentu i snažna podrška koju je radikalima dala Islamska zajednica u liku Reisa Cerića, vratili su u prvi plan strategiju konsolidacije i antagonizacije koja se tada manifestovala u otvorenom artikulisanju postulata centralizacije zemlje i likvidacije entiteta. Dominacija ove strategije produbila je antagonizme između tabora i otuđila ih od međunarodne zajednice u jednakoj mjeri kao i zrcalne autonomističko-separatističke postulate koje je iznosio srpski tabor, predvođen Miloradom Dodikom.

Strategija saradnje za narednih nekoliko godina nakon 2006. ostala je u pozadini bošnjačke nacionalističke politike i manifestovala se u pokušaju umjerene SDA da povрати svoju dominantnu političku ulogu u taboru i zemlji. U tom cilju, SDA je za međunarodnu zajednicu gradila imidž posrednika koji bi bio spreman na dalekosežne kompromise — uključujući odustajanje od težnje za bošnjačkom dominacijom u Bosni. Međutim, istovremeno se ova unutrašnja podjela u taboru zamagljivala kad su na dnevni red dolazila pitanja suđenja ratnim zločincima pred ICTY i ICJ. Ovdje je čitav bošnjački tabor dosljedno branio „vlastite“ oficire ARBiH, jednoglasno stigmatizirajući kazne nepovoljne za svoj tabor i izražavajući podršku hapšenjima i izrekama zločincima iz srpskog i hrvatskog tabora.

Premda je nakon 2010. SDA povratila svoju relativnu dominaciju u bošnjačkom taboru, istovremeno je došlo do fragmentacije i intenziviranja unutrašnje borbe za liderstvo, i kao posljedica — velike dezorijentacije oko strategija koje je tabor do sada koristio. S jedne strane, prioritetizacija strategije saradnje nije vraćena, a s druge strane, prioritetizacija strategije konsolidacije i antagonizacije nije jasno zadržana. Bakir Izetbegović je uspio da ponovo ujedini tabor pred izbore u oktobru 2014. godine, koji su se pokazali uspješnim i za njega i za SDA, što je omogućilo izlazak iz ovog klinča. Zahvaljujući tome, Bakir Izetbegović je u 2015. godinu stekao status najjačeg i najutjecajnijeg bošnjačkog političara. Ipak, taj je političar stao na čelu tabora koji je bio razočaran dugotrajnom, neefikasnom politikom međunarodne zajednice i duboko zbunjen oko toga u kom pravcu bi trebalo ići dalje.

Bibliografija

- Armakolas Ioannis, „A changing party landscape? An Analysis of the October 2010 Elections in Bosnia and Herzegovina“, *Southeastern Europe*, br. 38/2014, s. 171–212.
- Babuna Aydin, „National identity, islam and politics in post-communist Bosnia-Herzegovina“, *East European Quarterly*, Vol. 39, No. 4/2006, s. 405–447.
- Bieber Florian, *Post-war Bosnia. Ethnicity, Inequality and Public Sector*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2005.
- Bieber Florian, „Local institutional engineering: A tale of two cities, Mostar and Brčko“, u: David Chandler (ur.). *Peace without Politics? Ten Years of State-Building in Bosnia*, Routledge, London-New York, 2005, s. 114–127.
- Bougarel Xavier, „Reopening the wounds? The parliament of Bosnia-Herzegovina and the Question of Bosniak Responsibility“, u: I. Depla, X. Bougarel, J.-L. Fournel (ur.), *Investigating Srebrenica. Institutions. Facts. Responsibilities*, Berghahn Books, New York, 2012, s. 104–130.
- Bougarel Xavier, *Islam and Nationhood in Bosnia-Herzegovina: Surviving Empires*, Bloomsbury, London, 2017.
- Dimitrijević Vojin, Milanović Marko, „The strange story of the Bosnian „Genocide“ case“, *Leiden Journal of International Law*, Vol. 21, No. 1/2008, s. 65–94.
- Duijzings Ger, „Commemorating Srebrenica: Histories of violence and the politics of memory in Eastern Bosnia“, u: Xavier Bougarel (ur.), *The New Bosnian Mosaic. Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War Society*, Ashgate, Aldershot, 2007, s. 141–166.
- Ekpa Novosti (2008). „Ne gladije već posti“, *Večernje Novosti*, 26. 07. 2008, <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/dosije/aktuelno.292.html:219695-ne-gladije-vec-posti> [24. 10. 2020].
- Forde Susan, „The bridge on the Neretva: Stari Most as a stage of memory in post-conflict Mostar“, *Cooperation and Conflict*, Vol. 51, No. 4/2016, s. 467–483.
- Ljiphart Arend, „Consociational democracy“, *World Politics*, Vol. 21, No. 2/1969, s. 207–225.
- International Crisis Group, „Dayton: Two years on. A review of progress in implementing the Dayton peace accords in Bosnia“, ICG Bosnia Project, No. 27, 19. 11. 1997, <http://www.refworld.org/pdfid/3de2054e4.pdf> [07. 10. 2020].
- International Crisis Group, „Bh Alijansa za (omanje) promjene“, *Izveštaj ICG za Balkan*, No. 132, 02. 08. 2003, <https://www.crisisgroup.org/bs/europe-central-asia/balkans/bosnia-and-herzegovina/bosnias-alliance-smallish-change> [07. 10. 2020].
- International Crisis Group, „Building bridges in Mostar“, *Europe Report*, No. 150, 20. 11. 2003, https://www.files.ethz.ch/isn/28077/150_building_bridges_mostar.pdf [07. 10. 2020].
- International Crisis Group, „Nacionalističke vlade Bosne i Hercegovine. Paddy Ashdown i paradoksi izgradnje države“, *Izveštaj za BH*, No. 146, 23. 07. 2003, http://old.crisisgroup.org/_/media/Files/europe/146_bosnia_ashdown_bh.pdf [07. 10. 2020].
- Keil Soeren, *Multinational Federalism in Bosnia and Herzegovina*, Ashgate, Farnham, 2013.
- Kerr Rachel, *The International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia: An Exercise in Law, Politics and Diplomacy*, Oxford University Press, New York, 2004.

- Kostadinova Tonka, „The politics of memory and the post-conflict reconstruction of cultural heritage: The case of Bosnia and Herzegovina“, Working Paper Series of the Centre for Advanced Study Sofia, br. 6/2014, s. 1–20.
- Kostić Roland, *Ambivalent Peace. External State-building, Threatened Identity and Reconciliation in Bosnia and Herzegovina*, Universitetstryckeriet, Uppsala, 2007.
- Kostić Roland, „Transitional justice and reconciliation in Bosnia-Herzegovina: Whose memories, whose justice?“, *Sociologija*, Vol. 54, No. 4/2012, s. 649–666.
- Kostić Roland, „Shadow peacebuilders and diplomatic counterinsurgencies: Informal networks, knowledge production and the art of policy-shaping“, *Journal of Intervention and State-building*, Vol. 11, No. 1/2017, s. 120–139.
- Larise Dunja, „The islamic community in Bosnia and Herzegovina and nation building by Muslims/Bosniaks in the Western Balkans“, *Nationalities Papers*, Vol. 43, No. 2/2015, s. 195–212.
- Maksimović Dragan, „BiH različito reaguje na hapšenje Radovana Karadžića“, *Deutsche Welle*, 22. 07. 2008, <http://www.dw.com/sr/bih-razlicito-reaguje-na-hap%C5%A1enje-radovana-karad%C5%BEi%C4%87a/a-3500313> [24. 10. 2020].
- Martinović Darko, *Visoki predstavnici međunarodne zajednice u BiH*, Fakultet Politickih Znanosti Sveucilista u Zagrebu, Zagreb, 2014.
- Peter Mateja, „No exit: The decline of the International Administration in Bosnia and Herzegovina“, u: Soeren Keil, Valery Perry (ur.), *State-building and Democratization in Bosnia and Herzegovina*, Ashgate, Aldershot, 2015, s. 131–150.
- Pirolić Zoran, „Oštre reakcije na susret Tihić-Orić“, *Deutsche Welle*, 08. 07. 2006, <http://www.dw.com/bs/o%C5%A1tre-reakcije-u-rs-na-susret-tihi%C4%87-ori%C4%87/a-2484407> [11. 10. 2020].
- Pollack Craig E., „Intentions of burial: Mourning, politics and memorials following the massacre at Srebrenica“, *Death Studies*, Vol. 27, No. 2/2010, s. 125–142.
- Popov-Momčinović Zlatiborka, „Parlamentarne političke stranke u Bosni i Hercegovini“, u: Saša Gavrić, Damir Banović (ur.), *Parlamentarizam u Bosni i Hercegovini*, Sarajevski Otvoreni Centar, Sarajevo, 2012, s. 251–292.
- Rawski Tomasz, „Polityka symboliczna jako instrument budowania państwa. Przypadek Bośni i Hercegowiny (1991–98)“, u: Jacek Raciborski (ur.), *Państwo w praktyce. Style działania*, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków, 2017, s. 373–396.
- Sebastian Sofia, *Post-war State-building and Constitutional Reform: Beyond Dayton in Bosnia*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2014.
- Simović Vlade, „Političke partije u Bosni i Hercegovini“, w: Damir Banović, Saša Gavrić (ur.), *Država, politika i društvo u Bosni i Hercegovini. Analiza postdejtonskog sistema*, Sarajevo University Press, Sarajevo, 2011, s. 330–358.
- Smoljanović Stanko, „Čavić priznao masakr u Srebrenici“, *Deutsche Welle*, 23. 06. 2004, <http://www.dw.com/bs/%C4%8Davic-priznao-masakr-u-srebrenici/a-2485548> [12. 10. 2020].
- Smoljanović Stanko, „Tihićeva inicijativa izazvala negodovanje u RS“, *Deutsche Welle*, 27. 07. 2004, <http://www.dw.com/bs/tihi%C4%87eva-incijativa-izazvala-negodovanje-u-rs/a-2485498> [12. 10. 2020].
- Subotić Jelena, *Otimanje pravde: suočavanje s prošlošću na Balkanu*, Beogradski Centar za Ljudska Prava, Beograd, 2010.

- van Willigen Niels, *Peacebuilding and International Administration: The Cases of Bosnia and Herzegovina and Kosovo*, Routledge, London, 2013.
- Walasek Helen, *Bosnia and the Destruction of Cultural Heritage*, Ashgate, Farnham, 2015.
- Zdeb Aleksandra, „Prud and Butmir processes in Bosnia and Herzegovina: Intra-ethnic competition from the perspective of game theory“, *Ethnopolitics*, Vol. 16, No. 4/2017, s. 369–387.

Tomasz Rawski

THE MAIN DIRECTIONS OF BOSNIAK NATIONALIST POLITICS IN CONTEMPORARY BOSNIA-HERZEGOVINA

The article discusses the two main directions of Bosniak nationalist politics in contemporary Bosnia and Herzegovina. The first direction is a radical, consolidating-antagonizing strategy, based on the logic of strengthening political and religious divisions and aimed at strengthening the internal cohesion of the Bosniak nation. The second direction is a moderate cooperative strategy, based on the logic of transcending these divisions and oriented towards cooperation of the Bosniak nation with the international community (mainly) and the other two nations of Bosnia and Herzegovina (to a lesser extent). The article shows the dynamics of continuous tension between these strategies from 1995 to 2015.

Key words: Bosnia and Herzegovina, Bosniak politics, nationalism, political sociology

Počeci hrvatskog sporta u Habsburškoj monarhiji

Moderni sport počeo se u Hrvatskoj širiti sedamdesetih godina 19. stoljeća, pod uplivom događanja u trima velikim metropolama Habsburške monarhije — Beču, Pragu i Budimpešti. Uska povezanost sporta s politikom i nacionalnim ideologijama u Hrvatskoj, kao i u ostalim zemljama Slavenskog juga u okviru Austro-Ugarske i izvan nje bila je, uglavnom, preslika situacije u centralnim, društveno-politički, gospodarski i kulturno razvijenih, dijelovima Monarhije i ostale Europe. Razvoju modernog sporta u Hrvatskoj i na cijelom južnoslavenskom području uvelike je pridonio i Sokolski pokret, koji se pod vodstvom Franje Bučara stavio na čelo borbe za „sportsku samostalnost“ Hrvatske, koju zbog snažnog otpora Beča i Pešte, unatoč djelomičnim uspjesima, nije uspio izboriti.

Koncem 19. stoljeća sport se u trima metropolama Podunavske monarhije — Beču i Budimpešti i Pragu — već bio etablirao kao važan segment društvenog, kulturnog, pa i političkog života. Političke stranke i vladajuće strukture Monarhije od samog su početka instrumentalizirale sport i stavljale ga u službu svoje politike.

O počecima modernog sporta i sportskog pokreta na području današnje Hrvatske može se govoriti od sredine sedamdesetih godina 19. stoljeća. Prvi impulsi za razvoj tjelesne kulture i sporta u širem smislu dolazili su u Hrvatsku iz Beča i ostalih centara Austro-Ugarske monarhije, a osobito iz Cislajtanijske, gdje je tjelesni odgoj u pučke škole bio uveden još 1849. godine. Austrijski sustav tjelesnog odgoja uveden je time i u Istri i Hrvatskom primorju, a kasnije i u Dalmaciji, s tim da taj sustav, osobito u Dalmaciji, u praksi imao malo učinka, što zbog lošeg materijalnog stanja školstva i zaostalosti gospodarstva uopće, kao i manjka svijesti o potrebi i koristi tjelesnog odgoja za zdravlje, što zbog malog broja djece i mladeži koja su posjećivala škole.

Školski sport

U Hrvatskoj i Slavoniji su se istina već poslije ukidanja neoapsolutizma 1860. godine pojavile prve inicijative za uvođenje tjelesnog odgoja u gimnazije, ali je do početka osamdesetih godina u tom

* Alojz Ivanišević, Univerzitet u Beču, Institut za istoriju Istočne Evrope, alojz.ivanisevic@univie.ac.at

pogledu učinjeno vrlo malo. Nešto više pažnje posvećivalo se tjelesnom odgoju do početka osamdesetih u školama na području Vojne krajine koja je tih godina sukcesivno bila ukidana i integrirana u civilnu Hrvatsku i Slavoniju. Učitelji tjelesnog odgoja u Vojnoj krajini bili su uglavnom Austrijanci, odnosno austrijski Nijemci, ili, pak, Česi i Slovenci, a regrutirali su se uglavnom iz redova vojnog osoblja. Glavni cilj tjelesnog „uzgoja“ i sporta u širem smislu bio je konačno održavanje ili poboljšanje tjelesne kondicije i zdravlja budućih vojnika. Službene statistike iz školske godine 1871/72. pokazuju da se u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji tjelesni odgoj predavao u samo tri od ukupno 14 srednjih škola, dok je na području Vojne krajine to bio slučaj u šest od ukupno osam srednjih škola. Na realci u Rakovcu pokraj Karlovca djelovao je u ono vrijeme kao učitelj tjelesnog odgoja, odnosno gimnastike, Čeh Josef Löffler koji je 1870. godine napisao prvi priručnik za gimnastike u pučkim i učiteljskim školama na hrvatskom jeziku, koji je izdala i kao učilo peporučila tadašnja hrvatsko-slavonska zemaljska vlada.¹

I u Zagreb su tjelesni odgoj i sport „presadeni“ iz Austrije u užem smislu, konkretno iz Beča. Ulogu pionira tjelesnog odgoja u glavnom gradu Hrvatske odigrao je naime Bečanin Friedrich Singer koji je 1858. godine počeo održavati nastavu na nekoliko zagrebačkih javnih, kao i na jednoj privatnoj školi. U Hrvatskoj i Slavoniji tjelesni odgoj uveden je kao obvezatni predmet u pučke i građanske škole s po dva sata tjedno u svim razredima posebnim zakonom o školstvu 1874. godine. Na početku se tjelesni odgoj u hrvatskim školama predavao na njemačkom jeziku, odnosno nastavnici su se služili njemačkom terminologijom, ali se postupno počela uvoditi hrvatska terminologija, osobito nakon 1875. godine, kada je zagrebački učitelj Andrija Hajdnak objavio prvi udžbenik gimnastike na hrvatskom jeziku. Hrvatska gimnastička terminologija upotrebljavala se zapravo još od 1868. godine, i to kao dio vojne terminologije koji je bio propisan za hrvatsko domobranstvo u okviru Ugarskog Honveda, a u kojem je, prema Nagodbi, hrvatski bio zapovijedni jezik. Ono što je austrijski Nijemac Singer u Hrvatskoj započeo, nastavio je Čeh František Hochman, član i prednjak Praškog Sokola, koji je prije svog dolaska u Zagreb bio učitelj gimnastike u L'vivu u Galiciji, te u Vršcu. Po dolasku u Zagreb postao je Hochman članom i prednjakom u međuvremenu osnovanog Zagrebačkog Hrvatskog sokola o kojem će kasnije biti riječi, a koji je ubrzo nakon svog osnutka u Zagrebu, a kasnije i u ostalim gradovima Hrvatske i Slavonije, preuzeo inicijativu na području tjelesnog odgoja. Od 1883. godine predavao je Hochman kao namještenik zemaljske vlade u Zagrebu tjelesni odgoj na svim pučkim, građanskim i srednjim školama u gradu, a ubrzo su u većini pučkih i građanskih škola bile sagrađene ili uređene

¹ Usp. Franjo Bučar, Über die körperliche Erziehung in Kroatien und Slavonien. Ein Vortrag, gehalten am I. Internationalen Kongreß für Schulhygiene in Nürnberg, den 8. April 1904, Nürnberg 1904, 1.

dvorane, odnosno prostorije za tjelesno vježbanje. Za nastavnike tjelesnog odgoja, odnosno gimnastike, koji su se regrutirali uglavnom iz redova Sokola, bili su organizirani u Zagrebu i Osijeku organizirane višetjedni tečajevi. Osim toga, u školama su se održavala predavanja o tjelesnom odgoju za sve nastavnike.

U srednje škole tjelesni odgoj bio je uveden odredbom zemaljske vlade iz 1883. godine, s tim da je u nekim školama bio obvezatan, a u nekima djelomično obvezatan, a u dobrom dijelu srednjih škola, bez obzira na zakon — iz financijskih i tehničkih razloga (bilo je vrlo malo dvorana za vježbanje) — uopće nije bio uveden. Zemaljska vlada je, međutim, pokazala volju da nešto učini u pogledu razvoja i širenja tjelesnog odgoja i u srednjim školama, time što je iste, 1883. godine osnovala tročlanu komisiju za ispite učitelja gimnastike s Hochmanom na čelu, koji je u međuvremenu apsolvirao državni ispit za tjelesni odgoj u Pragu. Situacija u srednjim školama vidno se popravila tek nakon revizije zakona o školstvu 1888. godine, kojim je tjelesni odgoj bio propisan svim školama Hrvatske i Slavonije, bez iznimke kao obvezatni predmet sa po dva sata tjedno u svim razredima. Do osjetnog poboljšanja došlo je, međutim, tek nakon ponovne revizije i dopune zakona 1902. godine.²

Prva sportska društva i sportski savezi

Izvan škole sport se u Hrvatskoj organizirano u klubovima počeo prakticirati također početkom sedamdesetih godina 19. stoljeća, ako se izuzmu prva streljačka društva koja su u Zagrebu i Osijeku nastala još sredinom tridesetih godina. 1870. osnovano je prvo hrvatsko planinarsko društvo i prvi veslački klub u Zagrebu, a iste godine prvo plivačko društvo u Osijeku. 1876. slijedi prvo hrvatsko „sklizačko društvo“ u Zagrebu. 1885. utemeljen je, također u Zagrebu, prvi hrvatski „koturaški“, tj. biciklistički klub, koji je odmah po utemeljenju sagradio vlastiti velodrom, što je pridonijelo — za tadašnje prilike — snažnom razvoju tog sporta osamdesetih i devedesetih godina. Stoga je 1894. bio utemeljen Savez „hrvatskih koturaša“. U okviru sokolske organizacije, koja je uglavnom njegovala sportsku gimnastiku, počeo se 1894. igrati i „lawn tennis“ kao i nogomet. Iako je nogomet u Hrvatskoj prvi puta bio „viđen“ na Rijeci 1873. godine, gdje su ga igrali britanski radnici koji su radili u tvornici torpeda, a potom 1887. u Zadru, gdje su britanski mornari odigrali prvu javnu nogometnu utakmicu, uz prisustvo princa od Edinbourgha, sina kraljice Viktorije, te intoniranje britanske himne, prva samostalna hrvatska nogometna sekcija nastala je u okviru *Hrvatskog akademskog sportskog kluba (HAŠK-a)* tek 1903. godine, a ubrzo nakon toga i drugi nogometni klubovi, odnosno sekcije sportskih društava u Zagrebu i

² Bučar, Über die körperliche Erziehung, 2–4; Franjo Bučar, Tjelovježba i šport, u: Obzor. Spomen-knjiga 1860–1935, Zagreb 1936, 231–233, ovdje 231–232.

ostalim hrvatskim gradovima, tako npr. iste godine *Prvi nogometni i sportski klub (PNIŠK)*, prije nego je 1912. godine bio utemeljen *Hrvatski nogometni savez*. Iako se u Zagrebu mačevalo još prije „Singerove ere“, prvi hrvatski „mačilački klub“ osnovan je tek 1903. godine. Već sredinom devedesetih godina 19. stoljeća počelo se raditi na okupljanju svih hrvatskih sportskih društava i svih sportskih grana u jedan savez — od 1894. do 1898. izlazio je list *Šport* (od 1897. *Sport*), koji je propagirao tu ideju, ali je to uspjelo tek 1909. godine, kad je u Zagrebu osnovan *Hrvatski sportski savez*, u kojem je bio zastupljen najveći dio sportskih društava i klubova Hrvatske i Slavonije. U taj savez nisu se mogli učlaniti klubovi i društva iz Dalmacije, Istre i Hrvatskog primorja, jer su ove pokrajine bile u sastavu Cislajtanijske, odnosno (velike) Austrije. Isto vrijedi i za hrvatska sportska društva iz Bosne i Hercegovine, koja je do aneksije od strane Austro-Ugarske 1908. godine državno-pravno bila dio Osmanskog carstva, a nakon toga imala poseban status u okviru Dvojne monarhije i bila pod upravom zajedničkog ministarstva financija u Beču.³

Franjo Bučara — otac modernog hrvatskog sporta — između sporta i politike

Cezuru u razvoju tjelesnog odgoja i modernog sporta u Hrvatskoj predstavljao je svakako početak javnog djelovanja i angažmana Franje Bučara, koji se s pravom može nazvati ocem hrvatskog sporta. Bučar se rodio 1866. godine u Zagrebu, gdje je završio pučku školu i gimnaziju. Odrastao je dvojezično, budući da mu je otac bio Slovenac, a majka Hrvatica. Ta slovensko-hrvatska simbioza u osobi Franje Bučara igrat će kasnije važnu ulogu u njegovom sportsko-političkom djelovanju. Kao dijete Bučar je pripadao prvoj generaciji zagrebačkih pučkoškolaca koja je „uživala“ tjelesni odgoj, uveden kao obvezatni predmet 1874. godine. Treći i četvrti razred posjećivao je u novo sagrađenoj školi na Kaptolu koja je imala vlastito igralište i vlastitu dvoranu za tjelesno vježbanje. Nakon pučke škole polazio je Bučar gornjogradsku gimnaziju na Katarininom trgu, gdje je 1866. godine i maturirao. Povijest mu je u gimnaziji predavao glasoviti hrvatski povjesničar Vjekoslav Klaić, koji je po političkoj vokaciji bio pravaš i kao takav utjecao na ideološko-političko formiranje mladog Bučara, a vjerojatno i na njegov izbor studija. Bučar će, naime, kasnije, između ostalog, studirati i povijest i zemljopis u Beču i Zagrebu. Na sveučilištu u Zagrebu opet se susreće s Vjekoslavom Klaićem, koji je u međuvremenu postao privatni dozent za zemljopis južnoslavenskih zemalja na 1874. godine otvorenom (novom) zagrebačkom Sveučilištu. Predaje mu također i drugi najpoznatiji hrvatski povjesničar onog vremena Tadija Smičiklas, koji je, međutim, za

³ Usp. Bučar, *Tjelovježba*, 233 i Zdenko Jajčević, *Sportska publicistika u Hrvatskoj*, Zagreb 1987, 11–21.

razliku od Klaića, član Neodvisne narodne stranke⁴ i kao takav pristalica ideje „narodnog jedinstva“ Hrvata i Srba, tj. jugoslavenstva, a osim toga glavni Klaićev konkurent i konačno gubitnik u „borbi“ za katedru hrvatske povijesti. Klaić će tek 1893. postati redovitim profesorom — za opću povijest. Povijest arhitekture sluša Bučar kod Izidora Kršnjavog, koji je bio imenovan profesorom odmah nakon osnivanja katedre za povijest umjetnosti i kulture na Filozofskom fakultetu, a koji će kasnije kao političar bitno utjecati na razvoj Bučarove sportsko-političke karijere. Njemački, konačno, Bučaru predaje Ferdo Quiquerez, akademski slikar, isto kao i Smičiklas jugoslaven-ski orijentiran, autor poznatih romantičkih slika, s prizorima iz hrvatske povijesti, kao „Dolazak Hrvata“ (1870), i „Krundidba kralja Zvonimira“ (1878), ali i iz srpske povijesne mitologije, kao npr. „Kosovka djevojka“ (1879). Na Bučarovu političku orijentaciju, koji je on, istina, često mijenjao ili, bolje rečeno, prilagođivao aktualnom duhu vremena, odnosno politikama ili režimima u službi kojih je bio, utjecao je bez sumnje i Vatroslav Jagić, profesor slavistike na Bečkom sveučilištu, pobornik ideologije „narodnog jedinstva“ i gorljivi protivnik uskogrundnog pravaškog nacionalizma, čija je predavanja i seminare Bučar, prema vlastitom svjedočanstvu, za vrijeme svojih studija u Beču često posjećivao. U Beču je Bučar kao student uspostavio kontakt sa — kako sam kaže — „svim slavenskim akademskim društvima [...] i među njima stekao dosta prijatelja i znanaca.“⁵

Kao gimnazijalac i student Bučar se aktivno i intenzivno bavio sportom, što je u ono vrijeme u Hrvatskoj bio privilegij tankog društvenog sloja obrazovane i bogate plemićke i građanske elite. „Još kao gimnazijalac bavio sam se mnogo športom i to poglavito skli-zalačkim, biciklističkim i planinarskim, a već stao sam se zanima-ti i za sokolstvo, te sam kao višeškolac već bio u podmladku Hrvat-skog sokola u Zagrebu, koji je onda vježbao u novoj Kaptolskoj školi. Već g. 1878. prisustvovao sam javnoj vježbi H. S. u Tuškancu na livadi pred starom streljanom A u Hrvatskom sokolu [za vrijeme stu-dija u Zagrebu] već sam bio prednjakom“ — piše Bučar u svom *Curriculum vitae*. U istom Bučar, također, piše da je u duši uvijek bio „stari slavenski sokol“, i to ostao i onda kad je se volju karijere „mo-rao“ odreći sokolske ideje, ili ju barem potisnuti u drugi plan.⁶ Bučar je započeo svoju karijeru upravo za vrijeme vladavine bana Khu-ena-Hédervárya, i to zahvaljujući svom „starom poznaniku“ Izidoru Kršnjavom koji je, slično kao i sam Bučar, prilagođavao svoja poli-tička „uvjernja“ aktualnoj

⁴ O ideologiji i politici stranke vidi: Josip Horvat, Hrvatska politika od godine 1860. — 1895., u: Obzor. Spomen-knjiga, 8–14; Branimir Gršković, Osniva-nje neodvisne narodne stranke i „Obzor“, u: Obzor. Spomen-knjiga, 241–243; Mirjana Gross, Vijek i djelovanje Franje Račkog, Zagreb 2004, 321–356.

⁵ Usp. Franjo Bučar, Curriculum vitae (Moj životopis) (1945), Hrvatski sport-ski muzej, Osobni fond Franjo Bučar, nepaginirao.

⁶ Bučar, Curriculum vitae

vlasti i „vladajućem“ duhu vremena. Na početku pravaš, priklonio se Kršnjavi kasnije Mažuranićevoj Samostalnoj Narodnoj stranci, da bi konačno 1884. kandidirao na listi takozvane mađaronske Narodne stranke, pobijedio i nakon toga bio imenovan pročelnikom odjela za bogoštovlje i nastavu pri hrvatsko-slavonskoj zemaljskoj vladi. U skladu s općom politikom bana Khuena-Hédervárya nastojao je njegov „ministar“ Kršnjavi što više neutralizirati sokolski pokret i njegov utjecaj na tjelesni odgoj u školama, koji je do početka Khuenove vladavine bio gotovo isključivo u rukama sokolske organizacije, kao i na školstvo uopće. U tu svrhu poslao je Kršnjavi Franju Bučara na dvogodišnji studij u Švedsku — na Središnji zavod za gimnastiku u Stockholmu, koji je prije svog stupanja na položaj pročelnika odjela za bogoštovlje i nastavu, u okviru jednog znanstvenog putovanja kroz Skandinaviju i Njemačku sam posjetio i oduševio se švedskom školom gimnastike, odnosno tjelesnog odgoja. Prema planu Kršnjavog, trebao je Bučar, zajedno s još jednim kandidatom, koji je, međutim, ubrzo prekinuo studij u Stockholmu i vratio se u Zagreb, „presaditi“ takozvani švedski gimnastički sustav, koji nije imao nikakvog političkog niti nacionalnog naboja, u Hrvatsku i nadomjestiti sokolski sustav tjelesnog vježbanja, sa svim njegovim političkim i ideološkim popratnim pojavama, od hrvatstva, preko jugoslavenstva do panslavizma. O počecima svoje sportsko-političke karijere i svom odnosu prema Kršnjavom piše Bučar 1927. godine, nakon smrti svog nekadašnjeg mentora, između ostalog: *„Nastupivši svoje prvo mjesto kao ‘Presvijetli’, kako se je uvijek vrlo rado dao titulirati, raspisao je natječaj za dva mjesta za Centralni gimnastički zavod u Stockholmu, za koji su se mogli natjecati samo srednjoškolski kandidati gimnastičari. Među kandidatima bio sam i ja, koji sam bio tada baš u stadiju svog srednjoškolskog ispita iz geografije i historije, [...]. Kad sam se nakon prve godine povratio u Zagreb iz Stockholma, pošao sam do dra. Kršnjavog, te mu o svem referirao. Nato mi je on rekao: To je sve dobro i liepo. No jedan moj prijatelj, tadašnji podban dr. N. Czernkovich, začudio se vrlo, kako je on mogao poslati mene u Stockholm, s tolikom stipendijom, jer da sam silni Starčevićanac. Jest’, odgovorio sam: ‘To je istina, no ja se mnogo i javno ne bavim politikom, jer sam Sokol. A to je nacionalna, a ne politička institucija’. ‘Dobro’, reče presvijetli, ‘budite Vi i Starčevićanac, ta Vi ste još tako mlad. No, ostanite uvijek samo dobar Hrvat i ne činite mi neprimliko s Vašom politikom, jer bi mi to bila zapreka da provedem s Vama ono što sam nakanio’ — Kršnjavi je bio odlučio da me odmah, kada se vratim iz Stockholma imenuje ravnateljem tečaja za učitelje gimnastike na srednjim školama, i inspektorom iz gimnastike za cijelu zemlju i da zavedem tjelesni odgoj u sve naše škole.“*⁷

Upravo citirani tekst rječito govori o tome kako je Bučar svoj politički angažman pokušao prikriti redefiniranjem politike, što je u

⁷ Franjo Bučar, U spomen dru. Isidoru Kršnjavome. *Hrvatski sokol. Glasilo Hrvatskog sokolskog saveza* (Zagreb) br. 3 /ožujak 1927, 87–93, ovdje 87–88.

sokolskoj organizaciji onog vremena, i to ne samo u Hrvatskoj, bilo uobičajeno. Kršnjavi je, razumije se, tu Bučarovu namjeru teoretskog odvajanja politike od domoljublja, odnosno nacionalizma prozreo, i dopustio mu da zadrži svoje političko uvjerenje, ali istovremeno od njega tražio da se ne eksponira kao „političar“ i nacionalni ideolog, nego da se koncentrira na sport, što je Bučar uglavnom i činio, i to ne samo zbog toga da bi udovoljio željama Kršnjavog, nego i iz vlastitih pobuda. Kod Bučara je, naime, bez obzira na političke prilike, sport bio uvijek u prvom planu. Iako je bio akademski obrazovan (završio je studij povijesti zemljopisa, te visoku školu za tjelesni odgoj i napisao mnoštvo knjiga i članaka), Bučar je vrlo rijetko kritički reflektirao politička i povijesna zbivanja ili, pak, odnos između sporta, politike i nacionalizma, iako se u svojim prikazima povijesnog razvoja cjelokupnog sporta ili, pak, pojedinih sportskih organizacija u Hrvatskoj te teme često doticao, ali je ona kod njega uvijek imala marginalno značenje. Od preko 1500 naslova koje je Bučar tokom 60 godina objavio, najveći dio njih bavi se praktičnim sportom i sportskom pedagogijom. Malobrojni njegovi prilozi s povijesnim temama (koje se ne tiču sporta), kao npr. Protestantizam u Hrvatskoj, imaju u njegovom opusu tek drugorazredno značenje i nastajali su, uglavnom, u „pauzama“, u kojima se — iz različitih, uglavnom, političkih razloga nije bavio organizacijom sporta i sportsko-pedagoškim temama.⁸ To što su hrvatski protestantizam i ostale povijesne teme koje se ne tiču sporta u Bučarovom opusu imale gotovo marginalno značenje, ne znači da se on „čisto“ povijesnim temama bavio površno. Naprotiv, on je, barem neko vrijeme, vrijedio kao jedan od stručnjaka za protestantizam u Hrvatskoj. Tražio je izvore i literaturu o tome praktički po čitavoj Europi, a osobito u nacionalnim, sveučilišnim i ostalim knjižnicama njemačkog govornog područja.⁹ O njegovoj stručnosti na tom području svjedoči, između ostalog, i njegova prepiska s glasovitim slavistom Vatroslavom Jagićem, koji mu je npr. u jednom dopisu početkom 1896. godine pisao: „*Vi ste se nekoć bavili pitanjem o protestantskim knjigama; ne znam, koliko ste poslije odlaska Vašega u Zagreb na tom pitanju dalje radili i osobito mi je nepoznato kakvih knjiga te vrste ima vaša sveučilišna ili akademij-ska biblioteka. [...] O Starom zavjetu uvidio sam iz vaših dokumenata, da ste već oko 1564. godine govorili o prijevodu knjiga Mojsijevih, ali po mojem znanju nigdje se ne spominje, da li je koji dio prijevoda Starog zavjeta bio štampan.*“ Jagić je u to vrijeme, naime, pripremao jednu publikaciju o hrvatskom prijevodu „drugog dijela Starog zavjeta“ (t. j. Proroka), vjerojatno iz pera Stjepana Konzula — Istranina. „*Želio bih o toj knjizi opširno progovoriti*“ — piše Jagić —, „*zato bih htio od prijatelja doznati, da ne mlatim praznu slamu, da li je*

⁸ Usp. Živko Radan, Franjo Bučar i gimnastički i sportski pokret u Hrvatskoj, Izdanje Savezne komisije za historiju fizičke kulture, Zagreb 1966, 82–83.

⁹ Usp. NSK, Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, Ostavština Franje Bučara, Korespondencija, R 6167b. Pisma raznih njemu upućena.

*išta već o tome poznato. Bit ću Vam vrlo zahvalan, ako mi sa dvije tri riječi javite, što Vi o tome znate.*¹⁰

U kontekstu sportske pedagogije i sportske politike u širem smislu treba, svakako, spomenuti bogatu i neumornu Bučarevu izdavačku djelatnost. Osim prvog hrvatskog sportskog časopisa *Gimnastika*, koji je počeo izlaziti 1890. godine, a kojega je Bučar uređivao od 1893. do 1899. godine, bio je i glavni urednik *Športa*, odnosno *Sporta* od početka 1896. do svibnja 1898¹¹, kao i (*Hrvatskog*) *Sokola* od njegovog osnutka 1903. do 1906.¹² Veliki dio publicističke djelatnost Franje Bučara bio je u službi populariziranja novih sportova u Hrvatskoj, kojima se i sam aktivno bavio.¹³

Sport i emancipacija žena

Bučar je kroz moderni sport pokušao — posredno ili neposredno — popularizirati i liberalne političke ideje u hrvatskom društvu, uključujući i emancipaciju žene (kroz sport). Tako se npr. u jednom svom predavanju u „Gospojinskom klubu“ u Zagrebu, održanom početkom 1904. godine, a kasnije objavljenom pod naslovom „O ženskom tjelesnom uzgoju“ zalagao za potpunu jednakopravnost žene s muškarcem, ne samo u sportu, nego i u svim ostalim segmentima društva. „*Moderno žensko pitanje ide za tim, da u svim granama javnog života konkurira s muškim spolom*“ — kaže Bučar na početku svog predavanja i nastavlja: „*Dočim, konservativna struja ostaje kod tog načela. Da se žene imadu odgajati samo kao takove i kao majke,*

¹⁰ NSK, Ostavština Bučar, Korespondencija R 6167b, pismo Vatroslava Jagića Franji Bučaru, 14. siječnja 1896.

¹¹ Časopis je počeo izlaziti — kao dvotjednik — u Zagrebu 1. studenog 1894. godine pod nazivom SPORT. Glasilo za sve sportske struke. Službeno glasilo hrvatskih biciklista, hrv. Kl. Biciklista „Sokol“, koturaškog kluba „Sloven“ i I. hrv. Društva biciklista. Prvi glavni urednik bio je čelnik slovenskih socijaldemokrata i aktivni „koturas“ Erbin Kristan, da bi 1. veljače 1895. uređivanje časopisa preuzeo manje poznati Franjo Rulic, a 15. siječnja 1896. godine Franjo Bučar. Istovremeno je časopis promijenio i ime — i od tada se naziva Šport, ali samo do 1. srpnja 1897, kad se opet vraća starom nazivu Sport. Od 15. svibnja 1898. do njegovog gašenja krajem iste godine časopis redigira Julio Kugler.

¹² Usp. Bučar, Über körperliche Erziehung, 7

¹³ Usp. Franjo Bučar, Obuka u plivanju sa 37 slika. Tisak i naklada knjižare Lav. Hartmana (Kugli i Deutsch), Zagreb Ilica 1896; Prof. Dr. Franjo Bučar, Pedeset godina tjelesnog uzgoja Dr. Franjo Bučar, Floretovanje, U Zagrebu 1901 (Tisak i naklada Ing. Granitza); Dr. Franjo Bučar, Floretovanje, U Zagrebu (Tisak i naklada Ing. Granitza) 1901; Isti: Klizanje, Zagreb (Tisak i naklada ign. Gan. Tz.) 1901; F. Bučar, Igre, Zagreb 1905; Dr. Franjo Bučar, Dr. Franjo Bučar i Viktor Rudolf, Gimnastika i igre u pučkoj školi, u Zagrebu (trošak i naklada Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. Vlade) 1909; Dr. Franjo Bučar, Mačevanje (Sokolska knjižnica, svezak XVIII), Zagreb 1912; Dr. Franjo Bučar, Igre za društva i škole. Drugo ispravljeno i povećano izdanje s dodatkom modernih engleskih igara sa slikama, Zagreb 1913. I u časopisima *Gimnastika* i *Šport (Sport)* objavljivao je Bučar redovito priloge u novim sportovima. O Bučaru općenito vidi: Jajčević, Sportska publicistika, 22–35.

nastoji moderna feministična struja da svede žene u javni život, te da im stvori s a m o s t a l n u eksistenciju. Vidimo za to, da su žene u najnaprednijim državama izjednačene upravo u svemu sa muškarcima. Ima ih dan danas učiteljica koli na ženskim toli na muškim školama, pučkim i najvišim učilištima, advokata, branitelja, novinara, zubara, liječnika, ljekarnika, inženira, činovnika u svim skoro strukama, dapače smo nedavno čitali, da su žene u naprednoj sjevernoj Americi postale i gradskim načelnikom i gradskim, te narodnim zastupnikom.¹⁴

U daljnjem tijeku svog govora ukazuje Bučar na kauzalnu vezu između „tjelesnog uzgoja žene“ i njene „ekonomske samostalnosti“ kao osnove opće emancipacije. Stoga se zalaže za uvođenje ženskog tjelesnog odgoja u sve škole u Hrvatskoj — po uzoru na SAD, Norvešku, Švedsku, „Rusku Finsku“, Njemačku i ostale „zaslužne države“ u kojima je ženski tjelesni odgoj uveden u škole već sredinom 19. stoljeća. „Uz takve okolnosti“ — kaže Bučar — „priučava se ženska mladež već u školi na to, da ne zaostaje ni u čem za muškim saučeni- kom, nego ga često dapače i nadkriljuje“.¹⁵ Osim naprednih zemalja u ono vrijeme, navodi Bučar kao uzor za Hrvatsku i „stare Germa- ne“, te „Grke“ i „Rimljane“ koji su „imali posebne vlastite gimnazije ili vježbališta, gdje se je i ženska mladež učila gimnastici jednako kano i muška“ i gdje su „žene bile jedanko razvite, kano i muškarci“.¹⁶

Iako je Bučar u svom predavanju naglasio da, kad je u pitanju tjelesni odgoj žena „sve treba uzeti na pravu mjeru i čuvati se svakog p r e ć e r i v a n j a“¹⁷, izazvale su njegove, za tadašnje vrijeme revolucio- narne ideje u hrvatskim konzervativnim intelektualnim elitama onog vremena kritičke reakcije, ali se one nisu odnosile na Bučarovo zago- varanje tjelesnog odgoja za žene, nego na njegovu političku konotaci- ju, odnosno „ideologiju“ koja je iza toga stajala. Hinko Hranilović, ta- da docent, a od 1908. profesor geografije na Zagrebačkom sveučilištu i dugogodišnji dužnosnik Sokola u Zagrebu, kojega je i sam Bučar u ono vrijeme držao najkompetentnijim stručnjakom za tjelesni odgoj i sport i jednim od najzaslužnijih osoba za razvoj istih u Hrvatskoj¹⁸, reagirao je na Bučarovo predavanje, odnosno na izlazak brošure jed- nim komentarom u *Narodnim novinama* u listopadu 1904. godine.

¹⁴ Dr. Franjo Bučar, O ženskom tjelesnom uzgoju. Predavao u „Gospojinskom klubu“ u Zagrebu dne 29. veljače 1904., Zagreb 1904, 1.

¹⁵ *Ibd.*, 2–3.

¹⁶ *Ibd.*, 11.

¹⁷ *Ibd.*, 3.

¹⁸ Usp. Bučar, Über körperliche Erziehung, 7; Hinko Cvetašin pl. Hranilović (1860–1922) studirao je povijest i zemljopis u Grazu, Beču, Berlinu i Oxfordu. Prije nego je postao docentom na Sveučilištu u Zagrebu bio je srednjoškolski profesor u Rijeci, Zemunu i Zagrebu. Osim stručnih geografskih knjiga i člana- ka pisao je i o gimnastici, sokolstvu, a osobito o „školskoj higijeni“. 1896. izi- šla je u Leipzigu njegova knjiga „Die Fortschritte Kroatiens auf dem Gebiet der Schulhygiene“. Usp. Franjo Bučar, Hranilović pl. Cvetašin Hinko, u: Znameniti i zaslužni Hrvati, te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925–1925. Prigodom proslave 1000-godišnjice Hrvatskoga Kraljevstva izdao: Odbor za iz- danje knjige „Zaslužni i znameniti Hrvati 925–1925“, u Zagrebu 1925., 110.

U svom članku Hranilović je pohvalio Bučara, kojega je nazvao „našim vrsnim stručnjakom na polju tjelovježbe i tjelesnog uzgoja“ zbog njegovih zasluga za promicanje „tjelovježbe“ uopće, a osobito „ženskog tjelesnog uzgoja“. „*Profesor Bučar je u ovoj raspravi veoma vješto i popularno ocrtao odnose i zahtjeve ženskog tjelesnog uzgoja s obzirom osobito na našu mladež građanskih krugova, a letimice taknuo se i povijesti svoga predmeta.*“ — piše Hranilović i dodaje: „*Raspravu ovu najtoplije preporučujemo svakom otcu i svakoj majci ženske djece, a učiteljima i učiteljicama našim stavljamo na srce, da prisvoje nauku što ju je prof. Bučar iznio; dapače je dužnost svakog rodoljuba, da uznastoji oko ostvarenja osnova, oko provedbe zahtjeva tjelesnog uzgoja i razvitka naše ženske mladeži, kako ih prof. Bučar tumači, jer ti su utvrđeni iskustvom povjesti /sic! / i autoritetom najuglednijih pedagoga, liječnika, fiziologa itd. A koliko baš nama treba na tom polju učiniti! Važnost pako toga predmeta je tako velika, da se svih nas tiče.*“¹⁹

Nakon pohvale Bučara stručnjaka i pedagoga u uvodnom dijelu članka slijedi, međutim, oštra kritika Bučara „ideologa“ i „ultrafeminista“.²⁰ Hranilović kao tradicionalist upravo se zgraža nad činjenicom da je „takozvano ‘žensko pitanje’ došlo i do nas“ i da se Bučar, navodno, stavio u službu popularizacije istog u Hrvatskoj. Osobito ga je zasmatalo to što Bučar tjelesni odgoj žene dovodi u direktnu vezu s njenom društvenom i političkom emancipacijom koju je Hranilović, nastupajući s tipičnih konzervativno-katoličkih pozicija, držao pogibeljnom za društvo i za same žene. „*Da žena bude u socijalnom položaju jednaka mužu, znači na nju navaliti u najvećem dijelu slučajeva teret, što ga je mužkarac prema svojoj jačoj snazi dobrovoljno i iz nježnog obzira prema slabijoj ženi na sebe uzeo. Ravnopravnost žene nije povraćanje u nekoć oteto pravo, nije ni naravna konkurencija između muža i žene kao članova socijalne zajednice, nego je neprilična posljedica naših ekonomskih i socijalnih odnosa, koji ženu vode do samotnog života, do odricanja od njene uzvišene zadaće kao majke, pa joj nalažu borbu za opstanak s teškim njenim teretom.*“ — primjećuje Hranilović kritički, ali ne odbacuje načelno samostalnost žene u društvu, jer, kako kaže, „samostalnih žena uvijek je bilo, ima ih i u muhamedanskom svijetu“, te priznaje da je „moderna feministička struja — koliko je, inače, neopravdana — ipak donijela jedno dobro“, naime „da je ženi dala priliku da p r i s t o j n o u ž i v a s a m o s t a l n o s t . A prije bijaše samostalnost žene ograničena na oblike socijalnog života koji su joj često više škodili nego koristili.“ Iako tradicionalist, Hranilović osobito naglašava „pogibelji“ emancipacije za samu ženu, iz daljnog teksta jasno proizlazi da samostalna, emancipirana žena najviše „ugrožava“ dominantnu ulogu muškarca u društvu i da je to glavni razlog njegovom protivljenju. U tom smislu, on kaže: „*Kad se žena jednom odvaži da bude samosvojna i da se odreče*

¹⁹ Dr. Hranilović, Dr. Franjo Bučar „O ženskom tjelesnom uzgoju“, *Narodne novine* (Zagreb), 15. listopada 1904, 4.

²⁰ Ibid.

obiteljskih i majčinskih sveza i zadaća, tko da joj brani pristojnim radom skrbiti za svoj opstanak? A razvitkom naših modernih odnosa na žalost raste sveudilj broj takovih žena. To ne ima biti optužba proti ženi podignuta, ali muž koji taj smjer ne pomaže, imade pravo, kad želi ženu sačuvati sebi kao majku svoje djece. A kao što žena mužu nije dorasla tjelesnom snagom, ne za to — kako nam pisac veli — što ju je njen život raznježio, već zato što je prirodni zakon, po kojem ona svoje sile troši u odgajanju potomstva. To je zadaća tako teška, tako velika, da je svakako željeti, da u našim prilikama primjerenim športom, gimnastikom, plivanjem itd., t. j. pomnim tjelesnim uzgojem ženi tijelo ojačamo. Ali — tu se u osnovnoj misli od pisca dijelim — ne u svrhu da odgojimo 'treći spol, da unapredimo takozvanu emancipaciju žene i da jaz među spolovima još proširimo, već zato, da odgojimo žene, koje će u svakom pogledu moći zadovoljiti uzvišenoj ali teškoj zadaći majke i odgojiteljice podmladka. [...] Promišljaju li oni koji daruju ženi socijalnu ravnopravnost s mužem, zagovarajući njihovu samostalnost, da je to danajski dar? Kojim žaljenjem gledamo one žene, koje su gorkom sudbinom prisiljene, da upornim i teškim radom služe svakdanji hljeb, i u onom času, kad im se otvara duboki misterij majčina imena! A da to postavimo kao izgled ženi, za stečevinu našeg odgojnog i socijalnog napredka? To bi bila pogibeljna nauka protiv koje bi žene morale prve ustati. Tjelesni uzgoj ženske mladeži toliko vrijedi — pisac sam iznio nam je toliko liepih misli i razloga koji nam svjedoče njegovu preveliku važnost — da možemo argumenat: 'Po tjelesnom uzgoju bit će žena ravna mužu' mirno na stranu ostaviti. Ravna mužu neće nikad biti, jer prirodni se zakoni ne obaraju; a nije to ni željeti, jer u ravnopravnosti izgubila bi najviše žena sama.'²¹

Na ovu Hranilovićevu kritiku odgovorio je Bučar u istom listu, i u svom odgovoru uvelike relativirao svoju „feminističku ideologiju“ koju je zastupao u kritiziranom predavanju, odnosno brošuri o „ženskom tjelesnom uzgoju“. Bučar na samom početku svoje replike istina kaže da „ja vrlo simpatizujem s modernom feminističkom strujom, koju sam osobito imao prilike da pobolje upoznam u Švedskoj, u zemlji par excellence u tom pogledu“, ali to u daljnjem tekstu praktički opovrgava ili, bolje rečeno, povlači se — iz oportunističkih razloga — sa svojih donedavnih „feminističkih pozicija“ i priklanja Hraniloviću, kad kaže da u svojoj brošuri, ali i uopće, nije feminizam htio staviti „nad glavno načelo ženskog spola, a to je materinstvo i brak“, te dodaje: „U toj točki držim ja, da je svaki inteligentan čovjek, žena pak eo ipso već na čistu, te za to niti nisam u spomenutom svojem predavanju, pa nota bene još i pred tako otmenim ženskim krugom, napose izticao, da je glavna zadaća svake žene, da bude po naravi i o d p r i r o d e majkom. I gosp. dr. pl. Hranilović iztaknuo je to u svojoj kritici na tako lijep i aksiomski način, da to već ne može biti bolje.“

²¹ Dr. Hranilović, Dr. Franjo Bučar „O ženskom tjelesnom uzgoju“, *Narodne novine*, 15. listopada 1904, 4–5.

Bučar oprezno, tek usput, protuslovi „autoritetu“ Hraniloviću utoliko što kaže da „ekonomska samostalnost, za kojom ide emancipacija žene, nije bez sumnje na putu glavnoj zadaći svake žene, nego ju samo pomaže, poboljšavajući socijalni i materijalni položaj žene“, te da je „*sasvim logički i naravno da ovi pojedini slučajevi [angažiranja žene u politici i ostalim segmentima društva u „naprednim zemljama“] neće nikad izjednačiti ženu s mužkarcem, kako se mnogi neprijatelji feminističkog pokreta boje*“. Ne želeći dalje protusloviti uglednom konzervativnom profesoru i stručnjaku za „ženski tjelesni uzgoj“ — od strane muškaraca, Bučar kaže da je „glavna ideja moje brošure [...] da se žene jačaju, pa bile one udate ili neudate“, i u tom kontekstu navodi nove primjere „emancipacije“ žene u „naprednim zemljama“ s kojima je zasigurno mogao pomiriti i pl. Hranilović: „*Nije n. pr. riedko, da gospođe u Skandinaviji, Englezkoj i Americi primaju svoje ženske posjete i u ukusnom gimnastičkom kostimu, pošto su baš bile zabavljene svojom običnom svakidanjem tjelovježbom. [...] A pogledate li u europskim kupalištima u ortopedičke zavode, naći ćete najviše žena u spomenutim državama, koje vježbaju ne bolesti, nego zdravlja radi. Vidjet ćete po takvim Zandelovim institutima, da vježbaju zajedno baba, mati i kći, dakle tri generacije.*“

Zaključujući svoju repliku Hraniloviću, Bučar implicitno kaže da se on zapravo u svemu (bitnom) slaže s Hranilovićem i da se, takoreći, radi samo o nesporazumu, a ne o bitno različitim gledištima njih dvojice o „ženskom tjelesnom uzgoju“: „Za to ćemo i mi konačno, pustivši na stranu tezu o potpunom izjednačanju žena s muškarcima, preporučiti svim djevojkama i ženama racionalni tjelesni uzgoj, jednako kao i daleko veći duševni svakidani napor, da mogu one danas- sutra u svim granama svojeg budućeg zvanja zadovoljiti zadaćama, koje ih u njihovom obiteljskom i socijalnom životu čekaju. [...] Na taj način riješit će žene same i ovu stranu feminističkog pitanja“.²²

Ovo, uostalom, nije ni prvi ni posljednji put da Bučar relativira ili opovrgava svoje političke stavove. On se u svojoj sportsko-političkoj i publicističkoj karijeri, kako je već rečeno, uvijek vješto prilagođavao duhu vremena i vladajućoj ideologiji, odnosno režimu koji je tu ideologiju zastupao.

Iz upravo citiranog, moglo bi se zaključiti da su Bučar i Hranilović pripadali dvjema generacijama i da je Bučar bio poslušni Hranilovićev učenik, njihova prepiska, međutim, odaje da su njih dvojica bili prijatelji (Hranilović je bio samo šest godina stariji od Bučara), s tim da je Hranilović sam sebe smatrao daleko većim stručnjakom i autoritetom na području tjelesnog odgoja, a znanosti pogotovo, od Bučara, pa je — kao sveučilišni profesor — svog prijatelja gimnazijskog profesora očito gledao s visoka, te u njihovoj prijateljskoj vezi očito igrao dominantnu ulogu, i to do te mjere da mu se Bučar nije usudio

²² Dr. Franjo Bučar, O ženskom tjelesnom uzgoju (Odgovor dru. pl. Hraniloviću), *Narodne novine*, 28. listopada 1904, 4–5.

protusloviti. Mjesec dana nakon Bučarovog predavanja u „Gospojin-skom klubu“, a pola godine prije objavljivanja brošure pisao je Hranilović Bučaru prije njegovog odlaska na jedan međunarodni kongres o „školskoj higijeni“ koji se održavao u Nürnbergu: „...prije svega želio bih s Tobom se razgovarati, da vidim ‘u crijeva tvoja’ — kako [...] Arapi vele, te kako široka, duboka i visoka su pripremljena kola, kojima kaniš kulturno naše blago voziti na ‘Nürnberger Messe’“. I inače se Hranilović u korespondenciji s Bučarom, kojega je obično oslovljavao sa „dragi amice!“, „dragi bratec!“, ili „dragi Francek!“, obraćao svom „poniznom“ prijatelju većinom zapovjedničkim, odnosno učiteljsko-nadzorničkim tonom, osobito u vrijeme dok ga je još oslovljavao s „dragi doktore!“ (koncem 90-ih godina). Tako je npr. 1898. godine pisao Bučaru kao uredniku *Gimnastike*: „[...] danas sam primio *Gimnastiku*, al na moje čuđenje: Od godine 1897! I to brojeve 5,7, 8–12. Što to znači? Zaostale brojeve ove godine nisam dobio! Red u administraciji prava je rugoba. Molim, da što preurediš. U subotu, 21. o. mj. U 7 sati u večer imademo u Hotelu Imperial, Frankopanska ulica, dogovor o osnutku društva za unapređenje tjelesnog uzgoja. Molim te da sigurno dođeš i da stvar razglasiš. Hranilović.“²³

Sportsko-politički angažman Franje Bučara i počeci međunarodne emancipacije hrvatskog sporta

Vratimo se, međutim, Bučarovo glavnoj preokupaciji — sportu. On se u skladu s tadašnjim političkim mainstreamom i duhom vremena zalagao za to da hrvatski sportaši na europskoj i svjetskoj razini nastupaju pod vlastitom nacionalnom zastavom, ali nije tvrdoglavo zastupao nacionalni, t. j. radikalno pravaški princip kad je postojala opasnost da zbog toga trpi sam sport, odnosno da (hrvatski) sportaši budu zakinuti zbog nacionalne ideologije ili politike. To je osobito došlo do izražaja u njegovim nastojanjima da se Hrvatska učlani u Međunarodni olimpijski odbor i hrvatskim sportašima omogućiti samostalni nastup na Olimpijskim igrama. Već uoči prvih OI novog doba u Ateni Bučar je poduzeo prve korake u tom smjeru. Budući da je dobro poznao samog Pierra de Coubertina, kao i švedskog člana MOK-a, Gustava Viktora Balcka, te Čeha Jiřía Gutha-Jarkovskog, koji je u MOK-u od samog njegovog osnivanja zastupao čitavu Austriju, odnosno Cislajtaniyu, postojale su barem teoretske mogućnosti da i Hrvatska već tada postane članom MOK-a. Jiří Guth-Jarkovsky (1861–1943) osnovao je 1897. Češki amaterski atletski savez, a 1899. Češki olimpijski odbor (*Český olympijský výbor*) kojemu je bio na čelu, i na toj funkciji ostao do 1929. godine, s tim da je odbor 1919. promijenio ime u „Čehoslovački olimpijski odbor“ (*Československý olympijský výbor*, *ČSOV*). Na OI 1900, 1904, 1908. i 1912.

²³ NSK, Ostavština Bučar, Korespondencija, R 6761b, dopisnica Hinka Hranilovića Franji Bučaru, 15. svibnja 1898.

kao i na tzv. međulimpijskim igrama u Ateni 1906. godine nastupali su sportaši iz Češke samostalno, iako pod (zajedničkom) austrijskom zastavom, s češkom trobojnicom kao „privjeskom“. Mađarski sportaši nastupali su od samog početka (1896) pod vlastitom zastavom, jer je Mađarski odnosno Ugarski olimpijski odbor na čelu s Ferencem Kemenijem, također jednim od utemeljitelja MOK-a, bio osnovan još 1895. godine. Austrijski olimpijski odbor radio je, međutim, na tome da cijela Austro-Ugarska na Olimpijskim igrama nastupa kao cjelina. To mu je, iako samo djelomično, uspjelo tek na posljednjim Olimpijskim igrama prije Prvog svjetskog rata, 1912. u Stockholmu. O tome piše Bučar u svojoj knjizi o spomenutim Igrama, u poglavlju o svečanom otvaranju, ovako: „Svečanost svrši sa sviranjem i pjevanjem narodne himne, za koje se je sva publika u stadionu ustala. Još je slijedio defile pred kraljem, iza kojega je odmah otpočelo vježbanje. Zanimljivo je, kako je se naša monarkija reprezentirala. Prije su išli alfabetnim redom, najprije Austrijanci, pa Česi a posljednji Madžari, a ovaj put je stupala naša monarkija zajednički: Austrija, Česi i Ugarska. Česi su nosili pred sobom austrijsku i češku zastavu. Kraj svega toga bilo je mnogo parlamentiranja u odborima, jer su Madžari htjeli stupati sasvim zasebno od Austrije.“²⁴

U istoj knjizi piše Bučar i o primanju koje je u austro-ugarskom veleposlanstvu u Stockholmu priređeno za sudionike Olimpijskih igra iz čitave Monarhije, a koje samo za sebe dovoljno govori o sportsko-političkim prilikama u tadašnjoj Austro-Ugarskoj, kao i o položaju hrvatskog sporta u okviru Ugarske, ali i cijele Monarhije: „Austro-ugarski poslanik grof Dumba pozvao je također jedno popodne sve članove austro-ugarske kolonije posebnom luksus ladjom 'Brevik' u kraljevski grad Drottningholm, kojemu izletu pridružilo se je i nas naskolicina Hrvata. I grof Dumba nas je odmah zapitao s kime smo došli, da li s Austrijancima ili Madžarima, te se je zanimao za naše sportske prilike. Mi smo bili u ugodnom društvu Čeha, medju kojima smo našli dosta znanaca, poglavito predsjednika češkog olimpijskog odbora prof. Dr. Gutha i tajnika Roeslera-Oržovskoga, koji su nas kao Slavene bratski medju se primili, i točno nas o svojim sportskim i olimpijskim prilikama informirali. Česi imadu dosta borbe za opstanak svog češkog olimpijskog odbora, jer Austrijanci bi rado, da bude naša monarkija uopće jedinstveno zastupana, protiv čega se opet bore Madžari, koji su do sada uz Čeha bili samostalno zastupani, te koji su uopće bolje prolazili kod utakmica, nego Austrijanci. Grof Dumba nazdravio je našem i švedskom kralju [...]. U ime Hrvata zahvalio sam se grofu Dumbi, koji je izrazio svoje zadovoljstvo, da smo se i mi Hrvati priključili i odazvali njegovom pozivu.“²⁵

²⁴ Olimpijske igre u Stockholmu 1912. Svome milome učitelju Gustavu Viktoru Balcku pukovniku i predsjedniku Švedskog olimpijskog odbora i t. d. posvećuje u znak štovanja Dr. Franjo Bučar, Zagreb 1913, 34.

²⁵ Olimpijske igre u Stockholmu, 44.

Živko Radan tvrdi da je Franjo Bučar 1897. propustio priliku da Hrvatsku učlani u MOK, jer nije sudjelovao na kongresu MOK-a koji se te godine održavao u L'Havru, niti je ovlastio čelnika Češkog olimpijskog odbora Gutha da na tom kongresu zastupa interese Hrvatske, iako mu je ovaj to navodno bio ponudio. To je, kaže Radan, „bila fatalna greška Franje Bučara i velika šteta za tadašnji i kasniji hrvatski sport. Da je tada Bučar otišao na kongres CIO kada je on bio u fazi formiranja i afirmacije, i kada mu je bila potrebna što šira podrška svih nacija, vjerojatno bi i hrvatski sportašu stekli pravo na olimpijskim igrama. Kasnije je to bilo mnogo teže, dapače za Hrvate nemoguće, i pored svih veza i poznanstava koje je Bučar imao među članovima Olimpijskog komiteta i njegovih upornih nastojanja da to postigne intervenirajući više puta kod samog Coubertina“.²⁶

List „Sport“ pisao je u svom broju od 15. lipnja 1898. godine o pozivu češkog člana Međunarodnog olimpijskog odbora Jiříja Gutha Franji Bučara da sudjeluje na sjednici istog od 23. srpnja do 2. kolovoza 1898 u L' Havre-u, koji „ali žali bože neće se moći tom ljubaznom pozivu odazvati.“ „U Pragu se je utemeljio i pododbor za olimpijske igre [u Parizu 1900. godine], koji je pozvao i nas Hrvate, da se istom pridružimo, ako već nećemo moći što samostalno organizovati. G. Prof. Bučar razložio je pismeno naše slabe prilike predsjedniku g. profesoru Guthu, zahvaljujući se na ljubaznoj susretljivosti.“ — piše, osim toga, u prilogu pod naslovom „Olimpijske [sic!] igre u Parizu god. 1900.“²⁷ Sport. Glasilo za sve sportske struke, god. V., br. 9, u Zagrebu dne 15. lipnja 1898, str. 79.

Jiří Guth-Jarkovský zauzima se za učlanjenje Hrvatske u MOK praktički od samog njegovog osnivanja, a u svakom slučaju još prije prvih Olimpijskih igara u Ateni To se može iščitati iz njegove prepiske s Bučarom, kojemu je u lipnju 1896, nekoliko mjeseci prije početka igara pisao: „Čim Olimpijski odbor bude ustanovljen, obavijestit ću Vas o tome i poslati Vam statut [...]. U to ime nadam se da će Vaš budući odbor ostati s našim u prijateljskom odnosu („že příští komitéť Váš zustane s našim ve přátelském styku.“)²⁸ Dvije godine kasnije potaknuo je predsjednik Češkog OK ponovo učlanjenje Hrvatske u MOK. U tom smislu obratio se Bučaru: „Što se tiče zastupništva u Olimpijskom odboru (međunarodnom), pokušajte molim Vas pisati najprije barunu Pierru de Coubertinu (10 Boulevard Flandrin Paris) i zamolite ga za njegov pristanak. Pitajte za to u svakom slučaju i gospodina pukovnika Balka, a ja ću, samo po sebi razumljivo, tu stvar toplo preporučiti. Bylo by však záhradno již předem stanoviti osobu, která bi Chorvaty ve výboru zastupovala.“²⁹

²⁶ Radan, Franjo Bučar, 192.

²⁷ Usp. N. N., Olimpijske igre u Parizu god. 1900. Sport. Glasilo za sve sportske struke (Zagreb) br. 10, 15. lipnja 1898, 79

²⁸ NSK, Ostavština Bučar, R6761b, Dopisnica J. Gutha-Jarkovskog Bučaru, 25. lipnja 1896.

²⁹ Ibid., Pismo J. Guth-Jarkovskog Bučaru, 14. svibnja 1898.

U prilog Radanovoj tezi govori činjenica da je državnopravno Hrvatska u okviru Austro-Ugarske bila u mnogo povoljnijem položaju od čeških zemalja koje nisu imale nikakvu političku niti kulturnu autonomiju, češki je sport, međutim, u Monarhiji imao mnogo veće značenje i „težinu“ od hrvatskog, što se odražavalo i u (sportskoj) politici. Iako je u Cislajtanijskim narodnostima bila jamčena „samo“ ravnopravnost ali ne i bilo kakva autonomija u njihovim „matičnim“ krunovinama, a Hrvatska i Slavonija u okviru Ugarske „uživala“ autonomiju, između ostalog, i na području kulture, pa tako i sporta, bio je mađarski politički vjetar u prsa hrvatskom sportu iz Budimpešte mnogo jači od onog „njemačkog“ iz Beča s kojim se borio češki sport. Osim toga, Olimpijski odbor sa sjedištem u Pragu, barem službeno, nije predstavljao samo češki, nego i njemački dio krunovine Češke, odnosno čeških ili „bohemijskih zemalja“ (njem. „Böhmische Länder“).³⁰ Mađarski olimpijski odbor inzistirao je, pak, na jedinstvenosti „ugarske države i nacije“ koja se imala manifestirati i u sportu. Pri tom je imao podršku MOK-a koji je postupao prema načelu „jedna država — jedan nacionalni olimpijski odbor“. Češka iznimka samo je potvrđivala to pravilo. Na upit, kako je postao članom MOK-a, odgovorio je Jiří Guth-Jarkovský: „*Barun Coubertin htio je da postoji Međunarodni olimpijski odbor i da u njemu budu zastupljeni i Česi koji su mu bili simpatični. A nije poznavo nikog drugog [Čeha] osim mene.*“³¹

Bučarova „mlakost“, odnosno relativna nezainteresiranost u pogledu mogućeg sudjelovanja Hrvatske ili barem Hrvatskog sokola na prvim Olimpijskim igrama može se velikim dijelom objasniti i tadašnjom nepovoljnom političkom situacijom u Hrvatskoj koja je nastala nakon spaljivanja mađarske zastave prilikom posjeta cara i kralja Franjem Josipa Zagrebu 1895, a nakon čega je Bučarov mentor Kršnjavi morao odstupiti s mjesta odjelnom predstojnika za bogoštovlje i nastavu. Unatoč tomu, Bučar je prisustvovao Olimpijskim igrama u Ateni i o njima s oduševljenjem izvješćivao u (svom) časopisu *Šport* i pri tom često naglašavao njihovu političku i (inter)nacionalnu dimenziju: „*Prvu glavnu ideju za oživotvorenje novih olimpijskih igara potaknuo je Francuz, veliki štovatelj tjelesnog uzgoja, Pierre de Coubertin. Ljeti g. 1894. bude u to ime izabran internacionalan odbor za promicanje te ideje. Atina bude izabrana za prvo mjesto tih igara, a pokroviteljstvo nad igrama preuze sam nasljedni princ Nikola. [...] U odboru [za organizaciju igara] [...] bile su [...] zastupane sve*

³⁰ Češki kao i hrvatski jezik poznaje samo izraz „češke zemlje“ kad je riječ o tzv. zemljama krune sv. Václava (Češke, Moravske i Šleske) što odgovara tadašnjoj, ali i aktualnoj češkoj nacionalnoj ideologiji, prema kojoj je većinski češki narod „posjednik“ tih zemalja u kojima su živjeli i Nijemci — kao manjina. Sa stajališta (veliko)njemačkih nacionalističkih stranaka onoga vremena iz tih krunovina sve je bilo upravo obrnuto: radilo se o prvotno njemačkim, odnosno germanskim zemljama, u koje su se kasnije doselili Česi.

³¹ Usp. Jiří Stanislav Guth-Jarkovský. www.revprirody.cz/data/0103/jarkovsky.htm. Pristupostvaren20. kolovoza 2021

narodnosti osim Nijemaca, koji su se suzdržali od takovog poduzeća, kojemu su defakto bili Francuzi na čelu. [...] Napokon primakne se žuđen čas [otvaranja Igara]. Igre su se obavljale na dan grčkog ustanka na sam Uskrs ove godine, a trajale su deset dana. [...] Kralj sam otvorio je na molbu kraljevića nasljednika igre liepim govorom zu prisustvo cijelog dvora, diplomacije i odbornika međunarodnog komiteta, kojih je od 14-torice bilo sedam prisutnih. Svečanostima prisustvoavao je i srpski kralj Aleksandar, koji je bio gostom kraljevim, te austrijski nadvojvoda Karlo Ljudevit sa suprugom Marijom Terezijom. [...] Bili su tu [među natjecateljima] zastupani najviše Grci, pa Francuzi, Englezi, Amerikanci, Švedi, Danci, Magyari i Bugari. Moramo napose istaknuti na ovome mjestu požrtvovnost ugarske vlade, koja je otposlala u Atene /sic! / dvanaest madića na čelu s profesorom Kemenyem, koji je bio i član međunarodnog komiteta. Slovenstvo žalibože nije bilo zastupano osim jednog Bugara.³²

I u svom prikazu samih sportskih natjecanja Bučar opširno opisuje njihove „popratne pojave“ političkog i nacionalnog karaktera: „Sada je došla najzanimljivija točka: utrka maratonska. Daljinu od 40 klm. prevalio je prvi Grk Luis, prosti seljak, a oduševljenju Grka nije bilo ni kraja ni konca. [...] Sam kralj Gjuro lijepo ga pozdravi, a pobjednik jedva da se je spasio od neprestanih zagrljaja i raznih izraza ushićenja. [...] Mnogi su pobjedniku suskrbovali razne darove koje u novcu, koje u raznim drugim užiticima, koji su mu dapače osigurani i doživotno. [...] Najprije se oglasi top; skoro da ga i nije nadglasala hura glasova iz tisuća grla, ravna šumu oceanskih valova. Sve se podiže na noge: evo ga! Evo ga! Sto tisuća ljudi gleda na ulaz u stadiju: evo ga! [...] Ukazuje se bijelo-modra haljina grčkog trkača. Sad svatko znade: pobjednik je Grk! To su već osjećala sva srдца, Grčka je pobjedila! Najljepša pobjeda poslije maratonske. [...] Sve je plakalo, jecalo, jedan je grlio drugoga. [...] Kraljević i princ Gjuro popratit će pobjednika duljinom cijelog stadija pred kraljevski prijestolj. Kralj ustaje s prijestolja i skida šešir. Na očigled svega naroda zagrlje oba princa i poljube pobjednika. Za njim više generala. Jedna gospodja iz Smirne šalje mu svoj zlatan sat s dijamantima, supruga ruskog poklisarskog savjetnika Bahmetijeva srebrni falcon za cognac. Grk Singros na mjestu polaže za nj 250.000 drabma...“³³

U slijedećem broju svog časopisa opisao je Bučar završetak prvih Olimpijskih igara ovako: „Poslijednji dan svečanosti u utorak dijelile su se nagrade. Sam kralj uručio je svakome vienac od uljike, a kraljević pružio bi pobjednicima i razne druge darove, koje su u tu svrhu darovala razna društva i privatne osobe. Za to cijelo vrijeme razumije se da je bilo raznih zabava i poziva. Austrijski poslanik barun Kosjek pozvao je k sebi sve austrijske učesnike, kći slavnog Schliemanna pozvala je Nijemce, itd. Sve se razišlo u najljepšem redu i sa mnogo

³² Franjo Bučar, Olimpijske igre u Ateni, *Šport. Glasilo za sve športske struke* (Zagreb), br. 12, 1. srpnja 1896, 95–96.

³³ Ibid., 96.

zadovoljstva, a međunarodni komitet započeo je odmah predradnje za buduću Olimpiju, koja će se održati g. 1900. prigodom svjetske izložbe u Parizu, gdje će ako Bog da eventualno već i Hrvati sudjelovati. [podvukao autor!].³⁴

U svom „*Curriculum vitae*“ iz 1945. piše Bučar — s vremenskog odstojanja — o (ne) sudjelovanju Hrvatske na prvim OI modernog doba u Ateni i o „političkoj aferi“ u vezi s tim ovako: „Kada je Grčka g. 1896 priredila prvi puta panhelenske olimpijske igre u Ateni prisustvovao sam i ja tamo s nekoliko drugova iz Zagreba [...] Iz tog sudjelovanja izbila je cijela politička afera. Madžarski O. K. htio je da pod njegovim okriljem pođu u Atenu i Hrvati. U to ime pisali su našoj vladi te ponudili Hrvatima mjesto podpredsjednika tog odbora. U to ime su i u svoj olimpijski znak stavili i grb Trojednice. Hrvatski sportaši nisu bili s time sporazumni te nije uopće došlo do takvog zajedničkog odbora. Međutim sam ja i moja dva druga bili poslani u Atenu a s nalogom da nastupamo zajedno s grupom madžarskog O. K. To mi ali nismo učinili, te smo se priključili češkom O. K. u kojem sam ja bio već dobro poznat sa članom C. I. O. za Češku prof. dr Jirži [sic!] Guthom-Jarkovskim te tajnikom Jos. Rösslerom-Oržovskim [...]“³⁵

Bučarove želje i nade u pogledu aktivnog sudjelovanja hrvatskih sportaša na Olimpijskim igrama nisu se, dakle, 1896. godine ostvarile, a to pitanje postalo je ponovo aktualno uoči takozvanih olimpijskih „međugrama“ — opet u Ateni 1906. godine. Časopis *Sokol* javio je u veljači iste godine da je „Predsjednik češkog odbora prof. Dr. Jiří Guth pozvao [...] našeg urednika prof. dra Franju Bučara da stvori i hrvatski olimpijski komitet koji će isti pokušavati stvoriti, ne bi li i Hrvati tom zgodom bili reprezentirani u Ateni“³⁶. Nedugo iza toga pozabavio se spomenutom temom i zagrebački „čistopravaški“ dnevni list na njemačkom jeziku *Agramer Tagblatt*. U tom listu objavljen je najprije jedan nepotpisani članak, (očito) iz pera Franje Bučara, pod naslovom „Hrvatska i Olimpijske igre u Grčkoj“, u kojem autor relativno opširno opisuje pripreme za Olimpijske (među)igre u Ateni, kako u samoj Grčkoj, tako i u drugim zemljama, kao Švedskoj, SAD-u, Australiji, Japanu, a osobito u „našoj monarhiji“. Još više nego u Bučarovim izvješćima s prvih Olimpijskih igara u Ateni naglašava se u ovom članku internacionalnost predstojećih igara i njihova politička pozadina, te ističe „visoko pokroviteljstvo“ istih u pojedinim zemljama. Tako se navodi da je pokroviteljstvo igara preuzeo grčki prijestolonasljednik, a da su se u „drugim državama“ članovi kraljevskih obitelji spremno stavili na čelo zemaljskih, odnosno nacionalnih olimpijskih organizacijskih odbora, što vrijedi i za Austro-Ugarsku, gdje nadvojvoda Leopold Salvator preuzeo funkciju pokrovitelja. On je, kako se u članku ističe, zajedno s predsjednikom odbora, grofom

³⁴ Franjo Bučar, Olimpijske igre u Ateni (Nastavak), *Šport* br. 13, 15. srpnja 1896, 99–101, ovdje 99.

³⁵ Bučar, *Curriculum vitae*

³⁶ Olimpijske igre u Atenama, *Sokol* br. 2/1906, 3.

Wilczekom, organizirao „posebni parobrod Austrijskog Lloydja koji će sudionike Olimpijskih igara iz naše monarhije prevesti do Pireja“.³⁷ I mađarski organizacijski odbor imao je za pokrovitelja nadvojvodu Josepha (Josipa), a čelnik mu je bio ministar unutarnjih poslova (kasnije kratkoročno, krajem 1918., zajednički austro-ugarski ministar vanjskih poslova) grof Gyula Andrássy, mlađi. Autor teksta ne zaboravlja spomenuti ni to da i u Pragu, sjedištu Češkog olimpijskog odbora, „visoka aristokracija“ („die Hocharistokratie“) vrlo aktivno sudjeluje u pripremama za Olimpijske (među)igre.

„Na tom međunarodnom natjecanju Hrvatska i hrvatski narod neće biti zastupljeni.“ — ističe autor, te navodi i objašnjava političke razloge odsutnosti Hrvatske na spomenutim igrama i na međunarodnoj sportskoj sceni uopće: „Kad je prije nekoliko mjeseci bio osnovan međunarodni odbor za pripremu Olimpijskih igara, nije Hrvatska u njemu bila zastupljena. Grčka vlada koja je predložila osnivanje tog odbora, nije uopće znala da Hrvatska kao zasebna nacionalna individualnost [als besondere nationale Individualität] uopće postoji. U očima inozemstva zemlja između Drave i Jadrana je Ugarska. Češki član međunarodnog odbora [das böhmische Mitglied des internationalen Komitees] — Češka je u inozemstvu vrlo poznata — gospodin Jiri Guth odmah se obratio Hrvatskom sokolskom savezu s prijedlogom da se ovaj stavi u vezu s grčkom vladom i predloži osnivanje vlastitog zemaljskog odbora. Dr. Franjo Bučar, tajnik saveza, uputio je odmah dopis grčkoj vladi na francuskom jeziku u kojem je objasnio osobiti državnopravni status Hrvatske prema kojemu je ona na području bogoštovlja i nastave, u što se ubraja i sport, potpuno samostalna. [...] Grčka vlada odnosno središnji odbor za Olimpijske igre koji ona vodi odgovorio je dru Bučaru da su novčana sredstva koja stoje na raspolaganju za organizaciju Igara već iscrpljena, pa da se stoga Hrvati, koje bi ona vrlo rado vidjela u Ateni, obrate mađarskom lokalnom odboru. Vlada je uostalom, kako se kaže, Bučarov dopis prosljedila grčkom veleposlaniku u Beču. Tako je stvar stajala koncem siječnja. Tada je je jedno izaslanstvo Hrvatskog sokolskog saveza razgovaralo s predstojnikom odjela za bogoštovlje i nastavu Chavrakom, s ciljem da on zaštiti hrvatsku autonomiju. Gospodin predstojnik izjavio je međutim da hrvatska vlada nije bila pozvana na Olimpijske igre, pa stoga na njima ne može sudjelovati [sic!]. Uzalud su glasnogovornici izaslanstva upozorili na to da je čitava ova situacija nastala zbog toga što grčkoj vladi nitko nije ukazao na postojanje hrvatske vlade, iako se ministarstvo vanjskih poslova [...] trebalo osjećati nadležnim za to da grčku vladu nagovori da osim Ugarske i Austrije pozove i autonomnu Hrvatsku. Predstojnik odjela, pl. Charvak izjavio je na koncu da bi se delegacija Sokola možda mogla obratiti mađarskom lokalnom odboru ne bili se nešto postiglo putem dogovora, što se i dogodilo. Na svoj francuski dopis predstojniku mađarskog

³⁷ Usp. Kroatien und die Olympischen Spiele in Griechenland. *Agramer Tagblatt*, 10. ožujka 1906, 3. S njemačkog preveo autor.

lokalnog [t. j. nacionalnog olimpijskog] odbora, profesoru Kemenyju dobio je dr. Bučar odgovor na mađarskom da bi Mađari i njihova grupa koja broji 60 ljudi (muškaraca) vrlo rado u svoje redove primili i članove 'tornaegyesületek' iz 'Zagrab, Körös, Karolyvaros' i td. Hrvatski gimnastičari morali bi se međutim podvrći ispitu mađarske selekcijske komisije sa sjedištem u Budimpešti koja bi odlučila o tome jesu li oni ispunili uvjete za nastup u Ateni ili nisu. Neki drugi način nastupanja hrvatskih gimnastičara iz Hrvatske, kako se kaže, nije moguć, jer područje ugarskog odbora obuhvaća i 'hrvatske županije' [kroatische Komitate]. Nakon toga naši sokolaši učinili su sve da bi sačuvali svoju domovinu od poniženja te su vodili razgovore sa svim mogućim odjelnim predstojnicima u banskim savjetnicima, pa čak i s ministrom za Hrvatsku, gospodinom Stjepanom Kovačevićem, ali odgovor je uvijek glasio: *Hrvatska nije država, ona pripada Ugarskoj!* Hrvatski sokolaši ipak se mogu pojaviti u Ateni, ali — kao 'tornaegyesületek' pod mađarskom zastavom. Stoga Hrvatska dakle neće biti zastupana na Olimpijskim igrama.³⁸

Dva dana kasnije, 12. ožujka 1906, objavio je *Agramer Tagblatt* još jedan članak s istim naslovom, s tim da je ovoga puta Bučar potpisao tekst svojim punim imenom, i u njemu, slično kao i u slučaju „ženskog tjelesnog uzgoja“ dvije godine ranije, „pojasnio“ svoje stajalište u pogledu (ne)sudjelovanja hrvatskih sportaša na Igrama u Ateni, nakon što su, kako se na početku članka kaže, „u različitim inozemnim dnevnim novinama o tome objavljene netočne bilješke“. „Nije točno“ — piše Bučar u svom „ispravku“ — „da je Hrvatski sokolski savez na bilo koji način pozvan da aktivno sudjeluje na Olimpijskim igrama, pa stoga o nekoj suradnji ovog saveza sa Češkim sokolom, kako su javili neki listovi, ne može biti govora. Da je čak i uslijedio, takav poziv ne bi naišao na željeni odaziv, budući da se slavenski sokolski savezi pripremaju za Zagrebačku olimpijadu (slet). Prema tome, potpuno je izmišljeno da se mađarska vlada u tu stvar miješala i protivila joj se. Ono što sam ja u tom pogledu poduzeo, bilo je potpuno privatne i informativne naravi, a na to me je potaknuo ljubazni poziv člana međunarodnog i predsjednika Češkog olimpijskog odbora, prof. dra Jiri Gutha kao i moj osobni interes za tjelovježbu. Posljedica te akcije bio je jučerašnji sporazum između hrvatske zemaljske vlade i mađarskog ministarstva bogoštovlja i nastave, koji je inicirao ministar za Hrvatsku, a prema kojem bi se i u Zagrebu mogao osnovati jedan odbor za Olimpijske igre, pri čemu je gospodin ministar naglasio, da je njima [t. j. Mađarima] vrlo stalo do aktivnog sudjelovanja Hrvata. Za osnivanje hrvatskog olimpijskog odbora za aktivno sudjelovanje međutim ovoga puta već je prekasno, a osim toga ne bi naša ne baš osobito razvijena gimnastička i sportska društva bilo lako pridobiti za sudjelovanje na jednom takvom međunarodnom natjecanju. Sokolski savez, međutim, koji bi sigurno mogao aktivno sudjelovati na Olimpijskim igrama, kako je već rečeno, potpuno je zauzet pripremanjem za vlastiti

³⁸ Ibid.

slet. Unatoč tomu, naša zemaljska vlada omogućit će slanjem nekoliko stručnjaka na proučavanje Olimpijskih igara da i Hrvatska bude zastupljena u Ateni.³⁹

Svoj odnos prema Mađarskom t. j. Ugarskom olimpijskom odboru i njegovom predsjedavajućem, ocjenjuje Bučar, potpuno neopterećenim, te napominje da je „intervencijom [...] gospodina direktora Keménya u pogledu participacije Hrvata u subvencijama za Olimpijske igre koje su stigle iz Atene od Ugarskog olimpijskog odbora dobio vrlo povoljan odgovor, koji glasi da Hrvati, razumije se, imaju pravo na dio subvencija“. U istom pomirljivom tonu prema „Mađarima“ i „mađaronskoj“ hrvatskoj zemaljskoj vladi, zaključuje Bučar svoj „ispravak“, pa kaže „da je Njegovoj Presvjetlosti, gospodin ministrar za Hrvatsku Stjepan Kovachević, isto kao i odjelni predstojnik pl. Charvak, kod kojega sam osobno intervenirao, te Ugarski olimpijski odbor u slučaju aktivnog sudjelovanja garantirali i nastup jednog hrvatskog odjela kao samostalne hrvatske sekcije — razumije se u okviru zemalja ugarske krune, budući da smo mi ipak politički povezani i Ugarskom i nemamo svoje vlastito diplomatsko zastupništvo u inozemstvu. Tako će naprimjer i češki odbor, uz posebno uvažavanje njegovog nacionalnog karaktera u Ateni moći nastupiti samo pod Austrijom /sic! /.⁴⁰

U ova dva upravo citirana članka još jednom jasno dolazi do izražaja podvojenost između Bučara „ideologa“ i Bučara „političkog realiste“, pri čemu je kod njega politički realizam koji se se može tumačiti i kao „fleksibilnost“ — u smislu neprincipijelnosti ili prevrtljivosti — uvijek imao prednost pred ideologijom. Drugim riječima, Bučar se kao sportski entuzijast zalagao za afirmaciju cjelokupnog hrvatskog sporta u Austro-Ugarskoj i Europi, pri čemu je napredak i širenje sporta kao takvog, a ne, kako se to u današnjoj hrvatskoj sportskoj historiografiji i publicistici često naglašava, njegova nacionalna dimenzija, t. j. „borba za sportsku samostalnost Hrvatske“⁴¹, bio njegov glavni cilj. Kao zagovornik političkog realizma Bučar je u svom „ispravku“ naglasio da „međunarodni odbor za olimpijske igre postoji već više godina“ i da u njemu „osim Hrvata nisu zastupljene ni neke druge nacije i države, kao Poljska, Finska, Srbija, Bugarska i dr., gdje gimnastika i sport još nisu osobito razvijeni“.⁴²

U borbi za „sportsku samostalnost Hrvatske“ bili su u ono vrijeme, kao uostalom i 1941. i 1991. najglasniji oni kojima je sport kao takav, inače, bio posljednja briga. Tako je npr. uredništvo citiranog *Agramer Tagblatt-a*, lista koji je ideološki bio blizak Frankovoj Čistoj

³⁹ Prof. Dr. Franjo Bučar, Kroatien und die Olympischen Spiele, *Agramer Tagblatt*, 12. März 1906, 4–5. S njemačkog preveo autor.

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Usp. Živko Radan, Počeci nogometnog sporta u Hrvatskoj i osnivanje Hrvatskog športskog saveza. *Povijest sporta* br. 1, siječanj — veljača — ožujak 1970, 111.

⁴² Ibid.

stranci prava — velikohrvatski, pro-austrijski, te izrazito antimadžarski orijentiran — shvatilo pitanje (ne)nastupanja hrvatskih sportaša u Ateni 1906. godine kao čisto (nacionalno)političko pitanje i iskoristilo ga kao priliku za žestok obračun s „Mađarima“, odnosno sa službenom politikom Budimpešte prema Hrvatskoj, koji je u tim novinama — u doslovnom smislu — bio na dnevnom redu. U uvodnom članku, objavljenom 13. ožujka 1906. pod naslovom „Mađarsko-hrvatsko-grčka stvar“,⁴³ naglašava se odmah na početku da „*mi Hrvati imamo trenutno dovoljno drugih većih briga, a da bi uzeli k srcu to što nas se zaobilazi kod jednog natjecanja u kojem se za pobjedu u trčanju, skakanju i ostalim sličnim odmjerenjima snage dobiva lovorov vijenac*“. Ovim člankom uredništvo je izravno reagiralo na Bučarove priloge i na neki način, zapravo, ispravilo Bučarovu „ispravku“, t. j. stavilo se u sukobu između Bučara ideologa i Bučara političkog pragmatika jasno na stranu „onog prvog“ i dodatno izoštrila njegovo, odnosno svoje vlastito političko stajalište — u smislu „čiste“ pravaške ideologije.

„Moguće je“ — kaže se u daljnjem tekstu — „*da bogati pojedinci i nacije kojima visoki životni standard očito nagriza mišiće, drže ovakovo trošenje vremena primjerenim i korisnim, kod nas međutim opasnost od toga još ne postoji. Naši protivnici još uvijek se svesrdno brinu oko toga da se mi tjelesno ne opustimo, a osim toga kod nas gimnastičke vježbe u narodnom odgoju uopće još nemaju ono značenje koje se njima negdje drugdje pridaje. [...] Stoga je za naše prilike dovoljno da ostanemo kod kuće i međusobno se natječemo i ne dopustimo da nam rastu sijede kose zbog toga što nas se isključuje s jedne takove međunarodne parade mišića kakova u Ateni predstoji, osobito ako se od nas traži da se tom prilikom odrekneмо svoje nacionalne individualnosti, ili da ju ne istaknemo onako kako to naša kroz 1200godišnju slavnu povijest izgrađena samosvijest to od nas traži. Ako se radi o tome da mi možemo nastupiti samo kao nositelji skuta drugih, onda našem ponosu mnogo više odgovara da ostanemo kod kuće.*“⁴⁴

Vrlo je zanimljivo da je još u ono vrijeme politička javnost, koja je ignorirala ili, čak, prezirala sport govorila o „nama“ kad se radilo o nastupu nekolicine sportaša koji su na međunarodnim natjecanjima trebali nastupati pod nacionalnom zastavom.

Prvi vidljivi rezultat „borbe za sportsku samostalnost“ Hrvatske, koja se u današnjoj sportskopolitičkoj literaturi prekomjerno naglašava i mitologizira, bilo je osnivanje „Hrvatskog športskog saveza“ (HŠS) 1909. godine, u kojem je vrlo važnu ulogu igrao Franjo Bučar, kao njegov prvi potpredsjednik, a kasnije i predsjednik.

Inicijativu za utemeljenje HŠS-a pokrenuo je 1908. godine „Hrvatski športski list“ koji je počeo izlaziti sredinom iste godine, a kojeg su podupirali čelnici tada vodećih nogometnih, odnosno sportskih klubova PNIŠK-a, HAŠK-a iz Zagreba, te „Hrvatskog športskog kluba

⁴³ Usp. Magyarisch-Kroatisch-Griechisches, *Agramer Tagblatt*, 13. März 1906, 1.

⁴⁴ Ibid.

Šparta“ sa Suška. Inicijatori osnivanja HŠS bili su suočeni s problemom malobrojnosti sportskih klubova u Hrvatskoj koji su bili upućeni na suradnju s mnogo potentnijim ugarskim, t. j. mađarskim, te austrijskim sportskim organizacijama i klubovima koji su se, kako iz sportskih, tako i političkih razloga, odlučno suprotstavljali „separatičkim tendencijama“ unutar „austro-ugarskog sporta“. Tako je npr. bečki sportski list *Allgemeine Sport-Zeitung* koji je bio utemeljen još 1880. i gotovo kontinuirano izlazio sve do 1927. godine, njegovao neki difuzni, tobože nadnacionalni austro-ugarski patriotizam, izvješćujući redovito „ravnopravno“ o sportskim događajima u Austriji i Ugarskoj, odnosno Beču i Budimpešti, ali je u praksi bio glasilo „njemačkog“ sporta u austrijskom dijelu Monarhije, te od 1908. godine i formalno nadnacionalnog Austrijskog olimpijskog odbora⁴⁵ u kojem je „njemački sport“ bio apsolutno dominantan. Urednik spomenutih novina, koje su na početku izlazile jednom a kasnije dvaput, odnosno triput tjedno, bio je više od četrdeset godina Victor Silberer (1846–1924), koji je u austrijskom sportu bio ono što je Bučar predstavljao u hrvatskom sportu. Bio je pionir austrijskog sportskog novinstva, svestrani sportaš (bavio se aktivno mačevanjem, plivanjem, veslanjem, sklizanjem, teškom atletikom, aeronautikom i ostalim sportovima), te upravo fanatični sportski organizator.⁴⁶ Za razliku od Bučara Silberer je bio i aktivni političar, član austrijske Kršćansko-socijalne stranke (Christlich-soziale Partei) i njen dugogodišnji zastupnik u Bečkom gradskom i donjoaustrijskom zemaljskom parlamentu, te u Carevinskom vijeću. Kršćanski socijali na čelu s Karlom Luegerom, dugogodišnjim bečkim gradskim načelnikom, bili su izrazito antisemitski i „umjereno“ njemački nacionalno orijentirani. Zagovarali su višenacionalnu Monarhiju, ali istovremeno postulirali i „prirodnu“ vodeću ulogu „njemačkog (katoličkog) elementa“ u njoj.

⁴⁵ Austrijski olimpijski odbor (*Das Österreichische Olympische Comité*) osnovan je pod tim imenom tek 1908. godine. Prije toga postojali su samo (austrijski) odbori za organizaciju Olimpijskih igara 1896. i 1900., kao i „međuigara“ 1906. godine. Za OI 1904. u St. Louisu, na kojima je sudjelovao samo jedan austrijski sportaš (plivač Otto Wahle) nije bio osnivan posebni organizacijski odbor. Preteča ÖOC-a bio je Austrijski sportski savez (*Allgemeiner Sportausschuss für Österreich*), osnovan 1906. godine kao krovna organizacija svih austrijskih sportskih saveza. Stoga, ne čudi da već 1909. godine Austrijski olimpijski odbor mijenja ime u „Središnji sportski odbor“ (*Zentrales Sportkomitee*), da bi se tek 1935. godine — u Prvoj austrijskoj republici — opet nazvao „Austrijskim olimpijskim odborom,“ (*Österreichisches Olympisches Comité*). Usp. službenu internet stranicu Austrijsko OO (ÖOC): www.oec.at, Pristup ostvaren 20. kolovoza 2021.

⁴⁶ Silberer je svoj „znanat“ učio u New Yorku krajem 60-ih godina 19. stoljeća, da bi nakon povratka u Beč 1869. osnovao „Wiener Salonblatt“ (1869), „Militär-Zeitung“ (1874), te spomenuti „Allgemeine Sportzeitung“, koji je bio prvi sportski list u Dvojnoj monarhiji. Usp. J. Seethaler, Silberer Viktor, u: *Österreichisches Biographisches Lexikon 1850–1950*), Bd. 12, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 2005, 262–263.

Vratimo se, međutim, hrvatskom sportu! Legendarni početak „hrvatske sportske samostalnosti“ nije bio nimalo blistav. O tome dovoljno govori i sama činjenica da je HŠS osnovan u jesen 1909. godine, a prva, konstituirajuća, sjednica Saveza, nakon mnogobrojnih neuspješnih pokušaja sazivanja, održana tek u proljeće 1911. godine⁴⁷.

Problemi s kojima se od samog svog osnivanja borio HŠS urodili su sukobima unutar saveza. Tako je Bučar — zbog „konačnog raskola“ unutar HŠS — već sredinom 1913. godine — odstupio s mjesta podpredsjednika jer mu, prema vlastitim riječima „nije bilo moguće spriječiti taj raskol“ i jer je nakon preuzimanja te funkcije izričito naglasio, da „želim ostati na tom mjestu samo onda, ako će biti u svakom pogledu u Savezu potpuna sloga.“⁴⁸ U citiranom dopisu HŠS, kao i na posljednjoj sjednici Saveza prije njegove ostavke, Bučar je upozorio na „veliki zamašaj“ raskola „za čitavo zagrebačko općinstvo i dapače za čitav hrvatski narod, koji će osuditi taj spor, pa on došao ma s koje strane.“⁴⁹ Bučar je neposredno prije izbijanja Prvog svjetskog rata ponovo postao čelnik Saveza i vodio ga pod vrlo teškim uvjetima tokom cijelog rata, do njegovog ukidanja 1919. godine.

*Hrvatski kralj Franjo Josip I. —
„veliki prijatelj i promicatelj sporta“*

U prosincu 1898. godine, prigodom pedesete obljetnice stupanja austrijskog cara i mađarsko-hrvatskog kralja Franje Josipa I. na prijestolje pridružilo se Uredništvo lista *Sport* hvalospjevima gotovo svih hrvatskih „političkih“ novina, ističući osobito njegove „zasluge za razvoj sporta“ u čitavoj Monarhiji, pa tako i u Hrvatskoj. Pod naslovom „Živio kralj!“ moglo se na naslovnoj stranici spomenutog zagrebačkog sportskog lista čitati slijedeće:

„Narodi naše monarkije, bez razlike jezika i vjere, slave 2. prosinca riedku slavu: pedesetgodišnjicu sretnog vladabja obljubljenog, vitežkog svog vladara cara i kralja Franje Josipa I. Svi slojevi pučanstva natječu se, da dadu izraza svojoj ljubavi i homagijalnoj vjernosti naprama osobi premiljenog vladara. I športsmani nisu zaostali, oni su već tekom jubilarne ove godine kod raznih zgoda davali izraza svojim podaničkim čuvstvima naprama vladaru, pod kojim vladanjem se je šport u raznim oblicima razvio do nedogledne visine.

Kad je godine 1848. Nj. cesarsko i apoštolsko Veličanstvo naš car i kralj zasjeo prestolje svojih pradjedova, nije u ovoj monarkiji o športu bilo govora. Ljudi su bili preozbiljni za ovakove muževne zabave ili pako prelahkourni, a da bi znali cijeniti vriednost športskih zabava

⁴⁷ Usp. Živko Radan, Hrvatski športski savez, u: Enciklopedija fizičke kulture 1, Zagreb 1975, 342–343.

⁴⁸ Usp. NSK, Ostavština Bučar, R6761a, Zagreb, Franjo Bučar „Slavnom odboru Hrvatskog Športskog Saveza u Zagrebu“, 1. lipnja 1913.

⁴⁹ Ibid.

za tjelesni i društveni razvitak ljudski. Pod vladanjem Nj. Veličanstva cara i kralja Franje Josipa i pod Njegovim previšnjim okriljem razvio se najprije lovački šport, a odmah zatim utrkivački šport na konjima.

Kad se je počeo širiti sa zapada koturaški šport, od kojega se može tvrditi, da je pravo dijete demokracije, stavio se i taj šport pod možno okrilje vladarevo. Prejasni članovi naše carske i kraljevske obitelji stoje danas na čelu koturaškog športa. U Zagrebu takodjer stanuje jedan član prejasne obitelji, pak nam je poznato, kakovim uzhitnim zanimanjem Nj. c. i. kr. visost Leopold Salvator prati razvitak koturaškog športa u Hrvatskoj. Ta on je sam u Hrvatskoj, u bielom Zagrebu naučio koturaštvo, te tako možemo tvrditi, da je on hrvatski koturaš, prvak hrvatskoh športa.

Poznato je takodjer, kako je upravo naš kralj vlastitom svojom inicijativom na svojim dobrima dao urediti ceste za koturaše. Njegovo Veličanstvo šport ljubi i cijeni, jer znade, da je šport izvor tjelesne i duševne snage.⁵⁰

Nakon ovog hvalospjeva „Preuzvišenom prijatelju i promicatelju sporta“ filozofira autor članka, najvjerojatnije glavni urednik lista Julio pl. Kugler, o nacionalnoj i internacionalnoj dimenziji sporta, te tvrdi, ne baš previše uvjerljivo i logično, da jedna drugu ne isključuju „Veli se doduše“, piše on, „da je šport internacionalan, ali to ne priječi, da je šport upravo pozvan da širi i njeguje narodna čuvstva. Ta umjetnost je medjunarodna, ali zato ipak vidimo, da je upravo umjetnost najizdašnije poticalo patriotizmu [sic!]. Tako i šport, akoprem medjunarodan, služi domoljublju i narodnom razvitku. Športom se diže ponos naroda. Šport daje povoda za upriličenje raznih natjecanja, na kojima se sastaju prvaci svih naroda, da pokažu svoju spremnost, a kako narod slavi pobjeditelja, ako je isti iz njegove sredine proiztekao.“⁵¹

Mjesec i pol dana ranije, 15. rujna 1898., povodom smrti „kraljice Jelisave“ nakon atentata u Ženevi, istaknuo je isti list na naslovnoj stranici također „vjernost i ljubav prema kralju i domu“ kao „prvu i najuzvišeniju lozinku hrvatskih sportsmena“⁵², da bi nakon 13 redaka jednog novinskog stupca posvećenih uspomeni preminule kraljice naglo prešao na razglabanje o problemima Hrvatskog „koturaškog“ (biciklističkog) saveza koji, kako se u članku tvrdi, do tada de facto nije ni postojao, ali je u jesen 1898. „opet oživio“, tako da je uredništvo lista, unatoč mnogim problemima, vidjelo razloga „da imademo puno nade, da će u skoro novim i krieplikim životom u život stupiti [sic!]“.⁵³ Sudeći prema citiranom uvodnom članku u čast carevog i kraljevog jubileja i naglašavanja njegovih zasluga za razvoj „hrvatskog koturaškog športa“, početkom prosinca iste godine moglo bi se zaključiti da su se u roku od mjesec i pol dana u Hrvatskoj događala prava sportska čuda.

⁵⁰ Usp. Uvodni članak „Živio kralj!“, *Sport. Glasilo za sve sportske struke*, br 18, 1. prosinca 1898, 1

⁵¹ Ibid.

⁵² Usp. In memoriam kraljica Jelisava, *Sport*, br. 15, 15. rujna 1898, 1

⁵³ Ibid. Uvodni članak „Savez“, 1–2

Sokolski pokret u Hrvatskoj između austroslavenstva, hrvatstva i jugoslavenstva

Praški Sokol (*Sokol Pražský*) kao matica Sokolskog pokreta u Češkim zemljama⁵⁴, koji se kasnije proširio na slavenskom jugu i u čitavom „slavenskom svijetu“, nastao je 1862. godine u krilu nacionalno-liberalne frakcije „Narodne stranke“ (*Národní strana*), iz koje je 1874. godine nastala Narodna slobodoumna stranka (*Národní strana svobodomyšlná*), zvana „Mladočeši“⁵⁵, a koja je po svom ideološkom profilu u mnogome bila slična hrvatskom pravaškom pokretu. I Mladočeši i hrvatski Pravaši gajili su kult povijesnog državnog prava, a bila im je zajednička i izrazito protubečka i protuaustrijska, t. j. protuhabsburška orijentacija, a djelomično i „katolički“ antiklerikalizam, s tim da su Mladočeši u tom pogledu bili mnogo radikalniji od hrvatskih Pravaša. Jedino što su Mladočeši zamjerali hrvatskim Pravašima bilo je njihovo antisrpstvo.⁵⁶ Sokolska organizacija u Hrvatskoj uvelike je preuzela pravašku ideologiju, nakon 1895. kombiniranu s ideologijom „narodnog jedinstva“, što ih je pomirilo s Mladočesima.

Po uzoru na češku sokolsku organizaciju utemeljeno je već 1863. godine u Ljubljani prvo slovensko sokolsko društvo, zvano „Južni sokol“, koje je već po svom imenu sugeriralo da predstavlja čitav južnoslavenski prostor i da se na njega želi proširiti.⁵⁷ Proširenje sokolskog pokreta izvan slovenskog govornog i povijesno-kulturnog prostora počelo je, međutim, tek 1874. godine osnivanjem Zagrebačkog sokola⁵⁸, da bi tek 1904. godine došlo do osnivanja Hrvatskog, a godinu dana kasnije i Slovenskog sokolskog saveza. U Srbiji je prva sokolska udruga nastala 1891, a Srpski sokolski savez osnovan je tek 1909. godine. Godinu dana ranije utemeljen je u Pragu Sveslavenski sokolski savez u kojeg su se učlanili svi južnoslavenski nacionalni savezi. Sokolske udruge koje su od 1903. nicale u Bosni i Hercegovini pridruživale bi se ili hrvatskom ili srpskom savezu. Nekolicina muslimanskih sokolskih udruga, osnovanih uglavnom u zadnjim godinama

⁵⁴ O Češkom Sokolu vidi: Miroslav Tyrš, *Náš úkol, směr a cíl. Sokol*, I (1871) 1, 1; Miroslav Tyrš, *Statisicko-historický přehled jednot sokolských pro rok 1865*, Praha 1866; Josef Schreiner, *Dějiny Sokolstva v prvním jeho pětadvacetiletí*, Praha 1877; J. Křen, *Poslání českého Sokolstva. Sokol. Časopis zájmům tělocvičným věnovaný* 22 (1896) 2–4; Karel Domorázek, *Sokolstvo*, V Praze 1914.

⁵⁵ Osnivači Praškog Sokola bili su učitelj sporta dr. Miroslav Tyrš i trgovac Jindřich Fügner, a među članovima te sportske i nacionalno-političke organizacije bili su i prvaci kasnijih Mladočeša, braća Julius i Eduard Grégr, a kasnije i mnogi drugi istaknuti članovi te stranke, kao npr. Tomáš G. Masaryk.

⁵⁶ Usp. Tomáš Vojtěch, *Mladočeši a boj o politickou moc v Čechách*, Praha 1980, 179; Mirjana Gross, *Izvorno pravaštvo. Ideologije, agitacija, pokret*, Zagreb 2000, 450–453, 698–699, 724, 731–735.

⁵⁷ Vidi Daniela Jurčić Čargo, *Arhivsko gradivo Ljubljanskega Sokola v Arhivu Republike Slovenije*, Arhivi 26/1, Ljubljana 2003, 139–144.

⁵⁸ O osnivanju i razvoju Sokolstva u Hrvatskoj vidi: Franjo Bučar, *Povijest Hrvatskog Sokola — Matice u Zagrebu 1874–1885*, Zagreb 1925.

prije Prvog svjetskog rata, nije imala vlastitu krovnu organizaciju.⁵⁹ U Crnoj Gori nije postojao posebni sokolski savez, nego su tamošnje relativno malobrojne udruge bile uključene u Srpski savez. I srpske udruge u Hrvatskoj i Vojvodini, tadašnjoj Južnoj Ugarskoj, pridruživale su se Srpskom sokolskom savezu.

Kako hrvatski, tako i srpski savez osnivali su i među iseljenicima u Sjedinjenim Američkim Državama udruge i regionalne saveze, koji su osobito za vrijeme Prvog svejtskog rata širili nacionalnu propagandu svojih saveza. Spomenute nacionalne sokolske organizacije na južnoslavenskom prostoru, kao i među iseljenicima u SAD, bile su podijeljene u teritorijalne jedinice zvane „župe“, koje su nosile ime na glasovitih povijesnih osoba, uglavnom vladara i vojskovođa, kao npr. Tomislava, Zvonimira, Jelačića, Tvrtka, Dušana Silnog, Miloša Obilića i dr.⁶⁰

Za vrijeme širenja Sokolskog pokreta na Južnoslavenskom jugu nastajale su i razvijale se pojedine nacionalno-integracijske ideologije kao jugoslavenstvo, (veliko)srpstvo, (veliko)hrvatstvo, te „sjedinjeno slovenstvo“, koje su se istovremeno međusobno ispreplitale i/ ili sukobljavale. Zbog toga je u (skrivenim) nacionalno-političkim programima svih južnoslavenskih sokolskih udruga i saveza bilo elementa svih spomenutih ideologija s različitim akcentima i težištima, kako prostorno, tako i vremenski. Tako je u srpskim udrugama prevladavala velikosrpska ideologija s elementima jugoslavenstva, dok je za Hrvatski savez bio karakterističan svojevrsni *mixtum coppositum* između izvorno pravaškog velikohrvatstva i ideologije kroatocentričnog „narodnog jedinstva“ Strossmayerovog tipa⁶¹. U Slovenskom sa-

⁵⁹ Vidi uvodni članak: Sokolstvo u Bosni i Hercegovini. *Hrvatski Sokol. Časopis Hrvatskog sokolskog saveza* (Zagreb) lipanj 1909, 49–52. U (nepotpisanom) članku uredništva časopisa se o Muslimanima [sic!] Bosne i Hercegovine općenito kaže da su „separatni, te se još ne priključuju otvoreno niti Srbima niti Hrvatima. Ali inteligencija muslimanska više naginje ovim posljednjim. Oni muslimani, koji vole biti u Sokolu, većinom su, a moglo bi se reći isključivo u Hrvatskom Sokolu, jer svojeg posebnog društva s ovom svrhom nemaju, a po svoj prilici i neće ga imati, nego će se povesti za svojom inteligencijom, koja je u hrvatskom kolu, gdje nalaze lijepu susretljivosti.* U Sarajevu osnovaše već muslimani vlastito gimnastičko društvo — op. ured. — I što god bude više taktičnosti i — prijegora u Hrv. Sokolu, tim će prije u svojoj sredini vidjeti više Sokolova Muslimana [sic!]. Raditi oko toga zbliženja s jednokrvnom braćom druge vjere, to je dužnost Hrv. Sokola, koju mu nameće narodni interes i ideal. Taj rad je doduše težak, ali: Bio tvrd ili dalek put, Sokoli ne žale trud ... A zbilja, neka ga ne žale, jer je sokolska ideja najsposobnija od svijui drugih društava, koja može izvesti taj veliki zadatak.“ (Usp. str. 52)

⁶⁰ Usp. Drago Stepišnik, Sokolstvo, u: Enciklopedija fizičke kulture 2, Zagreb 1977, 278–286; Bučar, Povijest Hrvatskog Sokola; Sokol. <https://www.encyklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=57005>. Pristup ostvaren 20. kolovoza 2021

⁶¹ Kao primjer ukorijenjenosti ideologije „narodnog jedinstva“ u Hrvatskom Sokolu može poslužiti slijedeća dobrodošlica prvog starješine Splitskog Sokola, Vika Katalinica sudionicima Prvog hrvatskog Svesokolskog sleta u Zagrebu početkom rujna 1906. godine, sročena u stihovima: „Sokoli se podigoše na sjeveru i na jugu, Gdje dielimo istu radost, Gdje plačemo istu tugu [...] Oj S l o v e n e ,

vezu dominirala je ideologija „Zedinjene Slovenije“ sa elementima kulturnog, a neposredno prije Prvog Svjetskog rata i političkog jugoslovenstva, što je bila preslika ideološkog razvoja slovenskih političkih stranaka u Habsburškoj monarhiji, a osobito Slovenske liberalne stranke koja se najviše poistovjećivala sa Sokolskim pokretom.

U tom političkom i vremenskom kontekstu treba promatrati i razvoj njemačkih stranaka i političkih elita u austrijskom dijelu Dvojne monarhije, koje su inzistirale na očuvanju svog „nacionalnog posjeda“ („Erhaltung des Nationalbesitzes“) i svog „samo po sebi razumljivog“ dominantnog položaja u „Cislajtaciji“ i u cijeloj monarhiji, kao i politiku mađarskih stranaka i političkih elita u „Translajtaciji“, koja je nastojala učvrstiti svoj hegemonijalni položaj u „povijesnoj, jedinstvenoj Ugarskoj“ preko jezične i kulturne asimilacije svojih, ne samo južnoslavenskih manjina. Politika mađarizacije provodila se i u Hrvatskoj (i Slavoniji), koje su Hrvatsko-ugarskom nagodbom 1868. godine dobile status zasebnog političkog teritorija i zasebne „političke nacije“ u okviru ugarskog dijela Dvojne monarhije, ali koje je mađarski politički vrh u Pešti i dalje smatrao „pridruženim zemljama“ Krune sv. Stjepana, a time i dijelom ugarske, odnosno mađarske države u okviru zajedničke monarhije.

Sokolske udruge i savezi u južnoslavenskim dijelovima Dvojne monarhije bile su većinom razapete između „absolutne lojalnosti svom kralju“ i cijelokupnoj Habsburškoj monarhiji u okviru asustroslavenstva na jednoj i vjernosti svojoj „užoj domovini“ u nacionalnom smislu, kao i južnoslavenske i sveslavenske solidarnosti i preko granica formalno zajedničke monarhije na drugoj strani. U praksi su se dvije spomenute lojalnosti pokazale nespojivima, ne samo u okviru Sokolskog pokreta, nego i u političkom životu Dvojne monarhije. Neumorno propagirana i u svim prilikama i na sve strane isticana, ali u praksi nikad ostvarena ravnopravnost i sloga svih naroda, barem u austrijskom dijelu monarhije, bila je u stvarnosti početak raspada Austro-Ugarske, koja je i formalno dovršena nakon Prvog svjetskog rata.

---

mladi brate, Poletarče smjelih krila, Zdravo mladče i čuvaru Svetih naših Termopila! [...] Zdravo Srpe slobodnjače Ti nam nosiš živog žara Sa drevnijeh demeskinja, Sa starijih sa handžara, Al na to drevno gvožđe Pada danas sunce novo, Blago tebi po guslama palo lišće lovorovo. Kosovo je samo priča. Što je djedo djeci baje, Tebi danas sa vedrine slobodarsko sunce sjaje. Zdravo sinci B o s n e slavne, H e r c e g o v e zemlje drevne, Gdje još sunce kroz oblake kasni sjajno da zasjevne. Sokolovi sokolite, Da se nađu u tom kraju Sretni Meho, Ivo, Jovo Svi u bratskom zagrljaju [...] Dobro došla mila braćo Sa sjevera i sa juga, Gdje nas ista grije radost, Gdje nas ista bije tuga, Dočeka vas Zagreb bieleli kao majka svoga sina; pozdravlja vas po njem cijela Liepa naša domovina!“ Usp. *Sokol. Časopis Saveza hrvatskih sokolskih društava* (Zagreb) br. 9, rujan 1906, 1–2. O Vicku Kataliniću i Splitskom Sokolu vidi: Stipe Vrdoljak, Hrvatski Sokol u Splitu od 1893. do 1910. godine. *Povijest sporta. Grada i prilozima*, br 4 / rujan 1970, 889–903.

Sokolske organizacije kao „narodne vojske“

Za razliku od svoje „braće“ u Habsburškoj monarhiji — „brat“ je bila službena formula oslovljavanja ne samo među „Sokolima“ na Slavenskoj jugu, nego i općenito, od samih početaka pokreta — ni su se „sokoli“ i ostali sportaši izvan tog pokreta morali nositi s problemom dvojake političke, odnosno nacionalne lojalnosti, ali su ovi posljednjepomenuti, sticajem različitih društveno-političkih okolnosti znatno kasnije stupili na međunarodnu pozornicu od prvospomenutih⁶². Srbija je naime 1912. godine u Stockholmu⁶³ prvi i jedini put (do 2008. godine) sudjelovala na Olimpijskim igrama⁶⁴,

⁶² Već na prvim Olimpijskim igrama modernog doba u Ateni 1896 nastupio je srpski atletičar Momčilo Tapavica iz Bačke, ali pod zastavom Ugarskog olimpijskog odbora koji je bio osnovan godinu dana ranije. Na Igrama u Ateni bio je kao počasni gost grčkog kralja Georgiosa (Đure) I. kralj Srbije Aleksandar Obrenović s „mnogobrojnom izabranom pratnjom“. Vidi: Hrvoje Macanović, Momčilo Tapavica i Aleksandar Obrenović na Olimpijskim igrama u Ateni 1896. *Povijest sporta*, br. 3, srpanj — kolovoz — rujan 1983, 486–524.

⁶³ O tom: Srblisav Č. Todorović, Srbija na Olimpijskim igrama u Stockholmu 1912. godine. *Povijest sporta*, travanj, svibanj, lipanj 1990, 47–49. Oficir i učitelj mačevanja Milan (Mile) Neralić osvojio je na II Olimpijskim igrama u Parizu 1900. godine u disciplini „sablja“ brončanu medalju za Austriju, iako je potjecao iz (Banske) Hrvatske (Izvadak iz glavnog imenika drugog razreda Učiteljske škole u Petrinji 1899/91: „Prezime i ime: Neralić Mile, rođen 26. veljače 1875; rodno mjesto i domovina: Slunj, Hrvatska; vjeroispovijest: rimo-katolik, otac: Mijat, stalež: seljak; mjesto prebivanja: Slunj,“). Usp. Milivoj Radović, Milan Neralić (Slunj, 26. II 1875 -Bečko Novo mjesto, 17. II 1918). *Povijest sporta*, br. 1/ siječanj — veljača — ožujak 1970, 54–63. O sudjelovanju hrvatskih sportaša Habsburške monarhije na međunarodnim natjecanjima vidi: Živko Radan, Počeci nogometnog sporta u Hrvatskoj i osnivanje Hrvatskog športskog saveza. *Povijest sporta*, br. 2 /1970, 102–131; Hrvoje Macanović, Nogometna reprezentacija Hrvatske u Pragu 1907. godine. *Povijest sporta*, *Ibd.*, 132–147, osobito poglavlje „Prodor u međunarodni sportski pokret“, 145–147; Milivoj Radović, Gimnastička reprezentacija Hrvatske na međunarodnom turniru u Torinu 1911. godine. *Povijest sporta. Građa i prilozi*, br. 4, prosinac 1970, 962–971; Zdenko Jajčević, Dvije stotine godina sporta u Zagrebu. *Povijest sporta. Građa i prilozi*, br. 72/ travanj, svibanj, lipanj 1987, 143–158.

⁶⁴ Današnji „Olimpijski komitet Srbije „postulira, međutim, kontinuitet srpskog olimpijskog odbora od 1910. godine (osnivanja „Srpskog olimpijskog kluba“) do danas, s obrazloženjem da „Jugoslovenski olimpijski odbor“, osnovan 4. prosinca 1919. godine u Zagrebu „nastavlja članstvo Srpskog olimpijskog komiteta u MOK, bez posebnog prijema [...] i da je „Major Svetomir Đukić na kongresu MOK u Antverpenu 18. avgusta 1920. godine predstavljao Olimpijski komitet Srbije i tom prilikom ga je MOK priznao i za delegata ‚Jugoslovenskog olimpijskog odbora‘. Tako je Srpski olimpijski komitet nastavio rad kao Jugoslovenski Olimpijski odbor, a od 1927. godine kao Jugoslovenski olimpijski komitet. Te godine se sedište JOK vraća [sic!] iz Zagreba u Beograd.“ Usp. <https://oks.org.rs/istorija-olimpijskog-komiteta-srbije/>.Pristupostvaren20.kolvoza2021.

Do 2008. godine „Olimpijski komitet Srbije“ reklamirao je sve osvajače i osvajačice medalja od 1912. do 2008. od 1920. godine u okviru dviju jugoslavenskih država, za sebe. Usp. SOK: www.oks.org.yu/s.10101.htm. I danas se još u službenim stranicama OKS među predsjednicima istog navodi između ostalih i Franjo Bučar (od 1919. do 1927. godine), koji u rubrici „Članovi MOK“ „mijenja

i to sa samo dva aktivna sportaša (lako)atletičara.⁶⁵ Sa svojom „bratom“ preko Drine povezivali su srpske sokole zajednički „neprijatelji“ — Turci, Nijemci i Mađari, stereotipi koji su se i u nacionalnim strankama pojedinih južnoslavenskih povijesnih zemalja i regija — (srpske) Narodne radikalne Stranke, (hrvatske) Stranke prava, (hrvatske) Narodne stranke, te (slovenske) „Katoliške narodne stranke“, od 1905. „Slovenske ljudske stranke“ i Slovenske liberalne stranke brižno i kontinuirano njegovale.

Osim nacionalne, sportske i kulturne, imao je program Sokolskog pokreta, ne samo na Slavenskom jugu, nego uopće od samih svojih početaka i snažnu militarističku komponentu. Glavni cilj „čeličenja tijela“ bio je, po uzoru na njemački gimnastički pokret pod vođstvom glasovitog i jednako tako osporavanog Friedrich Ludwiga Jahna (1778–1852) priprema za rat. Iako sokolske udruge i savezi na Slavenskom jugu za razliku od Češkog Sokola, osnivači kojeg — Miroslav Tyrš i Jindřich Fügner — su bili njemačkog podrijetla, nisu bili u direktnom dodiru s idejama „oca njemačke gimnastike“, postojale su sličnosti između dvaju pokreta u pogledu „narodno-obrambene zadaće“, koja, međutim, kao ideja nije posredstvom Češkog sokola⁶⁶ bila samo jednostavno „presađena“ na Slavenski jug, nego je vukla korijene iz vlastite, južnoslavenske i balkanske „narodno-obrambene“ tradicije. Tako su se južnoslavenske sokolske organizacije smatrale „narodnim vojskama bez oružja“, koje su se svojim „sportsko kulturnim djelovanjem“ trebale boriti za oslobođenje svojih naroda (ili „plemena,“) od „tuđinskog jarma“ i za „kulturno jedinstvo“ Južnih

---

ime“ u „Dr Franjo Bukač“, a u rubrici „Nosioci olimpijskog ordena“ svojataju se između ostalih i Leon Štukelj, Miroslav Cerar i Ante Lambaša. Usp. <https://oks.org.rs/istorija-olimpijskog-komiteta-srbije/Pristupostvaren26.rujna2007>.

O nastanku „Jugoslaveskog olimpijskog odbora“ (JOO) u Zagrebu i njegovom odnosu prema „Srpskom olimpijskom komitetu“ vidi: Hrvoje Macanović, Osnivanje Jugoslaveskog olimpijskog odbora u Zagrebu 14. XII 1919., *Povijest sporta* br. 1/1970, 5–13. I Macanović u ovom članku govori o „kontinuitetu Srpskog olimpijskog komiteta, koji pred CIO i Coubertinom postaje 1920. godine Jugoslaveski olimpijski odbor i počinje redovito djelovati kao najviši sportski odbor u državi Srba, Hrvata i Slovenaca, koja se u ono doba još diplomatski bori za granice i druga međunarodna prava.“ (Ibid. str. 13). Pet godina kasnije ima isti povjesničar sporta posve drugačije mišljenje o pitanju kontinuiteta, dok u Enciklopediji fizičke kulture piše između ostalog i slijedeće: „Osnutkom JOO praktično prestaje djelovati Hrvatski športski savez i Srpski olimpijski komitet. Na sjednici JOO, 29. IV 1920. zaključeno je da se poduzmu mjere za njegovo priznanje kod CIO. U tom smislu kod CIO je posredovalo tadašnje Ministarstvo vanjskih poslova i Svetomir Đukić. Te iste godine u članstvo CIO primljen je JOO i Franjo Bučar [...] Neposredno pred XIV OI 1948 u Londonu, umjesto ranijeg Jugoslaveskog olimpijskog odbora formiran je *Jugoslaveski [sic!] olimpijski komitet (JOK)*...“ Usp. H. Macanović, Jugoslaveski olimpijski komitet (JOK), u: Enciklopedija fizičke kulture, Zagreb 1975, 410.

⁶⁵ Usp. Srbslav Č. Todorović, Srbija na Olimpijskim igama u Stockholmu 1912. godine, *Povijest sporta*, br. 85/1990, 47–49.

⁶⁶ O militarizmu Češkog Sokola vidi: J. Křen, Pokud tělocvık a jednoty tělocvičné k braosti národní přispívaji. *Sokol* (Praha) 1(1871) 8, 1–2.

Slavena i čitavog „slavenskog svijeta“. Toj temi posvetio je svoj uvodni članak u siječanjskom broju glasila Hrvatskog sokolskog saveza *Hrvatski sokol* 1913. godine njen tadašnji „starosta“ Lazar Car, u kojem između ostalog piše:

„Više puta je već pala riječ, da je ‘Sokolstvo narodna vojska’. I sigurno, ako je to jedan prvi put kazao, da se je i drugima, neodvisno od toga, ta misao sama od sebe nadjela, jer je to činjenica, koja postoji, pa ju lako svatko može zamjetiti.

Da to nije vojska u smislu oružane sile jedne države, svakome je jasno, jer za to postoji na pr. i kod nas druga jedna, prava vojska, ali nije — narodna. Što onda hoćemo s tom narodnom vojskom i u kakvom odnošaju ona stoji s ‘pravom’?

Mi, prije svega, ne živimo u narodonosnoj državi, u kojoj jedan narod sačinjava jednu državu. Po tome vojska države, pod koju potpadamo, imade u prvom redu da štiti interes državne, a ne napose naše narodne. No da i sačinjavamo narodnu državu, kao što je npr. Francuska, Italija itd. ne bi ni u kom slučaju naša vojska imala onu zadaću, koja je namijenjena Sokolstvu. To ni u kom slučaju ne bi imali u rat polaziti mi Sokoli kao Sokoli, nego bi se pomiješali sa ostalom ukupnom vojskom.

Sokolstvo je, dakle, nešto sasvim drugo od svake i najidealnije vojske. Zadaća vojske je da zaštićuje državu — jedino grubom oružanom silom. Sokolstvu je pak zadaća, da moralnim sredstvima brani svoj narodni posjed, da uzbuđuje sve više narodnu svijest, i da svekolike pripadnike svoga naroda spoji u što užu organsku cijelinu, u kojoj se doista svaki pojedinac ima žrtvovati za cijelost, ali i cijelost ima da zaštićuje svakoga pojedinoga svoga člana [...] I ako smo mi Sokoli u istinu vojska, koja ima osvajati i predobivati druge, činiti ih pravim narodnim ljudima, u našem slučaju pravim Hrvatima, to treba prije svega da budemo i sami takovi; da budemo Hrvati i da znademo zašto se hoćemo i morao biti.“⁶⁷

Iako autor članka više puta naglašava miroljubivost i „nenaoružanost“ sokolske „vojske“, da bi otklonio svaku sumnju u to da je Sokol možda naka paramilitaristička organizacija, nema sumnje da se ovakvom nacionalno- borbenom retorikom odgajala mladež, koja je u svakom trenutku bila spremna za obranu svojih „nacionalnih interesa“ uzeti oružje u ruke, što se jasno pokazalo u „Velikom ratu“

⁶⁷ Usp. L(azar) Car, Zadaća sokolstva kao narodne vojske. *Hrvatski Sokol. Časopis za promicanje tjelovježbe. Glasilo Hrvatskog sokolskog saveza* (Zagreb) br. 1, siječanj 1913, 1–2. Vidi također: Iv. K. Dončević, Sokolstvo prema domovini. *Sokol. Časopis Hrvatskog Sokolstva* (Zagreb) br. 11, 15. studenoga 1904, 151–160; L. Car, Hrvatska omladino. *Hrvatski Sokol* (Zagreb), br 3, ožujak 1910, 1; Mijo Blašković, Sokolstvo i narodno uzgajanje, *Hrvatski Sokol. Časopis za promicanje tjelovježbe. Glasilo Hrvatskog Sokolskog saveza*, br. 3, ožujak 1912, 34–37. I August Harambašić kaže u svojoj pjesmi posvećenoj Hrvatskom Sokolu u Zagrebu da „... nema bolje vojske demokratske za ljepšu sreću majke nam Hrvatske.“ Usp. Dr. August Harambašić, Hrvatskom Sokolu u Zagrebu prilikom 30-godišnjice.“ *Sokol*, br. 10, 15. listopada 1905, 1.

koji je izbio godinu i pol dana nakon objavljivanja citiranog članka.⁶⁸ Djelovanje ne samo hrvatske, nego i srpske i slovenske sokolske organizacije, bilo je od strane austro-ugarskih vojnih i civilnih vlasti za vrijeme rata gotovo potpuno onemogućeno, a i među dezerterima, koji su se u vojnim formacijama Srbije i Antante borili protiv Austro-Ugarske, nisu sokolske organizacije na Slavenskom jugu, za razliku od čeških⁶⁹, igrale neku značajniju ulogu, iako je „sokolski borbeni duh“ u redovima prebjega iz austro-ugarske u srpsku vojsku, kao i kod energičnih boraca protiv Dvojne monarhije iz redova političara bio bez sumnje i te kako prisutan.⁷⁰

Zaključak

Moderni sport počeo se u Hrvatskoj širiti sedamdesetih godina 19. stoljeća, pod uplivom događanja u trima velikim metropolama Habsburške monarhije — Beču, Pragu i Budimpešti. Paralelno s uvođenjem fizičkog odgoja u škole po austrijskom uzoru počele su se, uglavnom u Zagrebu, osnivati sportske udruge u različitim sportskim granama, koje su preko učitelja sporta iz Beča i Praga bile prenesene u Hrvatsku.

Uska povezanost sporta s politikom i nacionalnim ideologijama u Hrvatskoj, kao i u ostalim zemljama Slavenskog juga, u okviru Austro-Ugarske i izvan nje, bila je, uglavnom, preslika situacije u centralnim, društveno-politički, gospodarski i kulturno razvijenim dijelovima Monarhije i ostale Europe.

Razvoju modernog sporta u Hrvatskoj i na cijelom južnoslavenskom području uvelike je pridonio i Sokolski pokret, koji se već godinu dana nakon svog osnivanja u Pragu 1862. godine počeo širiti u Sloveniji, a od 1874. godine i u Hrvatskoj, da bi se do početka 20. stoljeća razgranao na čitavom Slavenskom jugu. Hrvatski sokol, politički podjednako ukorijenjen u Pravaškom pokretu i u Narodnoj stranci, ubrzo je postao simbolom borbe za hrvatsku „sportsku samostalost“ koja se odvijala paralelno s borbom za političku samostalnost — protiv Beča i Pešte, a uz podršku „sportskog i političkog Praga“.

Na čelu borbe za „sportsku samostalnost“ Hrvatske stajao je jedan od najistaknutijih članova Hrvatskog sokola i Sokolskog pokreta

⁶⁸ O ratničkoj retorici i pozivu na aktivno sudjelovanje u ratu vidi sokolske publikacije u SAD, kao npr.: Narodni umotvori. Oružje zove. *Sokol/The Falcon. Mjesečnik za zabavu i pouku. Vjesnik Jugoslavenske sokolske župe na Pacifiku*, 4/ No. 1 (37), San Jose, Cal. 1915, 19; Nikolaj Velimirović, Naša je vjera kao granit. *Sokol/The Falcon* 6 /No. 4 (64), San Jose, Cal. 1917, 7–8; Jugoslovenski Sokolski savez u Americi svome narodu. *Jugoslovenski Soko*, br. 1/ Novembar 1915., 1

⁶⁹ O ulozu Češkog Sokola u Čehoslovačkoj legiji vidi: František Emmert, Československi legionári za první světové války, Praha 2014.

⁷⁰ Mnogi pripadnici „Mlade Bosne“, pa i Sarajevski atentatori bili su i članovi Srpskog Sokola, a od izrazito protuaustrijskih političara bili su npr. Ante Trumbić i Josip Smodlaka članovi Hrvatskog Sokola u Splitu.

uopće, Franjo Bučar, koji se s pravom naziva ocem hrvatskog modernog sporta. Ponajviše njegovom zaslugom hrvatski se sport u posljednjim decenijama Austro-Ugarske, unatoč snažnom političkom otporu Beča i Pešte, uspio, istina u skromnim okvirima, probiti na međunarodnu sportsku pozornicu. Osnivanjem „Jugoslavenskog olimpijskog odbora“ u Zagrebu 1919. godine, na čelu kojeg je Bučar stajao do njegovog prenošenja u Beograd 1927. godine, postao je doajen hrvatskog sporta simbolom prividnog, u stvari nepostojećeg i u Beogradu, nadalje, nepoželjnog sportsko-političkog kontinuiteta između propale Austro-Ugarske i novonastale Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca⁷¹.

Izvori i literatura

- Franjo Bučar, Curriculum vitae (Moj životopis) (1945), Hrvatski sportski muzej, Osobni fond Franjo Bučar, NSK, Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, Ostavština Franje Bučara, Korespondencija, R 6167b. Pisma raznih njemu upućena.
- Blašković Mijo, Sokolstvo i narodno uzgajanja, *Hrvatski Sokol. Časopis za promicanje tjelovježbe. Glasilo Hrvatskog Sokolskog saveza* (Zagreb) br. 3, ožujak 1912, str. 34–37.
- Bučar Franjo, Über die körperliche Erziehung in Kroatien und Slavonien. Ein Vortrag, gehalten am I. Internationalen Kongreß für Schulhygiene in Nürnberg, den 8. April 1904, Nürnberg, 1904.
- Bučar Franjo, Tjelovježba i šport, u: Obzor. Spomenknjiga 1860–1935, Zagreb, 1936, str. 231–233.
- Bučar Franjo, Olimpijske igre u Ateni, *Šport. Glasilo za sve športske struke* (Zagreb), br. 12, 1. srpnja 1896, 95–96. i br. 13, 15. srpnja 1896, 99–102
- Bučar Franjo, O ženskom tjelesnom uzgoju. Predavao u „Gospojinskom klubu“ u Zagrebu dne 29. veljače 1904., Zagreb, 1904.
- Bučar Franjo, O ženskom tjelesnom uzgoju (Odgovor dru. pl. Hraniloviću), *Narodne novine*, 28. listopada 1904, str. 4–5.
- Bučar, Franjo, Prof. Dr. Kroatien und die Olympischen Spiele, *Agramer Tagblatt*, 12. März 1906, str. 4–5.
- Bučar Franjo, Hranilović pl. Cvetašin Hinko, u: Znameniti i zaslužni Hrvati, te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925 -1925. Prigodom proslave 1000-godišnjice Hrvatskoga Kraljevstva izdao: Odbor za izdanje knjige „Zaslužni i znameniti Hrvati 925–1925“, u Zagrebu 1925., str. 110
- Bučar Franjo, Povijest Hrvatskog Sokola — Matice u Zagrebu 1874–1885, Zagreb, 1925.
- Bučar Franjo, U spomen dru. Isidoru Kršnjavome. *Hrvatski sokol. Glasilo Hrvatskog sokolskog saveza* (Zagreb) br. 3 /ožujak 1927, str. 87–93
- Bučar, Franjo, Olimpijske igre u Stockholmu 1912. Svoje milome učitelju Gustavu Viktoru Balcku pukovniku i predsjedniku Švedskog olimpijskog odbora i t. d. posvećuje u znak štovanja Dr. Franjo Bučar, Zagreb 1913.
- Car L(azar) Zadaća sokolstva kao narodne vojske. *Hrvatski Sokol. Časopis za promicanje tjelovježbe. Glasilo Hrvatskog sokolskog saveza* (Zagreb) br. 1, siječanj 1913, str. 1–2.

⁷¹ U srpskim političkim krugovima i u beogradskom tisku bili su tada hrvatski političari i intelektualci poput Bučara porugljivo nazivani „našim Austrijancima“.

- Car L(azar), Hrvatska omladino. *Hrvatski Sokol* (Zagreb), br 3, ožujka 1910, str. 1
- Domorázek Karel, Sokolstvo, V Praze 1914.
- Dončević Iv. K., Sokolstvo prema domovini. *Sokol. Časopis Hrvatskog Sokolstva* (Zagreb) br. 11, 15. studenoga 1904, str. 151–160.
- Emmert František, Českoslovenští legionáři za první světové války, Praha, 2014.
- Guth-Jarkovský Jiří Stanislav. www.revprirrody.cz/data/0103/jarkovsky.htm. Pristupostvaren20. kolovoza 2021
- Gross Mirjana, Izvorno pravaštvo. Ideologije, agitacija, pokret, Zagreb, 2000
- Gross Mirjana, Vijek i djelovanje Franje Račkog, Zagreb, 2004.
- Gršković Branimir, Osnivanje neodvisne narodne stranke i „Obzor“, u: Obzor. Spomen-knjiga 1860–1935, Zagreb, 1936, 241–243.
- Harambašić August, Hrvatskom Sokolu u Zagrebu prilikom 30-godišnjice. *Sokol*, br. 10, 15. listopada 1905, str. 1.
- Horvat Josip, Hrvatska politika od godine 1860. — 1895., u: Obzor. Spomen-knjiga 1860–1935, Zagreb, 1936, str. 8–14.
- Dr. Hranilović, Dr. Franjo Bučar „O ženskom tjelesnom uzgoju“, *Narodne novine* (Zagreb), 15. listopada 1904, str. 4–5.
- Jajčević Zdenko, Sportska publicistika u Hrvatskoj, Zagreb, 1987.
- Jajčević Zdenko, Dvije stotine godina sporta u Zagrebu. *Povijest sporta. Grada i prilozima* (Zagreb) br. 72/ travanj, svibanj, lipanj 1987, str. 143–158.
- Jurčić Čargo Daniela, Arhivsko gradivo Ljubljanskega Sokola v Arhivu Republike Slovenije, Arhivi 26/1, Ljubljana, 2003, str. 139–144.
- Křen J., Poslání českého Sokolstva. *Sokol. Časopis zájmu tělocvičným věnovaný* 22 (1896) str. 2–4.
- Křen J., Pokud tělocviki a jednoty tělocvičné k braosti národní přispívají. *Sokol* (Praha) 1(1871) č. 8, str. 1–2.
- Macanović Hrvoje, Osnivanje Jugoslavenskog olimpijskog odbora u Zagrebu 14. XII 1919., *Povijest sporta* (Zagreb) br. 1/1970, str. 5–13
- Macanović H(rvoje), Jugoslavenski olimpijski komitet (JOK), u: Enciklopedija fizičke kulture, Zagreb 1975, 410.
- Macanović Hrvoje, Momčilo Tapavica i Aleksandar Obrenović na Olimpijskim igrama u Ateni 1896. *Povijest sporta* (Zagreb), br. 3, srpanj — kolovoz — rujna 1983, str. 486–524.
- Macanović Hrvoje, Nogometna reprezentacija Hrvatske u Pragu 1907. godine. *Povijest sporta*, (Zagreb) br. 2 /1970, str. 132–147.
- N. N., Kroatiën und die Olympischen Spiele in Griechenland. *Agramer Tagblatt*, 10. ožujka 1906, S. 3.
- N. N., Olympijske igre u Parizu god. 1900. *Sport. Glasilo za sve sportske struke* (Zagreb) br. 10, 15. lipnja 1898, str. 79.
- N. N., Sokolstvo u Bosni i Hercegovini. *Hrvatski Sokol. Časopis Hrvatskog sokolskog saveza* (Zagreb) lipanj 1909, str. 49–52.
- N. N., In memoriam kraljica Jelisava, *Sport. Glasilo za sve sportske struke* (Zagreb), br. 15, 15. rujna 1898, str. 1.
- N. N., „Živio kralj!“, *Sport. Glasilo za sve sportske struke* (Zagreb), br 18, 1. prosinca 1898, str. 1–2.
- N. N., Jugoslovenski Sokolski savez u Americi svome narodu. *Jugoslovenski Soko*, br. 1/ Novembar 1915., str. 1.
- N. N., Narodni umotvori. Oružje zove. *Sokol/The Falcon. Mjesečnik za zabavu i pouku. Vjesnik Jugoslavenske sokolske župe na Pacifiku*, 4/ No. 1 (37), San Jose, Cal. 1915, str. 19.
- N. N., Magyarisch-Kroatisch-Griechisches, *Agramer Tagblatt*, 13. März 1906, S. 1
- Radan Živko, Franjo Bučar i gimnastički i sportski pokret u Hrvatskoj, Izdanje Savezne komisije za historiju fizičke kulture, Zagreb, 1966.

- Radan Živko, Hrvatski športski savez, u: Enciklopedija fizičke kulture 1, Zagreb 1975, str. 342–343.
- Radan Živko, Počeci nogometnog sporta u Hrvatskoj i osnivanje Hrvatskog športskog saveza. *Povijest sporta*, br. 2 /1970, str. 102–131.
- Radović Milivoj, Gimnastička reprezentacija Hrvatske na međunarodnom turniru u Torinu 1911. godine. *Povijest sporta. Građa i prilozi* (Zagreb), br. 4, prosinac 1970, str. 962–971
- Radović, Milivoj, Milan Neralić (Slunj, 26. II 1875 -Bečko Novo mjesto, 17. II 1918). *Povijest sporta*, (Zagreb) br. 1/ siječanj — veljača — ožujak 1970, str. 54–63.
- Schreiner Josef, Dějiny Sokolstva v prvém jeho pětadvacetiletí, Praha, 1877.
- Seethaler J., Silberer Viktor. Österreichisches Biographisches Lexikon 1850–1950), Bd. 12, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften: Wien, 2005, 262–263.
- Stepišnik Drago, Sokolstvo, u: Enciklopedija fizičke kulture 2, Zagreb 1977, str. 278–286.
- Todorović Č. Srbislav, Srbija na Olimpijskim igama u Stockholmu 1912. godine, *Povijest sporta* (Zagreb) br. 85/1990, str. 47–49.
- Tyrš Miroslav *Náš úkol, směr a cíl. Sokol*, 1 (1871) č.1, str. 1.
- Tyrš Miroslav, Statisicko-historický přehled jednot sokolských pro rok 1865, Praha 1866.
- Velimirovič Nikolaj, Naša je vjera kao granit. *Sokol /The Falcon* 6 /No. 4 (64), San Jose, Cal. 1917, str. 7–8.
- Vojtěch Tomáš, Mladočeši a boj o politickou moc v Čechách, Praha, 1980.
- Vrdoljak Stipe, Hrvatski Sokol u Splitu od 1893. do 1910. godine. *Povijest sporta. Građa i prilozi* (Zagreb) br. 4 / rujana 1970, str. 889–903.

Alojz Ivanišević

THE BEGINNINGS OF CROATIAN SPORT IN THE HABSBURG MONARCHY

Modern sport began to develop in Croatia in the seventies of the 19th century under the influence of events in Vienna, Prague and Budapest. The close link between sport, politics and national ideologies in Croatia and other South Slavic countries was a reflection of the situation in the central, socio-political, economic and culturally highly developed parts of the Danube Monarchy and the rest of Europe. The development of modern sport in Croatia and throughout the South Slavic region was significantly contributed by Sokol movement, which under the leadership of Franjo Bučar led an ultimately unsuccessful struggle for Croatia's sporting „independence“ — against the sporting and politically powerful centres Vienna and Budapest.

Europa i njene višestruke jugoistočne granice. Problemi i pristupi „Zapadnom Balkanu“

Uvodno: egohistorijske marginalije. Jedva što je bio pokopan Fernand Braudel (Luméville-en-Ornois, 24. VIII. 1902. — Cluses, 27. XI. 1985), godine 1987. u pariškom Gallimardu, u „Bibliothèque des Histoires“ pojavila se knjiga neobična naslova *Essais d'Ego-Histoire* [Ogledi iz ego-historije]. Petnaest do dvadeset i pet godina mlađi Braudelovi suradnici Maurice Agulhon, Pierre Chaunu, Georges Duby, Raoul Girardet, Jacques Le Goff, Michelle Perrot i René Rémond — urednički potaknuti najmlađim među njima Pierreom Nora — koji su desetljećima djelovali na manjoj ili većoj razdaljini od Braudela, ali uvijek nekako u njegovoj sjeni, čak i kada su bili vrlo prepoznatljivi kao povjesničari u svojoj različitosti — u knjizi su esejistički kritički prezentirali svoja vlastita životna iskustva „zanata povjesničara“, legitimirajući time svoja shvaćanja pluralizma tradicija *Annales*-a u razdoblju poslije Braudelove smrti. Knjiga je izazvala mnoštvo različitih reakcija, vjerojatno više negativnih nego pozitivnih, kao što to biva kada se preraspodjeljuje naslijeđena baština i traži vlastito mjesto — u budućnosti.¹

Zahvaljujući Francuskom institutu u Zagrebu, brzo sam bio u prilici pročitati knjigu, a kako je to inače bilo vrijeme moga dramatičnog intelektualnog i političkog preispitivanja u vremenu sve izvjesnijeg *finnis Jugoslaviae*, a, osobno, usred sukoba sa svojim beogradskim profesorom Vasilijem Krestićem na Odeljenju za istoriju Filozofskog fakulteta, bio sam pod dubokim dojmom *Essais d'Ego-Histoire*.² U meni je strelovito brzo bilo sazrelo uvjerenje da bi autokritičko znanstveno, svjetonazorsko, suvremeničko, a time i dijaloško preispitivanje povjesničara posvuda u Jugoslaviji moglo biti kreativna brana nacionalističkoj reideologizaciji historiografskih tradicija, učinkovit otpor prodoru jedne *historia militans*, raščlanjene logikama naciocentričkih ekskluzivizama. Bila je to puka iluzija.

* Drago Roksandić, Professor emeritus, Univerzitet u Zagrebu, Filozofski fakultet, drago.roksandic@ffzg.hr

¹ U dvosveščanom djelu *Historiographies, I–II. Concepts et débats*, koju su također u istome Gallimardu, 2010. godine urednički objavili Christian Delacroix, François Dosse, Patrick Garcia i Nicolas Offenstadt ego-histoire je potpuno marginalizirana.

² „Univerzitet i moralnopolitička podobnost“, *Naše teme* (Zagreb), god. 34, br. 3–4, 1990., 516–600.

Nešto kasnije, od 1991. od 1997. godine, blisko surađujući u bečkom Institutu za znanosti o čovjeku (*Institut für die Wissenschaften vom Menschen*) s ljudima poput Tonyja Judta, Jana Grossa, Daniela Chirota, Istvna Deáka itd., pokušali smo, pored ostalog, nešto slično realizirati u srednjoeuropskim zemljama. Češke i slovačke kolege bile su redom zatečene jer se nikome od njih nije govorilo o „bliškoj prošlosti“, a neke druge su nam objasnile da bi historiografsko „ovladavanje bliskom prošlošću“ moglo uništiti produktivne šanse za „ovladavanje bliskom budućnošću“. U tom je smislu prva žrtva „povratka normalnosti“, kako se pretenciozno znalo govoriti, bio profesionalni, pa i ljudski samozaborav, točnije, profesionalna i ljudska autocenzura u skladu s imperativima „nove podobnosti“, u uvjetima ratnih nasilja i drastičnih mijenjanja svega što je, svim proturječjima unatoč, činilo *conditio humana* „prije rata“.³ Ipak, nikada se nisam odrekao potrebe misliti „egohistorijski“ i to ne samo u svom slučaju nego, ništa manje, egohistorijskog promišljanja iskustva „drugih“.

Kada sam u jesen 1990. godine počeo raditi na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, znao sam da ću sa svojih punih dvadeset godina života i radnog iskustva između Zagreba i Beograda, od 1969. do 1990., pokušati — u granicama mogućeg — unijeti u hrvatsku historiografiju nešto kvalitativno novo, s težištem na ranome novom vijeku i „dugome 19. stoljeću“ razviti konceptualno i „prakseološki“ probleme i pristupe, koji će omogućiti da se prije svega denaciocentrira pristup temeljnoj problematici hrvatske povijesti od 16. do 19. stoljeća. Htio sam da ga se oslobodi mentalnog i profesionalno iskustvenog tereta hrvatskog *grand narrative*, da ga se ekohistorijski policentrira, te međuovisnošću inter- i transdisciplinarnih mikro- i makro-pristupa učini sposobnim prepoznavati bilo koju pojavu, zbivanje, trajanje u njihovim dinamičnim multidimenzionalnostima, vibrirajućim nijansama. Stalo mi je bilo do otkrivanja spoznaja i vrijednosti koje će biti istovremeno genuino hrvatske u modernom kulturnom smislu, ali i europske, svjetske, prepoznatljive bilo kome i bilo gdje tko umije razumjeti izabrane pristupe.

Iz toga je 1996. godine — nakon što sam prethodne, 1995., počeo raditi paralelno u Zagrebu i Budimpešti, na Srednjoeuropskom sveučilištu — iznikao međunarodni istraživački projekt „Triplex Confinium“ /Tromeđa/ kao metafora za povijesno iskustvo života na višegraničju (*multiple borderland*). Projekt je na različite načine djelatan i danas.⁴

³ Vidjeti bilancu osobnog suočavanja s iskustvom rata, u: Drago Roksandić, *Protiv rata. Prilozi povijesti iluzija*, Zagreb 1997.

⁴ Vidjeti prvu projektnu publikaciju: Isti (ur.), *Microhistory of the Triplex Confinium. International Project Conference Papers (Budapest, March 21–22, 1997)*, Budapest 1998. Cjelina projektnih djelatnosti, koje su od 2001. godine, integrirana je u Centar za komparativne studije, a od 2007. godine u fakultetsku ustrojbenu jedinicu Centar za komparativnohistorijske i interkulturne studije (CK-HIS). Vidjeti: <http://ckhis.ffzg.unizg.hr/>, napose <http://ckhis.ffzg.unizg.hr/hr/istrazivanje/programi/međunarodni-istrazivacki-program-triplex-confinium/znanstveni-program-triplex-confinium/>

Ovdje nije riječ o bilanciranju nego o okviru koji je omogućio da se i prekograničja shvate kao regija za svim svojim kompleksnostima, pa i ograničenjima. Koliko god pojam „regija“ u tradicionalnoj humanoj geografiji bio produktivan, za mene se već u formativnim godinama 1970-ih i 1980-ih godina postavljalo pitanje, primjerice, što krajiška društva u granicama Habsburške Monarhije, Mletačke Republike i Osmanskog Carstva čini oprečnima jedna drugima, a što ih čini bliskima, prepoznatljivima pa i jedinstvenima. Dubrovačku Republiku se uobičajilo interpretirati u opreci prema njezinim susjedstvima — bez čega se ona sigurno ne bi održala u svojoj posebnosti — ali je pitanje za mene bilo, bi li ona opstala da na mnoštvo načina nije bila kapilarno integrirana u realnosti svojih susjedstava. Primjerice, ne reflektira li katoličkoobnoviteljsko dubrovačko „slovinstvo“, koje će doživjeti razne transformacije i aproprijacije sve do kasnoga 19. Stoljeća, tu povijesnu dinamiku inkluzivnosti i ekskluzivnosti itd.⁵

Kzadanoj temi. Kako se krajem 18. i početkom 19. stoljeća u „učenoj Europi“ ustalila predodžba o kontinentalnim granicama od Atlantika do Urala, koja je najvećim dijelom postala mogućom zato što se Rusko Carstvo kao euro-azijski fenomen stabiliziralo od svojih promjenjivih granica na Zapadu do nepromjenjivih istočnih granica na Tihom Oceanu (s izuzetkom Aljaske na američkom kontinentu), te od nepromjenljivih sjevernih granica na Sjevernom Ledenom Moru do promjenljivih granica na Kavkaskom gorju. Moglo se geomorfološki, kulturnogeografski, a kasnije i geopolitički, te geostrateški, umovati na teme što je u takvoj Europi Zapad, a što Istok, što Sjever, a što Jug, pa onda i dalje raščlanjivati, i to se uvijek i činilo, a čini i dalje.

Jedini dio takve Europe, koji je već od prve polovice 19. stoljeća, da ostanemo na modernom razdoblju, postojano izmicao bilo kakvom ravnopravnom udjelu u diobi europske cjeline po stranama svijeta bio je njezin jugoistok. Od diplomatske i kartografske „La Turquie d’Europe“ od 16. stoljeća nadalje do Balkana u 19. i 20. stoljeću postoji hegemonijalno nametnuti kontinuitet distinktivnosti jugoistočnoeuropskog prostora. Njime se, ipak, ne izražava sociokulturna homogenost u odnosu spram „ostatka“ Europe. Naprotiv, pod njime se puna dva stoljeća podrazumijeva njegova unutrašnja kompleksnost i konfliktnost, sve ono što ga je činilo pa i danas čini „buretom baruta“.

Takav pristup ima jednu temeljnu manjkavost u dugome povijesnom trajanju. Balkan nikada ne čine samo oni koji na njemu žive, oni koji su u njemu „autohtoni“, „lokalni“ — prema europskom političkom žargonu stvorenom u ratovima 1990-ih godina — nego i svi oni koji s bilo koje geografske širine i dužine, s povremenim osobnim gostovanjima — kao akteri čine u bilo kom smislu Balkan Balkanom i to u bilo kojoj od mogućih interpretacija (npr. „balkanski

⁵ Vidjeti, podrobnije: Drago Roksandić, „Jugoslavenstvo prije stvaranja Jugoslavije“, u: Latinka Perović, Drago Roksandić, Mitja Velikonja et al. (ur.), Jugoslavija u istorijskoj perspektivi, Beograd 2017., 27–54.

duhovi“, u: Robert D. Kaplan, *Balkan Ghosts. A Journey Through History* /1993./, djelo shvaćeno kao „the most insightful and timely work on the Balkans to date“ (*The Boston Globe*).⁶

O temi. Izabrao sam ovu temu ne samo zato što je ona važna u hrvatskome ili bilo kome drugom poslijeyugoslavenskom slučaju, nego prije svega zbog jednoga europskog paradoksa. U brojnim raspravama o europskom projektu uvijek se inzistira na njegovoj inkluzivnosti, na njegovoj sposobnosti da se u Europskoj uniji — u dijaloškom i faktičnom smislu — ujedini vrlo širok spektar tradicija, i to ne samo nacionalnih nego i gospodarskih, kulturnih, regionalnih, konfesionalnih i jezičnih. Ne kao netko tko bi europski projekt smatrao objavom, dakle, nečime providencijalističke naravi, nego kao netko tko drži da je to u epohalnom smislu riječi jedini racionalni izbor — neovisno o svim njegovim sve očitijim ograničenjima!

Poslije svega što se s nama svima u poslijeyugoslavenskom prostoru zbilo i što bi se moglo zbiti, držim da ga u svakom posebnom, prepoznatljivom kontekstu, treba i posebno problematizirati. Naime, čak i kada cijeli europski prostor bude integriran u Europskoj uniji, dinamički europske regije će i dalje postojati, sve moguće vrste različitosti i dalje će imati svoj legitimitet, dakako, onoliko koliko pridone ne samo održanju, nego i razvoju toga projekta u budućnosti.

S toga gledišta, vrijedno je uočiti spomenuti paradoks: sve te kompleksnosti koje čine Europu, nigdje toliko ne dolaze do izražaja kao u Jugoistočnoj Europi. Sve je tu. To je jedini prostor gdje su slavenski narodi na Mediteranu; jedini prostor gdje se dogodilo da se posljednji valovi seoba azijskih naroda pretvore u europske činjenice (primjer Bugara i Mađara); jedini prostor gdje se održala kasnoantička romanizacija na područjima koja su najkraće bila u granicama rimskog imperija (slučaj Rumunja); jedini prostor gdje postoji kontinuitet najstarijih europskih zajednica, uvjetno rečeno, kao što je to slučaj s Albancima i Grcima, neovisno o tome kako tko interpretira njihovu etnogenezu; jedini prostor u kojemu ima mnogo više diskontinuiteta nego kontinuiteta, bez obzira na to što svaka danas postojeća nacija, kao što je to i hrvatski slučaj, može sebe projicirati u povijesnom pamćenju u milenijskom ili milenijskim rasponima; i napose, kao što sam to već napisao, to je očigledno jedini prostor na kojemu nema europske sile koja se u njemu nije ogledala; jedini prostor u kojem su duboko ukorijenjene dominantne religijske tradicije modernog svijeta, zapadno i istočno kršćanstvo; jedini prostor na kojem je islam autohton; jedini prostor koji ima neke od najvažnijih baština židovske civilizacije, npr. Solun, Dubrovnik, Sarajevo. Dakle, s toga gledišta, europski neuspjeh da integrira taj prostor i spriječi nedavni rat kada je on bio više nego izvjestan, svakako je i europska tragedija, u svakom slučaju europski neuspjeh, te nešto o čemu i dalje treba

⁶ <https://www.amazon.com/Balkan-Ghosts-Journey-Through-History/dp/0312424930> /31. 3. 2021./

razmišljati. Danas, kada Europska unija uvijek iznova svim „balkanskim“ zemljama koje nisu u njezinim granicama postavlja nove uvjete koje trebaju ispuniti da bi ušle u „europsko društvo“, nužno je postaviti pitanje — bez provincijalne samozaljubljenosti i civilizacijskog autizma — a koje sve uvjete nije ispunila i ne ispunjava Europska unija da bi preostale „balkanske“ zemlje, koje nemaju tu „sreću“ da se izravno graniče s Ruskom Federacijom, na kopnu ili na moru, mogle postati državama-članicama Europske unije.

Sljedeći je donekle spomenuti paradoks da su svugdje drugdje u Europi neponovljivosti ili posebnosti tih preslojavanja u dugome povijesnom trajanju europski legitimna, pa ih se imenuje zapadno ili istočnoeuropskima, srednjo ili južnoeuropskima itd., svugdje osim u jugoistočnoeuropskom slučaju, gdje i danas — možda čak i više nego u bliskoj prošlosti kada se naglašenije govorilo o regionalnoj europskoj perspektivi — govori o Balkanu, mnogo više o Zapadnom nego Istočnom Balkanu. To je sljedeći aspekt tog paradoksa. U zemljama poput Bugarske i Rumunjske, koje su na različite načine „kolijevke“ Balkana, ta je atribucija sve rjeđa što su ove dvije zemlje duže u Europskoj uniji, k tome, razvojno sve uspješnije.

Dakle, Zapadni Balkan ostaje izgleda još za dosta godina kao *pars pro toto* reziduum Balkana općenito! Njegove su granice promjenjive, dakle, utoliko ukoliko zemlja-kandidat za članstvo u Europskoj uniji uspije ući u njezino članstvo. Zasad je to uspjelo samo Hrvatskoj. Izgleda za duže vrijeme.

Bitno je da u nazivu Zapadni Balkan nema europske atribucije pa je i sve što se na njemu zbiva, ovako ili onako, europski upitno. Pitanje je kada će uopće takvom logikom zemlje Zapadnog Balkana uopće moći postati ravnopravnim zemljama-članicama Europske unije.

Pamtim, jedan sada već poodavni, esej Helmuta Schmidta objavljen u *Die Zeitu*, dakle misli čovjeka čija je posvećenost europskom projektu neupitna. U tome tekstu pisao je da je u svijetu od 1989., u slučaju dvjestotinjak država, bilo sedamdesetak vojnih intervencija, od toga mnoge bez odluke Vijeća sigurnosti Ujedinjenih naroda. Izjašnjavajući se za drukčiji pristup rješavanju problema poslije Obamina izbora za predsjednika SAD-u, izdvojio je jednu iznimku — Balkan — rekavši da se na Balkanu od cara Marka Aurelija ne prestaje ratovati i da bi, po njegovu sudu, bilo pravo čudo da u budućnosti bude drukčije. Dakako, da nas je takva teza zatekla, ali sam se, ipak, zapitao — zašto čak i ljudi poput Schmidta tako misle, pa, prema tome, je li tome uistinu uvijek tako bilo i, kao što prepričah, mora biti.

Zelim, stoga, ovdje izložiti pledoaje za jedan drukčiji pristup. Kao što držimo da se providencijalističkim interpretacijama u povijesti ne može mnogo postići, te da nema te vrste historijskog determinizma bilo koje ideološke provenijencije koji bi po nekoj shematskoj matrici mogao apsolvirati bilo koji problem, polazim od tvrdnje da ne stoji teza da je europski Jugoistok, tj. Balkan oduvijek osuđen na vječno ponavljanje istog.

Najprije jedno terminološko pitanje. Nemam ništa protiv Balkana, kao ni protiv bilo kojeg drugog dijela svijeta, ali kad se žele rješavati

konkretni problemi nekog područja, hrvatskog ili bilo kojeg drugog, susjednog područja, onda ovakve suvremene administrativne sheme ne koriste ničemu. Kad iz bližega pogledamo o čemu se radi, onda je to nešto o čemu mi u Hrvatskoj ne volimo baš previše glasno govoriti, premda se od toga ne može pobjeći. S time u vezi, zadržat ću se na sljedećemu:

Jedan od najvećih izazova s kojima se suočava Europska unija danas nesumnjivo je u vezi s činjenicom da se projekt ujedinjenja Europe sada već tri desetljeća suočava s izazovom poslijeyugoslavenske baštine. Usudio bih se reći da je i današnji, nedvojbeno distinktivni, pa i budući europski status Albanije jednim, ponavljam jednim svojim dijelom, povezan s istim izazovom. Ako ni zbog čega drugog, onda zbog činjenice da su brojni Albanci istovremeno i žitelji Crne Gore, Srbije ili Makedonije, a druga etnički dominantno albanska država proklamirana je na Kosovu na način koji je sporan i među državama-članicama Europske unije. Dakle, opet sastavni dio poslijeyugoslavenske priče. Na tom posebnom aspektu inzistiram upravo zato da bih potkrijepio svoju tezu da probleme europskih integracija treba iskazivati jasnije nego što to omogućuje koncept „Zapadnog Balkana“. Nije u pitanju pojam nego sve ono što bi on trebao sadržavati, a ne sadržava.

Svojevrsna je ironija povijesti da su i SFR Jugoslavija i NR Albanija — iako desetljećima međusobno uvelike stubokom različite, pa i u različitim vrstama sporova jedna s drugom — bile jedine zemlje s dirizističkim političkim sustavom komunističke provenijencije, koje nisu bile članice Varšavskog pakta. Dakle, ondje gdje je na prvi pogled bilo manje prepreka da se Europska unija proširi odmah, ona se još uvijek nije proširila, što je opet poseban aspekt cijele priče.

U Jugoslaviji je dugotrajna nesvrstanost omogućavala legitimiranje vrlo različitih geopolitičkih, geoeekonomskih i geokulturnih aktera, što je mogla biti prednost u 1960-ima, pa i 1970-ima. Postala je velika prepreka unutrašnjim promjenama u 1980-ima, kada se već moralo početi „misliti“ prije svega europski, i to u vrijeme kada se i sama Europska zajednica tražila u procesima nove, neoliberalne globalizacije. Međutim, globalni akteri vrlo različitih provinijencija, tradicijski duboko ukorijenjeni na „Balkanu“, nikada nisu napustili poslijeyugoslavenski prostor, a to je marginaliziralo šanse nenasilnog, mirnog ostvarenja višestruke tranzicije jugoslavenske državne zajednice u europskim okvirima u sistemski održivije realnosti.

Monopartijski totalitaristički izolacionizam u Albaniji urušio se na razmeđu 1980-ih i 1990-ih godina, ali su u suštini monoetničnost albanskog društva, niža razina društvenog raslojavanja nego u (posije) jugoslavenskom susjedstvu, jači tradicionalistički klijentelizmi, strah od prelijevanja rata preko albanskih granica, te neposredna blizina europskih susjeda, Grčke i Italije, kao i masovno iseljavanje u razne zapadne zemlje, stvorili pretpostavke za nastajanje novoga albanskog *corpus separatum* u Europi, koji nije nastao isključivo zbog geostrateških interesa NATO da ustali albanske državne granice i spriječi bilo čiju nepoželjnu nazočnost u Albaniji i na Otrantskim vratima.

U svakom slučaju, ovakav pristup kakav sada postoji u službenom europskom političkom žargonu, naročito kada je riječ o Hrvatskoj, za koju je balkanska odrednica marginalna u odnosu na njezin srednjoeuropski i mediteranski prostor, morao bi biti i ostati provizorij, ako se hoće otvoriti onaj legitiman prostor koji je nužan da bi svaka od ovih zemalja na primjeren način pridonosila europskoj realnosti i europskoj budućnosti.

Ako pojam „Zapadni Balkan“ problematiziramo u širem europskom kontekstu, onda je to na prvome mjestu kontekst europskog Jugoistoka, iako je u hrvatskom slučaju osobito važan mediteranski kontekst, a ni balkanski nije nimalo nevažan. Ni Bugarska nije samo balkanska zemlja. Iz svoje podunavske perspektive, ona je srednjoeuropska, a iz crnomorske mediteranska na jedan način, kao što je to „Trakija“ na drugi, subegejski način itd. Civilizacijski i napose religijski pojam europskog Jugoistoka inkluzivan je jer se odnosi i na razdoblje osmanske imperijalne moći u Europi od 14. do 20. stoljeća, ali i trajnih religijskih i kulturnih učinaka jer je to jedini dio europskog prostora gdje su se Osmanlije i islam, uvjetno rečeno, „autohtonizirali“ i kulturno ga duboko transformirali.

Spomenuta *La Turquie d'Europe*, europska Turska, kartografski je pojam koji se javlja već u 16. stoljeću, a vrlo je učestao u 18. i 19. stoljeću. U vrijeme Françoisa I., Osmansko Carstvo prvi put postaje diplomatski legitimno u europskom kontekstu. Europski Jugoistok, opserviran s bilo kojeg Zapada, od tada je europski Orijent. Međutim, povijesna dijakronija mnogo je složenija.

U prapovijesti, napose u razdoblju od 6.000 do 1.500. godine pr. Kr., jedan od glavnih puteva širenja neolitičkog ratarstva iz civilizacijskih epicentara koji su bili na azijskoj strani, išao je duž riječnih dolina današnjeg europskog Jugoistoka prema Zapadu euroazijskoga kontinenta. Na dunavskoj magistrali, neprijepornu težinu imale su i starčevačka, i vinčanska, i vučedolska kultura, kao što su u europskoj diseminaciji kultura svoje mjesto imale i danilska, i hvarska, i cetinska kultura koja se danas intenzivno istražuje, duž istočne obale Jadranskog mora. Keltsko-ilirska simbioza u potonjem razdoblju sa svoje je strane također stvarala Europu koja se regionalno razlikuje od današnje, a još više od one kakvom je postala poslije 1500. godine. Dakle, europski „Balkan“ je bio negdje drugdje!

U antici, ali i u srednjem vijeku, čitav taj prostor s dunavskom granicom na sjeveru, na različite je načine dijelio sudbinu mediteranske Europe, što znači epicentra europske civilizacije. U to bi vrijeme pojam „Jugoistočna Europa“ bio besmislen. Grčka i helenistički svijet ukorijenjeni su u svojoj jezgri u europskom Jugoistoku; grčka/helenistička civilizacija, iako najuočljivija na obalama istočnoeuropskih mora, od Crnog do Jadranskog, dubinski je prožimala i velik dio kontinentalne unutrašnjosti. U rimskom imperijalnom razdoblju današnji je europski Jugoistok, od Ilirika do Trakije, bio bitna poveznica između Rima i Konstantinopola, a dovoljno je evocirati samo neka od brojnih imena careva jugoistočnoeuropskog podrijetla (Dioklecijan, Konstantin,

Justinijan itd.), da bi se, ako nikako drukčije, onda metaforički, sugerirale civilizacijske reference zbivanja u ovom dijelu europskoga kontinenta. Međutim, taj je prostor i onaj na kojem je rimska imperijalna baština „pukla“ između Rima i Carigrada, s brojnim civilizacijskim, napose kulturnim i konfesionalnim razlikovnostima, ali ne uvijek i s jasnim razgraničenjima. Slavensko bogoslužje u Hrvata jedan je od tih fenomena. Istočno i zapadno kršćanstvo nigdje se drugdje toliko međusobno ne prožimaju i, istovremeno, vjerojatno nigdje drugdje, osim u poljsko-ruskim odnosima, nisu toliko međusobno daleko kao u Jugoistočnoj Europi, iako je sukob stoljećima fermentirao kao carigradsko-rimski. Bilo kako bilo, da je čitav ovaj prostor i iz rimske i iz carigradske perspektive bio neka daleka periferija, posljedice ne bi bile takve kakve jesu. Posve suprotno, imao je neku vrstu centralnosti.

Kada je riječ o kontinuitetima i diskontinuitetima u vezi s kasnim Rimskim Carstvom, kristijanizacijom, te kasnoantičkim i ranosrednjovjekovnim seobama naroda, nemoguće je previdjeti kako jedva da je i bilo seobnog vala s euroazijskog Istoka. Svi su slijedili oprečne smjerove. Od germanskih, avarskih i slavenskih, preko bugarskih, mađarskih i tatarskih pohoda, svaki se obrušio na europski Jugoistok na svome putu prema Rimu ili prema Carigradu. To, ipak, nije dovelo u pitanje opstojnost heleniziranog, kao ni romaniziranog dijela europskog Jugoistoka, ali je iz današnje perspektive stvorilo pretpostavke da jugoistočnoeuropski nacionalni kolorit čine potomci uistinu brojnih etnosa u međusobnim preslojavanjima. Nerijetko i danas, sada već anakronične rasprave — o etnogenezama Albanaca, s jedne strane, brojnih južnoslavenskih naroda od Slovenaca do Bugara, međusobno i u odnosima prema drugima, s druge strane, Grka spram sviju ostalih, s treće strane, Rumunja kao jedinog neupitnog ostatka romaniziranog, predrimskog stanovništva, i to na granici Jugoistočne i Istočne Europe, s četvrte strane — svjedoče o iskustvu europskog *melting pota* bez američkog *happy enda*, s brojnim implikacijama u ljudskim životima.

Rijetko se gdje drugdje u srednjem vijeku brojne „Sklavinije“, dakle od Jadranskoga i Egejskoga mora do Baltičkog mora, tako brzo pretvaraju u srednjovjekovne države, ali sa silnim usponima i padovima, kao što se to dogodilo najprije u bugarskom, pa hrvatskom, pa srpskom i crnogorskom, pa i bosanskom slučaju. Posljedica je to rana kontakta s baštinom kasne antike; znači, civilizacijski transferi bili su vrlo ubrzani, ali su ih slijedili i sukobi s drugim baštinicima koji su bili uspješniji u apropiaciji njenih vrijednosti, ali i u stvaranju vlastitih, kompetitivnih u svome vremenu (Bizant, Franačka, Venecija, Ugarska itd.). Međutim, silna etnokulturna i napose civilizacijska prestrojavanja, uvijek s distinktivnim konfesionalnim identifikacijama, već u kasnom srednjem vijeku nisu uvijek bila povijesno održiva. To i jest razlog da rani kapitalizam, onaj 15. stoljeća, naročito poslije pomicanja epicentara europskog razvoja na Atlantski ocean s globalno otvorenim horizontima, na europskom Jugoistoku već u to doba — čak i kad se imaju na umu fenomeni poput „zlatnog vijeka Dubrovnika“ — nije imao velikih šansâ. Osmansko ih je Carstvo

definitivno dovelo u pitanje, iako to danas nije možda *politically correct*, i to ne zbog islama i pastoralnog podrijetla Osmanlija, već zbog osmanske „ratne privrede“ kao pljačkaške u trajanju od 150–200 godina, te nadasve „komandne ekonomike“ carigradske Visoke Porte. To je imperij u kojem se o cijenama odlučivalo na sultanskom vrhu.

Neupitno je da je Osmansko Carstvo u Jugoistočnoj Europi opstojalo tako dugo i zato što se na svoj način umjelo civilizacijski implantirati u stečene baštine, u vrlo različitim povijesnim situacijama. Makar i u kategorijama „represivne tolerancije“, da upotrijebim Marcuseov izraz iz 1968., ono je uspjelo izbjeći totalnu konfrontaciju s podloženim sociokulturnim i etnokonfesionalnim zajednicama, zahvaljujući islamskom načelu vjerske trpeljivosti. U slučaju većine tih zajednica, cijena su bili involucijski procesi (npr. socijalna automarginalizacija, obnova tradicionalnih patrijarhalnih zajednica), ali je bilo i onih koje su neupitno profitirale, baš u razdobljima uspona Osmanskog Carstva (fanariotski Grci, napose u Carigradu, pojedine židovske skupine, neke armenske, u kraćim razdobljima srpska Pečka patrijaršija itd.) To je bio glavni razlog zbog kojeg su se protuosmanski pokreti u razdobljima kriza redovito javljali kao agrarni, kao pokreti „odozdo“, s uočljivim konfesionalnim obilježjima. Time je u 19. stoljeću kriza Osmanskog Carstva postala još dublja, jer je malo tko imao interesa za otomanizaciju s europski konzervativnim reformnim inspiracijama. Upravo je taj razvojni promašaj Osmanskog Carstva, vrijeme kad se i javlja „balkanizam“, ali s pozitivnim konotacijama — Balkan balkanskim narodima — naspram koncepta otomanizacije u imperijalnom smislu, odnosno konzervativne modernizacije — što je kratko trajalo, do Balkanskih ratova. Nacionalistički pervertirani balkanski nacionalizmi imali su najtrajnije učinke na odnos prema osmanskoj baštini u svih onih koji su bili njegovi podanici, a koji su se na različite načine suočavali sa spoznajama i sviješću o tome koliko se zaostaje za bliskim europskim susjedima, s druge strane, konfesionalnih „predziđa“, napose za Italijom i Srednjom Europom. Iako su nacionalni romantizmi svemu tome dali uvelike drugi smisao, nerijetko i rasistički, ključ za razumijevanje njihovih opsesija ipak je, držim, mnogo racionalniji: kako pobjeći iz zaostalosti i bijede?

Islam se u Jugoistočnoj Europi „autohtonizirao“, napose u slučaju Albanaca i Bošnjaka, ali bi povijesno bilo krajnje neumjesno previdjeti da nije bilo naroda u osmanskim granicama, uključujući i Hrvate, u kojem nije bilo neželjenih ili željenih prelazaka na islam, pa čak i u slučajevima gdje je osmanska vlast dopirala samo do etničkih granica, što je poljski slučaj. Dakle, povijesni izazov islamizacije u Jugoistočnoj Europi mnogo je veći nego što se obično priznaje, kao što je veća i cijena kršćanskih ekskluzivizama u potiskivanju islama iz Srednje i Jugoistočne Europe. Gdje god bi koja kršćanska sila potisnula osmansku kao islamsku, više u slučaju Habsburgovaca, a manje u slučaju Romanova, islamu se u pravilu gubio svaki fizički trag. To je obrazac koji su počeli primjenjivati i agrarni, etnonacionalno profilirani pokreti u 19. stoljeću, poput srpskog i grčkog, na prvome mjestu. Međutim, promjena odnosa velikih sila prema Osmanskom Carstvu u 19. stoljeću,

istih onih koje su se još u 18. stoljeću bez puno obzira obračunavale s Osmanskim Carstvom, ali i s islamom, „spasila“ je jugoistočnoeuropski islam od sudbine koju je imao srednjoeuropski, primjerice, u Ugarskoj i u jednom dijelu hrvatskog prostora poslije Bečkog rata, a koju je koncem 15. Stoljeća, konačno, imao i iberijski, s padom Grenade.

Moderno poimanje konfesionalne tolerancije, međutim, nerazlučivo je od svega onoga što europski modernitet čini inovativnim od 15. stoljeća do danas, uključujući i društveni razvoj, a u tome je europski Jugoistok očigledno najslabiji. Nacionalne integracije 19. i 20. stoljeća, koje su povijesno legitimne, beziznimno, na ovom prostoru pokušale su dio problema s time u vezi nadomjestiti kulturnim nacionalnim ekskluzivizmima. Ondje gdje nema razvoja u kompleksnom smislu riječi, uvelike se kao supstitut javlja kultura, jezik itd., *Kultur-nation*, prema njemačkoj tipologiji, orijentirajući se u europskoj politici spram sila od kojih su najviše očekivale i njegujući time cijelu seriju klijentelizama. Svaka jugoistočnoeuropska nacija ima u 19. i 20. stoljeću neke klijentelističke reference koje nisu nužno fiksne, ali su prepoznatljive. Time su samo pogoršale vlastitu situaciju. Naime, imperijalno rješavanje Istočnog pitanja već je u 19. stoljeću duboko involviralo europske sile u svakodnevicu Jugoistočne Europe, i to na način za koji je teško reći kada je primarno riječ o poželjnom transferu civilizacijskih vrijednosti (pravna država, tehnološke inovacije, kulturne institucije itd.), a kada o izvozu konfrontacija među velikim silama, na jedno europski periferno, ali geostrateški magistralno područje.

U povijesti naroda Jugoistočne Europe 20. stoljeće nesumnjivo je doba najvećih civilizacijskih promjena, napose u modernizacijskom smislu. Međutim, jedva da ijedan od njih ne dijeli iskustvo nedovršene, pa i promašene modernizacije. Još je teže suočiti se s istinama o užasnim ljudskim cijenama u 20. stoljeću, kao i s traumama koje i danas teško opterećuju individualne i kolektivne memorije — upravo danas sjećamo se Vukovara — kao što opterećuju i odnose sa susjedima, s onima od kojih se ne može „pobjeći“ i od kojih se na različite načine zbog negativnih iskustava najblaže rečeno, zazire.

Ponavljam, ne vjerujem u projekt europskog ujedinjenja kao u „objavu“, ali sam uvjeren da je europski okvir, sa svim onim što civilizacijski implicira, jedini koji narodima Jugoistočne Europe — napose onima koji dijele ratom traumatizirano poslijejugoslavensko iskustvo, a baštine svijest o dubokoj ukorijenjenosti u europskim tradicijama, što je osobito hrvatski slučaj, kako god proturječna ta svijest bila — u budućnosti jamči bolji i, recimo, dostojniji život u ovom dijelu europskoga kontinenta. Uvjeren sam da to nije važno samo za europski Jugoistok. Sumnjam da Europa može ne sumnjati u samu sebe ako se ne osjeća doraslom suočiti s ključnim pitanjima svoga povijesno najizazovnijeg dijela u svim njegovim višestruko presloženim dimenzijama, tj. ona se također mora „debalkanizirati“.⁷

⁷ Ovaj problemski „recentrirani“ i sadržajno promijenjeni i dopunjeni esej, preoblikovan kao cjelina za *Humanističke studije* — sa zahvalnošću na pozivu!

Prilozi:

Sl. 1. Rimsko Carstvo 117. godine. Cijela Jugoistočna Europa je u rimskoj vlasti („intra muros“). Vidjeti: Atlante storico Zanichelli, Bologna 1966., karta 31.

Sl. 2. J. i F. Tallis, „Turska u Europi“ (Turkey in Europe), u: Montgomery Martin Illustrated Atlas, London — New York, 1851. Nacrtao i gravirao J. Rapkin. Inv. br. 85/CG 2015 u Centro di ricerche storiche u Rovinju.

— prethodno je objavljen u izvornom obliku u: Drago Roksandić, *Čovjek i prostor, čovjek u prostoru*, Zagreb 2018., 283–290.

*Sl. 3. Jugoistočnoeuropski nacionalizmi in extremis: teritorijalne revandikacije — jedna interpretacija. Vidjeti: Ameal Cattaruzza — Pierre Sintès, *I Balcani in 100 mappe. L'altro volto dell'Europa*, LEG Edizioni 2015., str. 89.*

Bilješka: Zahvaljujem se kolegici dr. sc. Orietti Moscarda i kolegi Nicolò Sponza iz rovinjskog Centro di ricerche storiche (CRSRV) na ljubaznoj pomoći u izboru ovih karata iz fondova CRSRV-a. D. R.

DIO II

STUDIJE

Right-Wing Populist Parties in Europe: Does Welfare Chauvinism Endanger Social Protection Budget?

Right wing populist parties in Europe are gaining significant number of votes. This paper is looking at welfare chauvinism, as part of their ideology, which aims at excluding non-natives from welfare rights or decreasing their ability to fulfil the eligibility criteria. However, it does not show a relationship between the welfare state budget and right wing populists. The paper aims at showing which policy areas are most prone to budget reductions. Data used in the paper show decrease of the social protection budget when populists are part of the government, but it is not a universal trend. Populists transcend welfare regimes as their presence is being increased in all of the regimes, but the paper shows that it is the policy areas of unemployment and family that have seen the greatest reductions of expenditure. The question is whether this trend represents a threat for immigrants' wellbeing in the future.

Keywords: right-wing populism, welfare chauvinism, welfare state, European Union

Introduction

Right-wing populist political parties are beginning to play ever more important roles in the political system and their presence in governments is becoming a regular part of everyday politics. Social policy has been under attack from other, more systemic sources such as (to name a few: globalisation, economic crisis, austerity measures, high deficits etc), and it is important to see if populists will further contribute to retrenchment of the welfare state. Populists around Europe are both similar and different in their ideology, depending on the country, but this paper is looking at welfare chauvinism, as an essential part of their ideology.

Increased economic insecurity together with austerity measures and greater vulnerability of immigrants has been studied already, but will it be further worsened by a welfare chauvinist approach? This paper is looking at the relationship between welfare chauvinism and social protection budget in European countries where populists are represented in the parliament of the government. The idea that a rise of populist movements has an effect on mainstream parties has already been studied (Schumacher & Kersbergen 2014) but

* Branko Bošković, Assistant Professor at the University of Donja Gorica, Montenegro, branko.boskovic@udg.edu.me

is there an actual effect on the welfare state, seen in a decrease for the social protection budget? The paper is looking into specific policies and ways populists may affect welfare state and it is divided into six sections. The introduction is followed by the insight into most relevant social, political and economic circumstances in Europe that contributed the rise of populist parties. The third section defines the methodological approach of the paper and the fourth section defines welfare chauvinism. The fifth part is devoted to an analysis of results and it is followed by the conclusion.

Social climate in Europe: fruitful soil for populist rise

The economic crisis of 2008 and later has had multiple effects, going beyond the economy only, one being the increased electoral support for right-wing populist parties. The paper is looking into the relationship between right-wing populist parties and the welfare state, by focusing on welfare chauvinism. Welfare chauvinism is here considered as the unifying characteristic of right-wing populist movements and parties. It is part of their ideology which is most closely related to the welfare state. In other words, it defines their approach to social protection. Additional factors contributed to the rise of right-wing populist movements: globalisation, economic crisis, intensifying globalisation, moderate growth levels, fiscal pressures, economic internationalisation, increasing unemployment, austerity measures, changed social milieu of Europe after 2015, but also neliberalisation and retrenchment of the welfare state.

Legitimation of reserving welfare benefits for certain groups has only become one of the leading paradigms in some of the European countries (Keskinen, Norocel & Jorgensen 2016). Additionally, it was accompanied by stronger appeals for exclusionary politics, engagement in nationalist and border-controlling rhetoric and debate on welfare state entitlements to benefits (Ibid.). Right-wing populists use direct and indirect strategies. The former refers to decisions which have negative effects on immigrants directly, e. g. implementing policies that affect only immigrants, while the latter refers to policies which are directed towards all but immigrants or other minorities will be affected more (Careja et al. 2016: 438).

It can be seen here that right-wing populists use fractured discourse: pro-leftist thinking which is based in pro-rightist ideology. In other words, these parties combine two contrary thoughts, relating them in the political manner which transcends traditional left-right division in both ideological terms but also in looking for ways to attract voters. It is possible because their discourse is based on qualifying the notion of the citizen on different grounds. These are often not clear in populists' ideologies but here are the two major criteria: citizenship and paying taxes. (Ketola & Nordensvard 2018).

The major argument of right-wing populists is that foreign migrants have lower human and social capital because they do not speak language and are often low-skilled workers who cannot have well-paid jobs (Aiyar et al. 2016, OECD 2016). High unemployment can significantly contribute to further disentanglement between the two groups in this sense (Vadlamnati & Kelly 2017). Also, European public is susceptible towards considering immigrants having the same welfare rights and benefits as the native population (Van Oorschot 2006).

Methodology of the paper

The existing research does not deal with the relationship between welfare chauvinism and the welfare state but looks at different aspects of welfare state expenditure in relation to similar causes (e. g. Careja et al. 2016, Gaston & Rajaguru 2013). This paper is looking at whether a presence of right-wing populist party coincides with social protection budget decreases. It aims at showing whether right-wing populists are only a relevant political party or their presence has the actual impact on deciding on the social protection budget. In other words, does their discourse remain their only feature or it has an influence on the government to reduce social protection spending. The paper discusses EU member states where a right-wing populist party is represented in the parliament: Bulgaria, Denmark, Germany, Estonia, Italy, Latvia, Lithuania, Hungary, Netherlands, Austria, Slovakia, Finland, Sweden. France is not considered because of the electoral system, which significantly reduces representation of the National front in the parliament. The period from 2011 to 2017 is chosen because it is a period when state budgets for social protection became consolidated after austerity measures, at least for the majority of countries chosen here and to ensure availability of data. In this way, the effect of austerity measures should not be a main driver of budget reductions and the effect of right-wing populism should be more apparent. The Table 1. shows the case studies, with the name of the right-wing populist party and their electoral result on elections held between 2011 and 2019. The data for social protection budget used here cover 2011–2017, as it is the last year with available data.

The paper makes a distinction between EU citizens and non-EU immigrants, to make a differentiation between the native and non-native population. The first hypothesis of the paper is that a rise of welfare chauvinism of rightist populist parties coincides with decreases for social protection expenditure. It is expected because they are either gaining votes so when in opposition the government makes concessions by adopting some of their proposals or they actually implement their political strategy while in the government.

The current data, presented in the Table 2. show that foreign citizens in the EU face higher risk of poverty and social exclusion, have lower unemployment rate and have lower incomes. It is the case for

Table 1. Countries and right-wing populist parties electoral results. Blue sheets indicate that party is/was part of the governing coalition after that election. (Source: Nordstieck 2020).

Country	Name of the party	Year when elections were held											
		2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019			
Bulgaria	United Patriots*				7.3				9.1				
Denmark	Danish people's party	12.3				21.1							8.7
Germany	Alternative for Germany			4.7							12.6		
Estonia	Conservative People's Party	2.1				8.1							17.8
Italy**	Five star movement, Lega Nord			29.7								50.1	
Latvia	National Alliance	13.6			16.6							11	
Lithuania	Order and Justice		7.3				5.3						
Hungary	Fidesz				44.9							49.3	
Netherlands	Party for freedom		10.1						13.1				
Austria	Freedom party of Austria			20.5					26				16.2
Slovakia**	Slovak National party, Kotleba People's Party		6.2						16.6				
Finland	Finn's party	19				17.6							17.5
Sweden	Sweden democrats				12.9							17.5	

* United Patriots were formed as a coalition only in 2017; ** Italy (result for both parties and Five Star Movement is a part of the governing coalition from 2018); Slovakia (result for both parties in 2016, Kotleba did not pass the threshold in 2012 and Slovak National Party is part of the governing coalition from 2016).

almost all member states, but only countries used in this paper are presented here. The data on income present the median equivalised net income (PPS) and data for unemployment of foreigners are not available for some countries.

The paper uses Eurostat's methodology for defining broad policy areas: family and children, social exclusion, unemployment, sickness and health care, housing, old age, survivors (Eurostat, 2011). In accordance with the data from Table 1, the second hypothesis of the

Table 2. Median equivalised net income, risk of poverty and social exclusion and unemployment rates for EU and foreign citizens.
(Source: Eurostat 2020a).

Country	PPS-Median Equivalised net income		Risk of poverty and social exclusion		Unemployment rate	
	Foreign	Nationals	Foreign	Nationals	Foreign	Nationals
	2017	2017	2017	2017	2017	2017
EU28	14,320	17,741	40.7	21.8	12.2	7.0
Bulgaria	10,291	8,601	47.8	34.3	n/a	6.1
Denmark	18,544	22,559	41.7	19.3	11.9	4.8
Germany	18,906	22,832	29.2	19.2	8.0	3.1
Estonia	11,085	14,706	30.9	17.1	10.1	4.9
Italy	11,869	17,990	50.3	28.0	14.2	10.7
Latvia	9,179	10,807	32.0	23.0	12.0	8.4
Lithuania	8,024	10,994	35	25.4	n/a	7.2
Hungary	8,086	8,752	29.8	25.6	n/a	4.1
Netherlands	19,332	22,845	29.4	18.1	7.8	4.2
Austria	17,544	26,312	37.2	14.1	10.4	4.3
Slovakia	9,964	11,175	20	15.1	n/a	7.9
Finland	16,951	21,415	32.1	15.9	14.3	7.8
Sweden	13,664	22,687	45.5	13.5	20.5	4.7

paper is that the highest reductions of the social protection budget are expected for benefits for family and children, unemployment and social exclusion. It is the case because these are the three areas where presence of claimants from immigrants is expected to be the highest, due to lower earnings, higher risk of poverty and social exclusion and higher rates of unemployment. The other groups of benefits which are not expected to be affected by welfare chauvinist arguments are more all-encompassing and no strict line can divide native population with non-natives. These measures aim at protection of the population as the whole. It must be added that stricter criteria for receiving benefits may impinge actual negative effect of welfare chauvinism.

Populist rise in Europe: welfare chauvinism in the focus

The term welfare chauvinism was coined by Andersen and Bjørklund in 1990s, stating that it refers to the notion that „welfare services should be restricted to ‘our own’“ (Andersen & Bjørklund 1990: 212). Welfare chauvinism rests on the idea of dividing society on the line of nativism as the key organising principle of social policy (Ennsner-Jednastik 2018: 294). It implies a division of the society into „us“ and „them“, an in-group and an out-group. Kitchelt (2007) defines it as the system of collective social protection restricted to those who belong to an ethnically defined community who has

contributed to it. Populists have a two-fold aim here: to preserve solidarity by addressing the native group who should be kept together in the times of crisis (unemployment, precariousness of the labour market etc.) but also to ensure survival of the welfare state by keeping it only for those who contribute to it (Norocel 2016). The term welfare chauvinism is in this paper used as a broad concept and its target group are individuals who are foreign non-EU citizens.

There are studies showing that welfare expenditures are overrepresented among minorities and migrants (Aiyar et al. 2016, Blume & Verner 2007, OECD 2016, 2017) suggesting that, calculated proportionately, welfare incurred for either migrant family or migrants in total surpasses expenditure for natives' families or groups. Consequently, welfare chauvinism rests on two dimensions: socioeconomic and sociocultural, but it is the latter that defines the first one. Cultural and national affiliations define one's propensity to have welfare rights and determine their economic circumstances. Welfare chauvinism makes a very differing idea of the 'others': immigrants, minorities, refugees (Jorgensen & Thomsen 2016).

Social protection vs. welfare chauvinism: gains and losses

Right-wing populist parties aim at protecting the welfare state by discouraging unneeded transfers for individuals and groups who do not contribute to the state budget. They question of welfare generosity is not questioned but the principles of its delivery are. The existing studies have different conceptual approaches (Jorgensen & Thomsen 2016, Keskinen 2016, Van Oorschot 2006). Welfare state should be redesigned in a fashion which reduces a society to those that not only live in that state but are active. It is important point to note because it implies that social protection is expanded for those considered eligible but other expenditures are supposed to be cut.

The literature on the welfare state has so far had a different approach, looking at regimes and policy approaches which were not based on any of the criteria related to welfare chauvinism. The main question is how will these changes, together with more systemic effects, shape the future of the welfare state. Are we going to see further retrenchment and budget reductions or an expansion is possible but only for certain groups? Or, will it be a combination of the two with unclear outcomes? The literature has not dealt with this problem systematically.

The literature on the issue is focused on the case studies and the impact of populists on the welfare state in more general terms (Careja et al. 2016, De Koster, Achterberg & van der Waal 2012, Jorgensen & Thomsen 2016, Keskinen 2016, Marx & Naumann 2018, Norocel 2016). The Table 3. shows the total budget per year for social protection expenditure as percentage of GDP per country from 2008 to 2016. Blue cells show negative result, i. e. reduction of the budget.

Table 3. The total budget per year for social protection expenditure as percentage of GDP per country from 2011 to 2017; difference between 2017 and 2011. (Source: Eurostat 2020b).

Country	Social protection budget as % of GDP, per year							
	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2017–2011
Bulgaria	16.0	16.1	17.0	17.9	17.2	16.8	16.4	0.4
Denmark	31.0	30.9	31.3	31.6	31.0	29.7	30.9	-0.1
Germany	27.6	27.7	28.0	27.9	28.1	28.4	28.5	0.9
Estonia	15.3	14.7	14.6	14.6	15.8	16.4	15.8	0.5
Italy	27.2	27.9	28.5	28.7	28.8	28.3	28.0	0.8
Latvia	15.1	14.1	14.4	14.3	14.7	14.9	14.6	-0.5
Lithuania	16.3	15.5	14.5	14.5	14.8	14.6	14.4	-1.9
Hungary	21.3	21.0	20.5	19.5	18.8	18.6	18.1	-3.2
Netherlands	27.8	28.5	28.8	28.6	28.1	28.0	27.6	-0.2
Austria	28.0	28.4	28.8	29.0	29.1	29.0	28.6	0.6
Slovakia	17.2	17.3	17.8	17.9	17.5	17.9	17.7	0.5
Finland	27.9	29.2	30.2	30.9	31.2	31.1	30.1	2.2
Sweden	27.5	28.6	29.4	28.9	28.5	28.9	28.2	0.7

Results and discussion

Before analysing the data on populist parties' electoral performance, it is essential to look at expenditures for social protection. The data on social expenditure show less than half of chosen countries having their social protection budget as the share of GDP, reduced. In fact, it is only Hungary and Lithuania that have seen a significant reduction in 2017, compared to 2011. Among the case studies chosen here, Hungary has seen the constant decrease of the social protection budget from 2009 and especially from 2010, which is the time when Fidesz came to power. Lithuania has had a fairly constant budget for social protection after 2013.

According to the OECD data on GDP growth (OECD 2020), all countries have seen a gradual GDP growth from 2011 onwards. Consequently, it can be concluded that reduction in the spending on social protection was not a result of low performance of the economy. It is an important point because it shows that it is not only the economy that influences the welfare state budget. Also, it represents a strong basis for further research in the populists' influence because macroeconomic conditions were stable.

The majority of countries chosen here have seen increase in right-wing populists' appeal to voters. In nine out of thirteen countries, their increased the vote share and they have always remained in opposition in only three countries (Germany, Netherlands, Sweden). Right-wing populists are on the rise, but the most recent results in Denmark and Austria may be a call for a more cautious conclusion. Their participation in governing coalitions shows their potential to

not only remain on the fringes of the political system but to be able to participate in decision making.

Their influence in the political system increased but concerning the welfare state, there is little evidence that welfare chauvinist arguments coincides with reductions in social protection funding. In other words, having a right-wing populist party in the parliament does not result in welfare state budget reductions. However, there are important exceptions which have to be highlighted. Hungary and Denmark have seen a long participation of right-wing populists in the government and the literature shows the welfare chauvinism was one of the drivers behind social protection budget reductions (Lugosi 2018, Jorgensen & Thomsen 2016, Schumacher & van Kersbergen 2014, Szikra 2014). It is especially the case in Hungary, where Fidesz is the dominant party and which saw a sharp budget decrease (-3.2%). Lithuania is a rather different case, as well as Latvia and the reduction (-1.9%) is more related to a different ideological government orientation and changes of the welfare state programmes (e. g. Jaunarāja and Poiša 2020).

Restrictions to access to welfare benefits have been observed throughout Europe. Romer's study (Romer 2017) together with Sainsbury's (Sainsbury 2012) discusses availability (generosity) of welfare rights. Germany, Denmark, Austria, Netherlands and have seen restrictions in welfare rights and if budget reductions are added to it, it is highly likely that migrants might be even worse off and at more risk of poverty and social exclusion. It can be concluded that the first hypothesis of the paper has been rejected, but with the caution that dominance in political representation may have a strong potential for implementation of reductionist measures.

. The second hypothesis looked at types of welfare state expenditure and in the similar vein. Expenditure per policy area is presented in the Table 4. Two policy areas have seen reductions in the majority of countries: unemployment and survivors. Benefits for family and children were deduced in six countries and for disability in five. The highest reductions are observed in Hungary and Denmark, which have had populists in the government for the longest period. Consequently, out of the three expected areas to have budget cuts, it can be concluded that only the budget unemployment benefits was reduced. Previous conclusion for Latvia remains here, no cuts for unemployment benefits were observed for this period.

This paper deals with social protection expenditure, but the literature used here suggests that family and children benefits, together with social exclusion are the areas which have seen tightening of the eligibility criteria for receiving benefits and it is one of the reasons why there are no significant cuts. It is an indirect effect and suggests that welfare chauvinism uses a different form rather than just cutting the budget: redefinition of criteria for receiving benefits. In other words, tightening the qualification criteria for benefits. It is a different argument, but considered together with austerity measures

Table 4. Expenditure on social protection as percentage of GDP per policy area, as difference between 2017 and 2011. Negative results are indicated in blue colour. (Source: Eurostat 2020b).

Country	Expenditure on social protection as percentage of GDP									
	Family/ children	Social exclusion	Unemployment	Sickness/ health care	Housing	Old age	Survivors	Disability		
Bulgaria	0	-0.1	-0.1	0.4	0	0	0.1	0.0		
Denmark	-0.4	0.4	-0.5	0	0	0.7	-1.3	1.0		
Germany	0.2	0.2	-0.3	0.8	0	0.1	-0.2	0.3		
Estonia	0.2	0	-0.1	0.4	0.1	-0.2	0	0.0		
Italy	0.7	0.1	0.1	-0.2	0	0.1	0	0.1		
Larvia	0.5	-0.2	0	0.3	0	-0.9	-0.1	0.0		
Lithuania	-0.5	-0.6	-0.1	0	0.1	-0.6	-0.1	-0.3		
Hungary	-0.5	0	-0.5	-0.4	0	-1	-0.3	-0.6		
Netherlands	0.1	0.1	-0.2	-0.7	0.1	0.2	-0.2	0.2		
Austria	-0.1	0.2	0.1	0.2	0	0.6	-0.2	-0.3		
Slovakia	-0.1	-0.1	-0.3	0.4	0.1	0.6	0	0.1		
Finland	-0.2	0.1	0.2	-0.3	0.3	2.5	-0.1	-0.4		
Sweden	0	0.5	-0.1	0.4	0	0.7	-0.1	-0.5		

and effects of participation of populists in the government, may only add additional pressure to social protection budget.

The major conclusion that stems from findings of this paper is that populist parties act just like the mainstream parties, at least when it comes to social protection spending. Welfare chauvinism means little if populists are not part of the government and only if they represent the relevant political party, which Fidesz is. Danish people's party did not win elections but supported a minority government, providing it a space for negotiations. It is only when right-wing populists

have the option to implement the approach that it actually affects spending of the welfare state. The cases of countries where populist parties have come in power in the last two years will show if the argument is proven further. On the other hand, spending on unemployment and family benefits were policy areas that saw decreases of the expenditure budget and it proves that these areas are more prone to be affected by welfare chauvinism.

Welfare chauvinism realises its full potential when its propagators come to power and together with austerity measures and tightening of the qualification criteria, can have a destructive effects on the welfare state spending on the long run. Consequently, adopting either direct or indirect strategy of welfare chauvinism, it represents a threat for the future of the welfare state, especially for non-native population.

Conclusion

Welfare chauvinism has become a part of the everyday politics in all the countries where populist parties have gained significant amount of votes. Their strength has gradually increased as well as their presence in parliaments but even more, they have become part of the governing coalition in some of the European Union member states. Studies used in this paper show that perception of immigrants has worsened, in the sense that citizens prefer less migrants, irrespective of their social background, knowledge, skills or any other factor. Populists have utilised this in welfare chauvinism, looking at reducing welfare rights to native population only. In other words, only those who are considered eligible, not only by citizenship, but also by contributing to the state budget should be receiving the welfare state benefits.

This study aimed at showing if presence of welfare chauvinist arguments by populist parties coincides with welfare state budget reductions. It showed that welfare chauvinism does not directly coincide with social protection budget reductions. More support for welfare chauvinism on elections does not mean fewer funds for the welfare state. However, it is not a final conclusion because it was presented that longer periods in governing coalitions increase ability of populists to adopt decisions rooted in welfare chauvinism, with the final outcome of budget reductions. Cases of Hungary and Denmark are the best examples.

Social protection is in the EU divided into eight broad policy areas and it was expected to see the highest reductions in areas where migrants are expected to be of the highest presence: family, unemployment and social exclusion. However, it was only unemployment and family benefits that saw budget reductions. Seeing populists in power for longer periods might mean further endangerment of the welfare state. Knowing that welfare rights are at the focus of populists, linking the two trends could severely affect the welfare state as we know it today or as it was a decade or so ago.

References

- Aiyar, S. et al. (2016) *The Refugee Surge in Europe: Economic Challenges*. IMF Staff Discussion Note. SDN/16/02. Washington DC: IMF.
- Andersen, J. G., & Bjørklund, T. (1990) „Structural Change and New Cleavages: The Progress Parties in Denmark and Norway“. *Acta Sociologica*, 33, 195–217.
- Blume, K., & Verner, M. (2007) „Welfare Dependency among Danish Immigrants“. *European Journal of Political Economy*, 23, 453–471.
- Careja, R., Elmelund-Præstekær, C., Klitgaard, B. M., & Larsen, E. G. (2016) „Direct and Indirect Welfare Chauvinism as Party Strategies: An Analysis of the Danish People’s Party“. *Scandinavian Political Studies*, 39, 435–457.
- De Koster, W., Achterberg P., & van der Waal, J. (2012) „The new right and the welfare state: The electoral relevance of welfare chauvinism and welfare populism in the Netherlands“. *International Political Science Review*, 34, 3–20.
- Ennsner-Jedenastik, L. (2018) „Welfare Chauvinism in Populist Radical Right Platforms: The Role of Redistributive Justice Principles“. *Social Policy & Administration*, 52, 293–314.
- Eurostat. (2011) *Manual on sources and methods for the compilation of COFOG Statistics*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Eurostat. (2020a) *Labour force survey*. Retrieved from <https://ec.europa.eu/eurostat/web/lfs/data/database>.
- Eurostat. (2020b) *Social protection database*. Retrieved from <https://ec.europa.eu/eurostat/web/social-protection/data/database>.
- Gaston, N., & Rajaguru, G. (2013) „International migration and the welfare state“ revisited. *European Journal of Political Economy*, 29, 90–101.
- Jaunarāja, M and Poiša, E. L. (2020) *Welfare chauvinism in the Baltics*. SSE Riga Students Research Paper, 7, 229.
- Jorgensen, M. B., & Thomsen, T. L. (2016) „Deservingness in the Danish context: Welfare chauvinism in times of crisis“. *Critical Social Policy*, 36, 1–22.
- Keskinen, S. (2016) „From welfare nationalism to welfare chauvinism: Economic rhetoric, the welfare state and changing asylum policies in Finland“. *Critical Social Policy*, 2016, 36, 1–19.
- Keskinen, S., Norocel, O. C., & Jorgensen, M. B. (2016) „The politics and policies of welfare chauvinism under the economic crisis“. *Party Politics*, 36, 1–9.
- Ketola, M. & Nordensvard, J. (2018) „Reviewing the relationship between social policy and the contemporary populist radical right: welfare nation state and social citizenship“. *Journal of International and Comparative Social Policy*, 34, 172–187.
- Kitschelt, H. (2007) „Growth and Persistence of the Radical Right Postindustrial Democracies: Advances and Challenges in Comparative Research“. *West European Politics*, 30, 1176–1206.
- Lugosi, N, VT. (2018) „Radical right framing of social policy in Hungary: between nationalism and populism“. *Journal of International and Comparative Social Policy*, 34, 210–233.
- Marx, P., & Naumann, E. (2018) „Do right-wing parties foster welfare chauvinistic attitudes? A longitudinal study of the 2015 ‘refugee crisis’ in Germany“. *Electoral Studies*, 52, 111–116.
- Nordsieck, W. (2017) *Parties & Elections. The database about parliamentary elections and political parties in Europe*. Retrieved from <http://www.parties-and-elections.eu>.

- Norocel, C. O. (2016) „Populist radial right protectors of the *folkhem*: Welfare chauvinism in Sweden“. *Critical Social Policy*, 36, 371–390.
- OECD (2016) *How are Refugees Faring on the Labour Market in Europe?* Working Paper 1/2016. Brussels: European Union.
- OECD (2017) *Who bears the cost of integrating refugees?* Migration Policy Debates. No. 13. Paris: International Migration Division, OECD.
- OECD (2020) *Gross domestic product (GDP): GDPpercapita, USD, currentpricesandPPPs*. Available at: <https://stats.oecd.org/index.aspx?queryid=61433#>
- Römer, F. (2017) „Generous to all or ‘insiders only’? the relationship between welfare state generosity and immigrant welfare rights“. *Journal of European Social Policy*, 27, 173–196.
- Sainsbury, Daniel (2012) *Welfare States and Immigrant Rights*. Oxford: Oxford University Press.
- Schumacher, G., & van Kersbergen, K. (2014) „Do mainstream parties adapt to the welfare chauvinism of populist parties?“. *Party Politics*, 22, 1–13.
- Szikra, D. (2014) „Democracy and welfare in hard times: The social policy of the Orban Government in Hungary between 2010 and 2014“. *Journal of European Social Policy*, 24, 486–500.
- Vadlamanati, K. C., & Kelly, G. (2017) *Welfare Chauvinism? Refugee Flows and Electoral Support for Populist-right Parties in Industrial Democracies*. MPRA Paper No. 81816. Munich Personal RePEc Archive.
- Van Oorshot, W. (2006) „Making the difference in social Europe: deservingness perceptions among citizens of European welfare states“. *Journal of European Social Policy*, 16, 23–42.

Branko Bošković

DESNIČARSKE POPULISTIČKE PARTIJE U EVROPI:
DA LI ŠOVINIZAM BLAGOSTANJA UGROŽAVA
BUDŽET ZA SOCIJALNU ZAŠTITU?

Desničarske populističke stranke u Evropi dobijaju značajan broj glasova na izborima. Ovaj rad se bavi problemom šovinizma blagostanja, kao dijela njihove ideologije. Ona ima za cilj isključiti ne-domićilne građane iz prava socijalne zaštite ili smanjiti njihovu sposobnost da ispune kriterijume podobnosti za dobijanje tih prava. Međutim, pokazuje se da ne postoji direktna veza između budžeta države blagostanja i djelovanja desnih populista. Rad ima za cilj da pokaže koje su politike najsklonije smanjivanju budžeta. Podaci korišteni u radu pokazuju smanjenje budžeta socijalne zaštite, za vrijeme vlasti populista, ali to nije univerzalni trend. Populisti prevazilaze režime blagostanja jer se njihovo prisustvo povećava u svim režimima, stoga ovaj rad pokazuje da su oblasti politike nezaposlenosti i porodice one koje su doživjele najveća smanjenja rashoda. Ostaje pitanje da li ovaj trend predstavlja prijetnju za dovoljan stepen blagostanja imigranata u budućnosti.

Terrorism as a Problem of International Security

Terrorism is a security concern and a social phenomenon on a global scale. Since we live in a time of globalization, terrorism knows no boundaries and burdens international security. Its impact is certainly negative not only on human lives and property, but also on citizens' daily lives, as it produces fear, uncertainty and defeatism. As it develops it takes on different shapes and forms over time, each one more deadly than the previous one. In the same way, it changes its manifestation, resulting in great number of casualties. The fight against terrorism is a task for all actors in the international community. Given the above, a multidimensional way of perceiving terrorism as a security risk and a threat to international security is necessary. The aim of this paper is to highlight the impact that terrorism has on international security. It will show which measures and actions should be taken by international actors, what constitutes both the preventive and reactive measures. The aim is to emphasize the importance of having two frameworks of counter-terrorism activity, both legal and institutional. This will be achieved by using a comparative and descriptive method and content analysis. The research findings should show the impact of terrorism on international security and to explain how and by what means is the international community countering terrorism. The conclusion will be defined by answering the questions of whether international actors are successfully countering terrorism, whether they are taking appropriate measures and actions and how to enhance their counter-terrorism activity.

Keywords: security, terrorism, globalization, international actors

Introduction

The world we live in today has become a place of numerous risks, challenges and threats to the security of the states and their communities. Globalization is an unquestionable and unstoppable process. Like any historical process, it has both good and bad characteristics in relation to the development of humanity, communities and states. Globalization has set before the authorities and agencies of international actors (the states and international organizations) a whole set of challenges, risks and threats to the security of citizens and the community at large. They all have a cross-border dimension and an element of organization.

* Nikola Banićević, University of Donja Gorica — Humanistic Studies, nikola.banicevic2@udg.edu.me

Terrorism is a threat to international peace, characterized by the above given elements. In addition to terrorism, the climate change, organized crime in all its forms, weapons of mass destruction, migration, hunger and poverty, disease and weak states are also posing a threat. In today's world, stating that the security problem in the Middle East or North Africa concerns only the countries of that region could be perceived as a kind of security adventurism and amateurism that serious subjects of the international security system cannot afford. Terrorism is the most concrete example of this claim. The emergence and political life of terrorist groups such as Al-Qaeda or ISIS are dominantly linked to the states of Iraq, Syria and Afghanistan. However, we are witnessing a number of examples of terrorist attacks in the territories of European countries, for which the responsibility has been assumed by these specific terrorist groups. This indicates that we are dealing with a transnational security threat that knows no boundaries. Starting from the above stated, the fight against terrorism at the international level should be considered a priority, since the consequences of terrorist attacks are huge, ranging from the loss of human lives through the destruction of property to the creation of defeatism in a society.

It is important to note that the international community is not an abstract space, but one that consists of international entities: states and international organizations that establish them. This space is based on international law with norms that contribute to its functioning. Countries are establishing relations at bilateral and multilateral levels building an institute of international relations. These relations should be amicable, with the aim of establishing international peace, stability and trust, to which international organizations, especially the United Nations are aspiring. Today, this idea is Utopian, especially in light of the aforementioned challenges to international security, which contribute to the existence of occasional, latent conflicts and frozen conflicts in the international community. The main protagonists of the creation of international community of this kind are the states, that is, their purely political and economic interests. Conflicts, instability and mistrust are the ideal space for the emergence of terrorism and the impetus for its spread through various contexts, forms and manifestations. The international community is in a paradoxical situation. On the one hand, there is the fight against the threats to international security advocated by international organizations, and on the other, the insecurity and conflicts waged between the countries that form those organizations. Therefore, many questions seek answers. Are the international organizations powerful enough to maintain international security? Will the states work on establishing the peace and reducing the number of mutual conflicts in the future? Will terrorism grow stronger and what forms will it take? Finally, will the international community as a whole realize that this is the only space we have got to live in and that it must be preserved from self-destruction?

Literature review

Terrorism is one of the most exploited terms in science today. Also, the term has been studied in a multidisciplinary way and there are many authors who speak about terrorism. Three authors should be particularly emphasized in relation to the topic of this paper. White (2004) in his book „Terrorism“ states that terrorism can never be explained by a single definition. He cites his view from several angles, where social and political ones are particularly prominent. He states that terrorists are using multiple forces through technology, international support, and increasing religious fanaticism.

Wilkinson (2002) creates a link between insurrection and terrorism in his book „Terrorism Versus Democracy“. Insurrection is, in his understanding, a neutral concept defined as a rebellion or an uprising against any authority. Such actions include conflicts and opposition to the state apparatus. This creates armed conflicts of varying intensity. There are more and more armed conflicts that are said to be waged in the name of religion. However, he adds that there are fewer conflicts that are purely religious, and that each one contains nationalist political agendas.

In his book „Terrorism in Political and Legal Theory“, Gaćinović (2010) points out that defining contemporary terrorism is an extremely complex process. He refers to the philosophy of modern-day terrorism and states that terrorism gained its greatest expansion in the mid-20th century, developing as a result of the alienation of individuals and groups, national conflicts, abuse of power and the failure of the rule of law.

International security

Globalization of the world order is a continuous process. It represents an unlimited space of social relations in all its forms, which are growing more complex each day. The connection between social entities is on a bigger level each day in line with the development of new technologies. This made the world a global village. Fast and unrestricted communications are the backbone of the global village, and again, a metaphor that many futurologists use when describing a world in which borders will disappear and in which the world will become one unified community (Kegli Jr. and Vitkof, 2006, 404–405). Today's global village rests on the foundations which incorporate the correlation of subjects of international relations, and its existence is directly dependent on the preservation of international security.

The concept and definition of international security

In order to define international security, we must first define the term *security*. This term is widespread and prevalent in many fields,

especially in the social sciences. Today he can be found in politics, ecology, health, economics, construction, transport, sports, etc. Such widespread use also leads to different interpretations of the same term. Since the subject of the paper is international security and cannot be discussed outside the context of international relations, it needs to be viewed on a political plane. Etymologically speaking, the word *security* (mne. *bezbijednost*) can be divided into two words: *no* — absence (mne. *bez*) and *misery* — distress, poverty, evil (mne. *Bijeda*). Historically, the role of the term *security* has changed from statesman Cicero to the Westphalian peace treaty, the Cold War, to the 9/11 attacks on New York and Washington. The terrorist attacks that took place on September 11, 2001 have once again shifted the perception of security. On the one hand, the existing pre-Cold War tendency has intensified, whereby the unwilling and anti-state threats such as terrorism, for example, have come to the fore (Eidus, 2010, 32).

International security as a term can be perceived from many angles and the scope of its definition should be understood accordingly. The first definition lies within the context of international community made up of entities, states and international organizations. Therefore, it could be said that international security — the security of all states as a whole, is defined through the work of international organizations. This would certainly be a simplified definition. The second way of perceiving it would be through the international legal order, which undermines the existence of international community.

International security is the security of international entities defined by international legal norms. This is an incomplete definition. International security is also discussed in terms of global security, i. e. the indivisible security of the world as a whole. This whole is a transformative high interdependence in all fields of life and work (economic, energy, technological, cultural and other inter-dependencies) (Milosavljević, 2014). Based on the aforementioned, we can conclude that the international security of subjects of the international community is defined by the international legal order, the purpose of which is to preserve international peace and security.

The concept, definition and types of terrorism

Considering the complexity of terrorism as a social and security phenomenon, there is no generally accepted definition today. Its content will depend on the one who defines it, the science within which it is defined, and the goal that it seeks to achieve. The efforts to define terrorism are best illustrated by the fact that from 1963 to 1981 there were more than 100 definitions of terrorism (Injac, 2011, 15). Today, according to unofficial data, we can say that the number has doubled. Notwithstanding this fact, two should be cited as an example of definitions coming from different sources. The first one is the product of scientific research by Jessica Stern. I define terrorism as an act of violence

or a threat of violence against non-combatants, with the aim of retaliating, intimidating or otherwise affecting a certain audience (Stern, 2004, 15). On the other hand, a definition can also be established by a non-scientific source such as a national authority in the national security system, which looks at this phenomenon from an operational point of view. Thus, the United Nations consider that a terrorist is any person who, acting independently of the knowledge of a country, either as an individual or a member of a group not recognized as an official body or a part of a nation, acts in such a way as to destroy or damage the property of civilians or the government in order to achieve a certain political goal (Gacinović, 1998, 58). Notwithstanding the fact that no universally accepted definition of terrorism can be determined in scientific circles, it does not abolish such widely understood phenomenon of the danger posed by the security of the social community. We can talk about domestic and international terrorism. Domestic terrorism is a type of terrorism whose motives of origin are inside the state and social structure of a state which can be further divided to ideological, separatist and religious one, based on the motives. It is characterized by the fact that it is not primarily a global security issue. In the first place, it is a threat to national security. Ideologically, terrorism can be divided into: leftist (*Red Brigades*, *First Line* and *Fight Continues* in Italy, *RAF* organization in FR Germany, *Armed Proletarian Core* in France, *ETA*, *FRAP* and *MIL* in Spain), and right wing terrorism (*CCP* in Turkey). Separatist terrorism represents the tendency of terrorist groups and political organizations to achieve a political goal by violent methods, the separation of the sovereignty of one sovereign state in order to create a new state (*IRA* in Ireland). There is an absolute correlation between separatist and nationalist and ethnic terrorism, because their motive is basically the same. Religious terrorism is religiously motivated, and its protagonists use the religious sentiments of individuals as a platform for marketing violent ideas and propagating religious teachings. Religious terrorism is an extremely convenient model for involving as many people as possible in terrorist activities.

Today there is no universally accepted definition of international terrorism. There are several reasons for this, and they relate to the fact that states use terrorism as an extended arm of their policies and there is no clear distinction between a terrorist organization and a terrorist group. There is no clearly defined distinction between terrorist activity and terrorist action either. In this way, there is no consensus on its definition in the scientific public nor within the international entities. We can divide it into transnational and interstate terrorism. The question arises whether the division of terrorism by types is exact nowadays? The reason for the doubt lies in the fact that global flows regulate all life and social relations, and thus the issue of international security. Are the terrorist challenges, risks and threats to one country today the same as to international security? Has national security become part of international security? Finally, can we classify national and international security as global security?

The impact of terrorism on international security

The answers to these questions can be obtained by looking at the reality in which we live and in the same way at security situations in national and international contexts. There is no dilemma that we are living in the global and information age today. I define globalization as a series of complex, independent or related processes that expand, intensify, and accelerate the interconnections in the world in all areas of human relations and transactions — economic, social, cultural, environmental, political, diplomatic, and security — so that events, decisions, and actions in one part of the world immediately have consequences for individuals, groups and states in other parts of the world (Samuel, 1999, 17). It is precisely the creation of world interconnections between the state and other international actors in the field of security that has led to the fact that one security problem in the national context is also a problem of the international community. Terrorism, ethnic conflicts, weapons of mass destruction, nuclear, biological and chemical weapons and asymmetrical threats are the challenges, risks and threats that are inherent to each country and to the international community as well. In this way, the border between national and international security is disappearing, therefore, today we can speak about global security in the light of globalization. It sublimates both security models and internalizes any security problem, risk or threat. Therefore, the division into domestic and international terrorism is no longer valid. Terrorist attacks in cities in EU countries such as Madrid, London and Brussels have emerged as a result of the conflict in Syria and Afghanistan and they are not only a national security issue but also a global security issue.

The term international security should be replaced by the term global security. Therefore, we must also speak of global terrorism as a challenge, risk and threat to international security. Before defining the impact of terrorism on global security, it is necessary to determine what causes its emergence in the security sense. Certainly, neither the planning nor the execution of a terrorist attack can be conducted without financial means. Given their purpose, these funds must remain hidden from official legal cash flows. Also, for the same reason, they must be acquired in a way that is not transparent and which is contrary to positive regulations, both national and international. It is therefore a criminal act of terrorist financing, and the funds come from organized crime such as trafficking in weapons, human beings, drugs and corruption. All of this has the effect of creating organized transnational criminal groups. When a part or all of the money acquired in this way is to be returned to legal financial flows, money laundering is used as a form of criminal activity.

Terrorism has an immeasurable negative impact on international security. It is reflected in its negative impact on the national security of the countries that make up the international community.

Certainly, the first place is occupied by the seizure of human lives and then the destruction of property. The attack on two mosques in New Zealand in March 2019 killed 50 people and the one that happened in Nairobi in January in the same year killed 21 person. Terrorism blocks normal life and leads to fear, panic and insecurity. The consequence is the creation of defeatism among citizens. Terrorist attacks on world airports, such as in Istanbul or Brussels, have restricted the freedom of movement of people internationally. Terrorist attacks, especially in locations that are well-known tourist destinations, such as London, Madrid or Barcelona (in the very urban cores) are destroying the economy of the states. The 9/11 terrorist attack has affected the US economy to the tune of \$ 28.1 billion, of which more than 14 billion is related to the private sector, according to an IMF report „The Impact of Terrorism on the Financial Markets“. The New York Stock Exchange was closed for seven days, therefore the negative effects on the world economy are huge. Basic stock index of the stock market recorded the biggest fall in one day the in the US history. US stocks lost \$ 1.2 trillion in one week (Zalman). Terrorist attacks weaken the constitutional order of a country. They are tempting all elements of the government apparatus, creating a rapid crisis in which public authorities and services must respond promptly, thereby greatly increasing the error rate. The question is, what happens after the terrorist attack? The state and society are still in a state of security crisis and a space that can be used by criminal groups for further destabilization is being created. No matter how ready and capable the apparatus of government is, this can be a moment in which even such states could acquire the characteristics of weak states. International security is precisely a set of national securities. Compromised national security system means that an international security system is compromised as well.

The international community must fight terrorism clearly, systematically and effectively. There are two ways to do this: legal and institutional. The first implies that primarily the UN, but also the EU and the OSCE, as international institutions, work continuously on the adoption of international legal acts: resolutions, conventions and protocols and sign international treaties with states. In the 20th century, the United Nations adopted a series of international instruments (conventions, resolutions, etc.) to counter international terrorism. These important documents did not find sufficient ground in practice, therefore their implementation was never fully implemented (Gaćinović, 2011, 318). Institutional struggle involves the implementation of preventive and repressive measures. They are implemented by NATO, INTERPOL, EUROPOL and other international organizations in accordance with defined competencies. NATO activities can be preventive and involve numerous military exercises, as well as the training of national security forces of countries at risk of terrorism. The other two are setting up databases, sending their targeted and trained teams to crisis areas to provide logistics to national

security systems. NATO has shown repressive measures, in particular, on numerous occasions through attacks and combat, especially in Afghanistan.

Conclusion

The subject of the research was to indicate that terrorism is a security concern of the international community. It was also pointed out that the international community consists of states, therefore, terrorism is a problem of national security of the states as well. The purpose of the research was to highlight the importance and consequences of terrorism in relation to the international community. First of all, it is pointed out that there can be consequences affecting human lives, property, economy and the apparatus of government. In order to understand the significance and consequences of terrorism, it was necessary to explain the definition of terrorism as well as to specify and define its forms. In order to explain the impact of terrorism on international security, it was necessary to define the basic definition of international security. The obtained results supported the hypothesis that the international community is not an abstract space, because it is made up of states and international entities that exist as political and structural elements of a system. Also, the hypothesis that there is no single definition of terrorism is confirmed.

Many of these definitions originating from different sources are cited in the paper, which explains why there is no universal one. It was confirmed that the term international security should be replaced by the term global security. The reason lies in the fact that in the process of globalization that we are going through today, there are no boundaries between national and international security, there is no division into these two types. Today, there is solely a global security. The new result in the study can be derived from the last hypothesis and concerns the unification of national and international security systems in the fight against terrorism. No country is a self-sufficient security system, nor can an international security system exist without national systems. On the other hand, international organizations need to focus more on the global preventive counter-terrorism methods, above all in creating a viable international legal system followed by finding methods for its implementation.

Literature

- Ejdus, F. (2010) *Međunarodna bezbednost: teorije, sektori, nivoi*. Beograd: Službeni glasnik i Beogradski centar za bezbednosnu politiku
- Gaćinović, R. (2010) *Terorizam u političkoj i pravnoj teoriji*. Beograd: EVRO Giunti
- Gaćinović, R. (2011) *Antiterorizam*. Beograd: Biblioteka Društvo i nauka

- Injac, O. (2011) *Sociološki aspekti savremenog terorizma u Evropi*. Beograd: Udruženje za političke nauke Srbije
- Kegli Jr, Č. i Vitkof, J. (2006) *Svetska politika trend i transformacija*. Beograd: Centar za studije Jugoistočne Evrope, Fakultet političkih nauka u Beogradu i Diplomatska akademija Ministarstva spoljnih poslova Srbije i Crne Gore.
- Kim, K. S. (1999) EAST ASIA AND GLOBALIZATION: CHALLENGES AND RESPONSES, *Asian Perspective*, Vol. 23, No. 4, 1999, p. 17.
- Milosavljević, B. (2014) Prilog teorijsko-pravnom određenju pojma bezbjednosti, *PRAVNI ZAPIS*, God V, br. 1, str. 95–119.
- Stern, Dž. (2004) *Ekstremni terorizam*. Beograd: Alexandrija Press
- Vajt R. Dž. (2004) *Terorizam*. Beograd: Aleksandrija Press
- Wilkinson, P. (2002) *Terorizam protiv demokracije*. Zagreb: Goleđen marketing

Web page

- Zalman, A. *Ekonomski uticaj terorizma i napadi 11. septembra*. Dostupno na: <https://bs.eferrit.com/ekonomski-uticaj-terorizma-i-napadi-11-septembra/> (12. februar 2020)

Nikola Banićević

TEORIZAM KAO PROBLEM MEĐUNARODNE BEZBJEDNOSTI

Terorizam je bezbjednosni problem i društveni fenomen na globalnom nivou. Budući da živimo u vremenu globalizacije, terorizam ne poznaje granice i opterećuje međunarodnu bezbjednost. Njegov uticaj je svakako negativan ne samo na ljudske živote i imovinu, već i na svakodnevni život građana, jer proizvodi strah, neizvjesnost i defetizam. Kako se razvija, s vremenom poprima različite oblike i svaki je smrtonosniji od prethodnog. Na isti način mijenja svoju manifestaciju, što rezultira velikim brojem žrtava. Borba protiv terorizma je zadatak svih aktera međunarodne zajednice. S obzirom na navedeno, neophodan je višedimenzionalni način sagledavanja terorizma kao bezbjednosnog rizika i prijatnje međunarodnoj bezbjednosti. Cilj ovog rada je da istakne uticaj koji terorizam ima na međunarodnu bezbjednost. Pokazaće koje mjere i radnje treba da preduzmu međunarodni akteri, šta čini i preventivne i reaktivne mjere. Cilj je da se naglasi važnost postojanja dva okvira za borbu protiv terorizma, kako pravnog tako i institucionalnog. To će se postići korištenjem komparativne i deskriptivne metode i analize sadržaja. Nalazi istraživanja treba da pokažu uticaj terorizma na međunarodnu bezbjednost i da objasne kako i na koji način se međunarodna zajednica bori protiv terorizma. Zaključak će biti definisan odgovorom na pitanja da li se međunarodni akteri uspješno bore protiv terorizma, da li poduzimaju odgovarajuće mjere i radnje i kako da pojačaju svoje antiterorističke aktivnosti.

Ključne riječi: bezbjednost, terorizam, globalizacija, međunarodni akteri

„Odsanjati košmar do kraja“: modernizam, (anti)tradicija i „jezik mrtvih“

Napetost između „tradicije“ i „privatnog iskustva“ ključna je osobnost poetike anglofonog modernizma. Modernizam je opisivan kao narativni okret ka ekstremnoj subjektivnosti, što je, vjerovatno, posljedica dominantnog osjećaja „prekida“ sa stabilnim formama evropske kulturne tradicije, sa „umom Evrope“ (Eliot), nakon dramatičnih događaja s početka dvadesetog vijeka. U pokušaju da subjektivnoj naraciji daju neku vrstu stabilnosti, modernistički autori će, kao simbolički okvir narativa, preuzeti „mit“ (prepoznatljivu „priču“ iz kulturne tradicije). No, ova modernistička aproprijacija „mita“ pokazuje se bitno neuspješnom, budući da se „mit“ u modernizmu iznova (kroz ekscesivnu reinterpretaciju) partikularizuje u neku vrstu privatne reference. U značajnom dijelu modernističke literarne prakse, na djelu je „prevod“ tradicije u „privatni jezik“, koji u sebi ima nešto od gotskog modela spektralne, uznemirujuće naracije.

Ključne riječi: modernizam, tradicija, privatni mit, Joseph Conrad, T. S. Eliot, William Faulkner, katabaza

Marlowov silazak u pakao (1899)

Ako postoji neka vrsta kontinuiteta u „modernizmu“, od ranih protomodernističkih tekstova kao što je *Srce tame (Heart of Darkness)*, 1899) do visokog modernizma *Krika i bijesa (The Sound and the Fury)*, 1929), onda je u pitanju „kontinuitet krize“.¹ Ako „svi veliki evropski narativi stoje na početku ili na kraju dugih tradicija“², onda je modernizam sebe vidio kao narativ kraja svake tradicije, kao ultimativnu konzumaciju tradicije, tačku raspadanja svih homogenih sistema — kao mjesto repetitivnog, uzaludnog pokušaja da se stvori sopstvena tradicija. Nisu li mnogi od ključnih modernističkih tekstova, na kraju, parodija velike tradicije: ironično, frustrirano oponašanje velikih „kamenih blokova“ prošlosti? Kao da je u pitanju bio pokušaj da se univerzalni kulturni

* Vladimir Vujošević, Univerzitet Donja Gorica, Filološki fakultet; Vladimir.Vujošević@udg.edu.me

¹ Frank Kermode, *The Sense of an Ending*, Oxford University Press, Oxford; New York, 2000, str. 122.

² Slobodan Grubačić, „Apokalipsa evropske duše“ [audio snimak], *Treći program*, Beograd, 2021, <https://www.rts.rs/page/radio/sr/story/1466/radio-beograd-3/4284541/slobodan-grubacic-apokalipsa-evropske-duse.html> [14. 8. 2021.]

repozitorijumi, klasični tekstovi velike, stabilne tradicije (antički mit, Homer, Biblija, Dante...), generatori široko poznatih kulturnih kodova i mitova, neprekidno partikularizuju sa ciljem da osmisle novo, nekomunikativno, privatno iskustvo, kao dio (uzaludnog) pokušaja da se sveopštoj dezorijentaciji savremenosti da neka vrsta stabilnog pravca. Kao da je u pitanju bila potreba da se nestabilni poredak nove stvarnosti prve polovine dvadesetog vijeka zamijeni stabilnim simboličkim porecima kulturne historije: Biblijom, jevanđeljem stradanja i vaskrsenja u Faulknerovom *Kriku i bijesu*, tj. simboličkim značajem uskršnjeg *triduuma*, Velikog petka, Velike subote i Uskrsa 1928. Godine, kada se zbiva sadašnjost romana u kojem je jedan od naratora tridesettrogodišnji Benjamin Compson, obredom sahrane iz anglikanskog misala (*The Burial of the Dead*) u prvom djelu Eliotove *Puste zemlje* (*The Waste Land*, 1922), Ovidijevim mitom iz *Metamorfoza* (o Dedalu i Ikaru) u Joyceovom *Portretu* (*A Portrait of the Artist as a Young Man*, 1916), *Odisejom* u *Ulisku* (*Ulysses*, 1920) i Poundovim *Kantosima* (*Cantos*, 1925), itd.

Nije li, na sličan način, i *Srce tame*, afričko putovanje kapetana Charlesa Marlowa koji, u ime Kompanije za trgovinu slonovačom, traga za poludjelim kolonijalnim agentom Kurtzom, upraviteljem dijabolične „unutarnje stanice“ u dubokoj džungli, strukturirano kao parodični dvojniki *Božanstvene komedije*, „neka vrsta suprotne, pesimističke vizije“³ danteovske katoličke eshatologije, nestabilna parodija velikog „spjeva“, „božanstvena tragedija“ u kojoj generalni upravitelj u Kongu, reprezent same imperijalističke administracije, postaje krivotvorena slika Danteovog satane „koji ne pokreće ništa, no tek održava rutinu pakla, ultimativno prazan i lažan“⁴, „Mefistofel od *papier-machéa*“⁵, a Kurtz, ultimativni cilj Marlowove anabaze, otkriva se kao „poroženi, šuplji bog“⁶, „đavolsko božanstvo [Konga]“⁷ koje je „zasjelo na gornje mjesto među svim đavolima te zemlje“⁸, sakriven u svom divljem „empirejskom nebu“ do koga Marlow, poslije mnogih peripetija, stiže samo da bi postao dio krajnje parodije Danteovog hodočašća — da bi umjesto ultimativne teleološke vizije, teodiceje u kojoj i pakao ima svoj smisao u sveobuhvatnom božanskom planu, na kraju svog puta zatekao palog i „prezrenog Jupitera“⁹, impotentno božanstvo, bijelog kumira obožavanog od „divljaka“, i umjesto neke

³ Kelly Anspaugh, „Dante on His Head: Heart of Darkness“, *Conradiana*, Vol. 27, br. 2, 1995, str. 135.

⁴ *Ibid.*, str. 139.

⁵ Joseph Conrad, *Heart of Darkness*, Project Gutenberg, Urbana, Illinois, 2006, <https://www.gutenberg.org/cache/epub/526/pg526.html>, [14. 8. 2021.]

⁶ Kelly Anspaugh, op. cit., str. 143.

⁷ *Joseph Conrad, op. cit.*

⁸ *Ibid.*

⁹ *Ibid.*

konačne mudrosti, spasonosnog „jevandjelja života“¹⁰, čuo tek jalovo, ritmično ponavljanje Kurtzove samrtničke mantre: *The horror! The horror!*,¹¹ kao takt plesa mrtvih, tajanstven „odgovor na neku sotonsku litaniju“¹² ljudske istorije?

Srce tame tako postaje mjesto privatnog čitanja/učitavanja hrišćanske tradicije, skraćeno modernističko, „atonalno“ reizvođenje velikog Danteovog djela, mjesto u kojem kompleksna tradicija pada u neku vrstu apstrakcije, u zastrašujuću, nerazumljivu viziju u kojoj su i raj i pakao, „bog“ i „đavo“ gotovo nerazlučivi, u retroaktivni veliki prask u kojem je sva istorija, umjesto da bude pojašnjena i riješena, ponovo zbijena u jednu tačku. Kao da već na samom početku modernizma svjedočimo nekoj vrsti novog privatnog iskustva koje se više ne može izraziti poznatim slikama tradicije (danteovskom eshatologijom), osim kao parodija tih slika. Kakvo je, na kraju, iskustvo koje stiže Marlow (a njegovo ime je još jedna aluzija na književnu baštinu, na Christophera Marlowea i „faustovski pakt“) nakon svog povratka među „žive“? Nakon što se vratio iz pakla afričkog kolonijalizma, iz „mračnih krugova nekog Inferna“¹³, u kojem je, kao „utvara“ iz svijeta mrtvih okružena „bezbožnim hodočasnicima“¹⁴, plovio Kongom kao začaranim Aherantom do halucinogenog „raja“ u kojem boravi poludjeli Kurtz, Marlowov košmar nosi izvjesnu nihilističku „mudrost“, destruktivnu viziju „mraka u kome su sve krave crne“ (Hegel): ne samo Afrika, već i London postaje „srce tame“, „monstruozni grad koji je ostavljao zlokobni trag na nebu. [...] ‘I ovo je’, iznenada reče Marlow, ‘jedno od mračnih mjesta zemlje’“.¹⁵

Suštinska razlika na kojoj počiva ideja zapadne civilizacije ovdje je zbrisana. Od rimskog osvajanja Britanije do kolonijalnog rasparčavanja Afrike, marš civilizacije pokazuje se kao hod tame, a sama istorija kao fatalističko ponavljanje uništenja i pomračenja: mjesto u kojem su Afrika i Evropa pale u istu slijepu tačku. Kao da modernizam počinje ovom sveopštom dezorijentacijom u kojoj je svaka razlika zbrisana, u kojoj se istorija i jezik pokazuju podjednako haotičnim, a evropska utopija, san napretka, pretvorena je napokon u košmaro rastrojstvo, tako da i sam Marlow, zbunjeni narator bez vlasti nad svojim narativom, bez mogućnosti da nađe spokoj i smisao na kraju naracije, postaje nesiguran u identitet sopstvene priče: skriven u mraku, sveden je na urgentni glas koji kao da je svjestan da je njegova priča, zapravo, inicijalni izraz novog modernističkog doživljaja istorije u kojoj je „sve postalo nenarativ“¹⁶ lišen unutrašnjeg pravca i završetka. On se obraća svojim slušaocima na palubi broda koji polovi

¹⁰ James Joyce, *A Portrait of the Artist as a Young Man and Dubliners*, Barnes and Noble Classics, New York, 2004, str. 174.

¹¹ *Joseph Conrad, op. cit.*

¹² *Ibid.*

¹³ *Ibid.*

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ Frank Keromde, *op. cit.*, str. 126.

Temzom, anonimnim licima skrivenim u mraku, ili možda, pak, nekom nepoznatom, fantastičnom čitaocu, u očajnoj potrebi za još jednim parom očiju, za nekom vrstom čitačeve „redakcije“ i saučesništva koji bi pomogli da se priča stabilizuje, da dobije oblik i smjer koji narator ne može sam da nađe: „Da li možeš da vidiš [Kurtza]? Da li možeš da vidiš priču? Da li možeš da vidiš bilo šta?“¹⁷

Rastrojstvo kulture

Ako postoji neka suštinska karakteristika koja opravdava opisivanje Conradovog romana kao „modernističkog manifesta koji je 1899. najavio novu eru“¹⁸, onda je to mjesto u kojem Marlow više ne može da vjeruje u snagu tradicije, a samim tim ni u napredak. Cijela optimistična ideja civilizacije kao napretka otkriva se kao oblik elaboriranog sujevjerja,¹⁹ kao ideološka manipulacija, narativ utemeljen na šupljim dihotomijama kroz koje je Evropa definisala sebe u odnosu na afrički alteritet: napredak nasuprot nazadnosti, istinita religija nasuprot idolatriji, nauka nasuprot sujevjerju. Odjednom, povjerenje u civilizaciju postaje suštinski naivna vjera, poput uvjerenja Marlowove tetke da je kolonijalni projekat tek plemenita mogućnost da se afričkim „divljacima“ donese prosvćenost i „istinita religija“; „svo to filantropsko pretvaranje u pogledu prirode cijelog tog projekta“²⁰ u koji neko sa Marlowovim iskustvom više ne može da vjeruje. I zaista, za Marlowa, „nije više moguće vjerovati u amelioraciju čovjeka: Afrikanci i Evropljani podjednako su žrtve nasumičnih kretanja. [...] Nema jasnog razvoja od primitivnog ka civilizovanom. Istorija se ne kreće naprijed.“²¹ Ne postoji više neko spasonosno znanje, nauk koji možemo izvući iz događaja, sigurni teleološki poredak u koji možemo vjerovati.

Kao da se u Conradovom romanu ostvarilo „proročanstvo“ jedne ranije plovidbe, Melvillovog romantičarskog i protomodernističkog razbijanja dihotomije primitivnog-civilizovanog oko koje je bila strukturirana zapadna civilizacija i njeno shvatanje čovjeka, ono mjesto iz *Moby-Dicka* u kojem Queequegovo politeističko klanjanje

¹⁷ *Joseph Conrad, op. cit.*

¹⁸ Kenneth Graham, „Conrad and Modernism“, u: (J. H. Stape, ur.) *The Cambridge Companion to Joseph Conrad*, Cambridge, New York, 2004, str. 211.

¹⁹ Nije li emblem evropske nauke u Conradovom romanu — frenologija, pseudonaučna metodologija koja razdvaja one koji su sposobni da krenu u afričku misiju od onih koji to nisu na osnovu analize oblika lobanje — tek jedan oblik sujevjerja, arbitrarna predrasuda zaodjenuta u naučni idiom, metod koji podriva temeljnu distinkciju između prosvjetiteljskog evropskog projekta i afričkih „suevjernih“ praksi? Mjesto je to Conradove razgradnje ideje evropskog ekscepcionalizma.

²⁰ *Joseph Conrad, op. cit.*

²¹ Teresa Heffernan, *Post-Apocalyptic Culture: Modernism, Postmodernism, and the Twentieth-Century Novel*, Toronto, Buffalo, London, University of Toronto Press, 2008.

drvenom kumiru i Ishmaelovo bijelo prezbiterijansko hrišćanstvo „iz koga je svaka budalaština reformisana“²² postaju, u konačnom, dio istog „ludila“: „i neka se Nebo smiluje svima nama — prezbiterijancima i paganima podjednako — jer smo svi mi nekako stravično udareni u glavu“.²³ Više ne postoji stabilni svijet obrazovan oko dihotomija u kojima je zapadni čovjek mogao vidjeti istovremeno sebe i svoj „ne-civilizovani“ alteritet. Istorija je ovdje, već u Melvillovoj „zlokobnoj knjizi“ izgubila svoj smjer.

Naravno, ova vrsta dezorijentacije, sumnje u moć i božansko prizvanje civilizacije, javlja se i u romantizmu. Romantizam je već neki oblik razočarenja u kulturu napretka, izraz rezigniranosti nakon što se optimizam filozofa prosvetiteljstva, sa napuderisanim perikama, decentno i tajanstveno smješkaju sa velikih portreta (kao da su pronikli u neko lukavstvo spokoja, u neku pomalo opscenu tajnu, još uvijek uvjereni u mogućnost beskrajnog usavršavanja društva) završio distopijom nasilja (post)revolucionarnog terora. No, za razliku od modernizma, romantizam će, ipak, uspjeti da stvori neku vrstu sopstvene mitologije, vjere u spasenje kroz umjetnost, kroz jake strasti, kroz nov i mističan doživljaj prirode, kroz „dubinu“ iskustva, kroz povratak nekoj arhaičnoj prošlosti, divljem djetinjstvu čovječanstva na bezbjednoj udaljenosti od „mračnih satanskih mlinova“ (Blake) civilizacije. Romantizam će naći nekakav numinozni sadržaj, sopstveno „sublimno“, čitavu galeriju svojih proroka i „svetaca“ — mladih, osjetljivih ljudi koji su, suočeni sa trivijalnom i okrutnom prirodom svijeta, odabrali ranu smrt ili bili gurnuti u nju, iskoračili iz nedostojnih uslova života u sopstveni mit — poput Chattertona, Novalisa ili Keatsa. Romantičari su od sopstvenog senzibiliteta uspjele da stvore neku vrstu privatne „duhovnosti“. To je mjesto u kojem će modernizam doživljavati stalni neuspjeh. On je korak dalje u rastrajstvo kulture.

Ako je išta stabilno u visokom modernizmu, onda je to nestabilnost. Modernizam nije tek znak stvaranja nove kulture, nove herojske „tradicije“ (kao što je, možda, to bio slučaj sa romantizmom), već je izraz manijakalnog seizmografa (prominentan motiv u Fitzgeraldovom *Gatsbyju* iz 1925) koji je bilježio „katastrofalnu tranziciju“²⁴ iz kulture u potpunu fragmentaciju. Epoha modernističkog stvaranja, od *Srca tame* (romana koji stoji na samom kraju 19. vijeka kao uvod u „period najveće krize“²⁵) do kasnih dvadesetih *Krika i bijesa*, bila je „era opsjednuta [...] osjećajem sopstvene fragmentacije: raskidom sa prethodnim strukturama, starim konvencijama u umjetnosti, u razmišljanju i u politici“.²⁶ Ovaj osjećaj raskida koji je obilježio

²² Flannery O'Connor, „The Displaced Person“, u: *The Complete Stories*, New York, Farrar, Straus, and Giroux, 1971, str. 198.

²³ Herman Melville, *Moby-Dick*, San Diego, World Cloud Classics, 2014, str. 80.

²⁴ Frank Keromde, *op. cit.*, str. 95.

²⁵ *Ibid.*

²⁶ Kenneth Graham, *op. cit.*, str. 218.

epohu između Conrada i Faulknera održavan je sviješću o dva nivoa kulturnih promjena koje su zadesile onovremeni svijet.

Sa jedne strane, možemo govoriti o istorijskim „poremećajima“ koji su doveli u pitanje „devetnaestovjekovni optimizam u pogledu progressa i civilizacije“.²⁷ Bilo je to „doba ekstremizma“²⁸ — ključnog događaja koji je, ne bez apokaliptične kadence, opisivan kao „Veliki rat i kraja svih ratova“. Bio je to prvi „hemijski i tehnološki rat“²⁹ u kojem je destruktivna primjena novih tehnologija označila subverziju ideje napretka. Futurističke fantazije prosvetiteljstva (o znanju, nauci i tehnologiji koji će omogućiti iscjeljenje društvenih zala) sada kao da postaju apokaliptične vizije uništenja. Kada je 1900. godine, svega godinu nakon Conradovog romana, na Velikoj međunarodnoj izložbi u Parizu prvi put otkrivena mašina kao umjetničko djelo, bilo je to, za kasnije moderniste, neka vrsta zlokobnog augurskog znamenja o vijeku koji je nastupao. Za Conrada, upravo mašina postaje ključna slika modernizma, idealna metafora fatalističkog doživljaja katastrofe prve polovine dvadesetog vijeka. U jednom melvillovskom uvidu u kojem je „Božje stopalo na papučici razboja“³⁰ zamijenio bezlični automat, mehanizam koji sam sebe pokreće, Conrad će „univerzum uporediti sa bezličnom mašinom: ‘Ona nas upliće i raspliće. Rašiva prostor, vrijeme, bol, smrt, raspadanje, očaj i sve iluzije. Ništa nije bitno’“.³¹ Ovaj uvid u eshatologiju modernizma imao je u sebi neku vrstu mračne tehnološke mistike.

Prvi svjetski rat, kulminacija je serije događaja, središte vrtloga u čijoj se blizini istorija ubrzala: od kolonijalnog košmara o kome piše Conrad, preko tektonskih poremećaja koji su progutali Rusko, Otomansko i Austrougarsko carstvo, do „nejasne budućnosti nasilja Oktobarske revolucije“³² i epidemije španske groznice sa pedeset miliona mrtvih.

No, paralelno sa ovim istorijskim promjenama, dešavaju se i kulturne promjene, kao da „ne tone samo veliki brod sveta, već i kultura za koju vezujemo svoju sudbinu“.³³ Naslov Spenglerove knjige, *Propast Zapada (Der Untergang des Abendlandes)*, 1918), „koja se na engleskom pojavila 1926. godine, predskazujući kraj zapadne civilizacije“,³⁴ ukazivao je na temeljno raspoloženje epohe. U pitanju je istorijski trenutak u kojem je i sama nauka, „najobjektivniji, prestižni

²⁷ Paul S. Fiddes, „Versions of the Wasteland: The Sense of an Ending in Theology and Literature in the Modern Period“, u: (E. Tønning, M. Feldman, D. Addyman, eds) *Modernism, Christianity and Apocalypse*, Leiden, Brill, 2004, str. 44.

²⁸ Kenneth Graham, op. cit, str. 219.

²⁹ Paul S. Fiddes, op. cit, str. 40.

³⁰ Herman Melville, *op. cit*, str. 404.

³¹ Kenneth Graham, op. cit, str. 206.

³² Paul S. Fiddes, op. cit, str. 44.

³³ Jonesko prema: S. Grubačić, op. cit.

³⁴ Paul S. Fiddes, op. cit, str. 31.

modus spoznaje³⁵, gubila svoj neprikosnoveni status, kada je Einsteinova teorija relativiteta (1905–6) dobijala svoje „analoške aplikacije i u drugim, nenaučnim sferama“,³⁶ a pojava Wittgensteinovog *Tractatusa* (1921) označila „najsilniji do tada viđeni napad na metafizičku tradiciju“. ³⁷ Modernizam je tako književni izraz kulturne dezorijentacije, nestanka neupitnih autoriteta, svake strukture koja kulturi daje smjer (ne samo religije, već i sekularnog optimizma u pogledu čovjekovih sposobnosti i naučnog progressa). To je mjesto gdje je ideja napretka progutala samu sebe. Poetika modernizma izraz je svojevrsne *apokalipse* kulture koja je imala i svoja „četiri jahača“ — Darwin, Nietzsche, Marxa i Freuda, „majstore sumnje“ (Ricoeur), koji su ljudsku istoriju i ljudski subjekt pretvorili u neku vrstu neprekidne „hermeneutičke aktivnosti“³⁸ u kojoj se svaki vedri teleološki narativ napretka prokazuje kao neka vrsta suptilne obmane koja služi samo da prikrije iracionalne podzemne tokove istinskih zbivanja, „mračnu, pregrišanu katakombu“³⁹ koja krije potisnutu istinu koju dominantna kultura ne može da prihvati, već je prinuđena da je uvijek prikriva različitim optimističnim narativima. Modernizam je tako opsjednut otkrićem neke potisnute i nediskurzivne istine koja završava fragmentacijom kulture same. To je ono što Marlow na kraju čuje od Kurtza, onu njegovu samrtničku ispovijest, izraz neke duboke mračne istine o samoj civilizaciji (*The horror! The horror!*), destruktivni uvid koji u toj mjeri fragmentira Kurtzovu psihu da on može samo pregnantno ali i neelokventno, „mucavo“ da ponavlja te dvije riječi, tu konačnu istinu koju je shvatio nakon svih svojih iskustava, „zakržljalu“ mudrost koja se ne može prevesti dalje u jezik.

Modernizam je tako izraz „kratkog spoja“, tačka raskida sa prošlošću i sa tradicijom. On već ukazuje na neko novo, „moderno“ iskustvo rastrojstva koje nam onemogućuje da ponovo vjerujemo u prošlost i njene vrijednosti. U modernizmu je nemoguća neka vrsta reakcionarne fantazije o povratku u prošlost, o obnovi starih dobrih vrijednosti u vremenima dezintegracije. Marlow više ne može da vjeruje u onu vrstu naivne fantazije njegove tetke o civilizaciji prosvjetljenosti i napretka koja će donijeti svjetlo kulture „jadnim divljacima“ u Africi. Nema povratka na staro, ali nema ni nečeg novog u šta Marlow može da vjeruje. I u *Kriku i bijesu* postoji neki stari Jug sa svojim predratnim vrijednostima. I možemo osjećati nostalgiju prema tim vrijednostima — zapravo, ne nužno prema njima, već prije prema nekoj vrsti stabilnosti koju je imao svijet utemeljen na neupitnim vrijednostima, na muškoj časti i mističnom značaju ženske

³⁵ Michael Bell, „The metaphysics of Modernism“, u: (M. Levenson, ur.) *The Cambridge Companion to Modernism*, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 2005, str. 10.

³⁶ Ibid, str. 11.

³⁷ Ibid, str. 19.

³⁸ Ibid, str. 9.

³⁹ *Joseph Conrad, op. cit.*

nevinosti, na bezbrojnim kodovima pristojnosti i umjesnosti, na čvrstim formama nekog stoičkog, prezbiterijanskog kalvinizma. No, mi više ne možemo da iskreno vjerujemo u bilo šta od toga jer smo, kao i značajan broj Faulknerovih likova, postali svjesni i mračnog nasljeđa tog stabilnog svijeta (rasizma, nejednakosti, mizoginije, nekog nasilnog fantazma časti i patrijarhalnog ponosa koji uništava, na kraju, i Caddy i sve Compsonove). Mi više ne možemo da iskreno vjerujemo u te vrijednosti, ali istovremeno ne možemo da nađemo alternativu. Modernizam je negacija koja ne može da ponudi bilo kakvu afirmaciju. Zato je on u suštini antitradicija.

Sjetimo se one scene iz Waughovog *Povratka u Brajdshed* (*Brideshead Revisited*, 1945) u kojoj otac Charlesa Rydera, u trenutku kada njegov sin kreće za Oxford, nema nijednu vrstu jasnog očinskog savjeta za svog sina, nikakvu životne mudrosti. Jedino čega može da se sjeti je da, kada je on svojevremeno kretao na univerzitet, njegov je stariji rođak Alfred dojahao u Boughton samo da bi mu dao jedan ključni životni savjet — da uvijek nosi šešir nedjeljom, jer se po tome raspoznaju džentlemani. Cijela je predmodernistička tradicija stabilnog viktorijanskog morala, društva koje je bilo strukturirano čvrstim vrijednostima, tridesetak godina kasnije svedena na bonton, na jedan u suštini besmisleni modni savjet, na isprazni osjećaj za „pristojnost“. Charles Ryder i njegov otac više ne mogu da vjeruju u moral prošlosti epitomizovan površnim i sada već komičnim savjetom rođaka Alfreda, no istovremeno, u jeku modernizma, u kasnim dvadesetim i ranim tridesetim godinama dvadesetog vijeka, kada Charles kreće na Oxford i kada je Eliot najveći i najmoderniji engleski pjesnik, ne postoji nikakva jasna alternativa toj prevaziđenoj tradiciji. Ne možemo da vjerujemo u tradiciju, ali nismo u stanju ni da joj nađemo alternativu. Otac Charlesa Rydera može samo da slegne ramenima i da kaže: „Volio bih da imam nekakav [savjet] za tebe, ali nemam“.⁴⁰

Tradicija kao svijet mrtvih

Tradicija je u modernizmu prisutna kao utvara, nešto istovremeno prisutno i odsutno, prisutno na neki spektralni način. Više ne možemo vjerovati u mrtvu prošlost, no istovremeno, ta je prošlost u svojoj smrti „zadržala neku vrstu uklete [haunting] moći“.⁴¹ Ne slučajno, Poundovi *Kantosi*, pokušaj stvaranja velikog modernističkog epa, počinju silaskom u svijet mrtvih, prizivanjem Homera, ali i Dantea, kao da ne postoji mjesto iz kojeg modernizam može početi osim iz smrti i svijeta duhova (što je ovdje metafora same tradicije),

⁴⁰ Evelyn Waugh, *Brideshead Revisited*, Project Gutenberg, Urbana, Illinois, 2019, <http://gutenberg.ca/ebooks/waughe-bridesheadrevisited1945/waughe-bridesheadrevisited1945-00-h.html> [14. 8. 2021.]

⁴¹ Richard C. Moreland, „Faulkner and Modernism“, u: (P. M. Weinstein) *The Cambridge Companion to Faulkner*, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 1995, str. 22.

parafrazom Odisejevog susreta sa utvarom Tiresije, sa mrtvacima koji kao da, u izvjesnoj mjeri, zamjeraju Odiseju na njegovoj opsesivnoj potrebi da im se iznova vraća.⁴² Tradicija je ovdje postala svijet mrtvih.

I Eliot u *Pustoj zemlji* neprekidno doziva velike duhove mrtvih, „one koji su silni među umrlima i koji se [stoga] uvijek vraćaju“⁴³, kao u parodiji rimskih *apophrades*, nečistih dana lišenih, čak, i mjesečine, kada su hramovi bogova bili zatvoreni, a mrtvi se vraćali mjestima na kojima su nekada živjeli. „Eliot priziva veliku tradiciju prošlosti — Chaucera, Dantea, Bibliju, Goldsmitha, Shakespearea, Marvela, Spencera, Svetog Augustina, Webstera — ali u modernom su svijetu ovi zazivi svedeni na impotentne mantre. Hrpa je to ‘razbijenih slika’ koje su izgubile sopstvenu istoriju i značenje, te mogu biti samo ponavljane, nesposobne da postanu temelj na kome se bilo šta može izgraditi“.⁴⁴

Pusta zemlja nije drugo do nekropolis iz kojeg davno umrli govore afektirano, uznemireno, još uvijek potreseni žalostima i gubicima koje više niko ne može razumjeti. Kao što duhovi u ukletim kućama govore fragmentarno, ponavljaju riječi, pokazuju uporno prstom na nekakav predmet ili portret, žive u nerazjašnivoj gotskoj opsesiji, traže nešto što im niko više ne može dati, vode, iz svog čistilišta, nikada završene monologe o davno zaboravljenim temama, pogode ni parcijalnošću, amnezijom, u kojoj više, u svom novom sablasnom životu, ne pamte detalje, već samo nejasne oblike neke stare traume koju su ponijeli sa sobom, tako i u Eliotovoj pjesmi neprekidno slušamo glasove mrtvih, kao u napuštenoj kući: glasove iz mraka, subjekte bez lica, fragmente davnih razgovora koji se neprekidno i uporno ponavljaju, kao kad, prislonivši uvo na zid, oslušujemo nenastanjen i ukletu susjednu sobu: „Moji nervi su večeras napeti. Da, napeti. Ostani sa mnom/ Pričaj mi. Zašto nikad ne pričaš?/Pričaj./ O čemu misliš? Kako o čemu mislim? Kako?/ Nikad ne znam o čemu misliš. Misli./ Mislim da smo u pacovskom kanalu/ Gdje su mrtvi ostavili svoje kosti./ Kakva je to buka?/ Vjetar hući ispod vrata./ Kakva je sad ovo buka? Šta radi vjetar?/ Ništa opet ništa. Da li/ Znaš ništa? Da li vidiš ništa? Da li se sjećaš/ Ničega?/ Sjećam se/ Ti su biseri bili njegove oči“.⁴⁵

Razgovor uznemirenih utvara završava se referencom na Shakespeareovu *Buru* (*The Tempest*), aluzijom na mjesto u kojem Ariel govori Ferdinandu o navodnoj morskoj grobnici njegovog oca u kojoj je njegovo tijelo pretvoreno u korale, a oči u bisere, gdje fizička supstanca nije tek nestala već se preobrazila u bizarni artefakt. Shakespeareovski

⁴² „Po drugi put? zašto? čovječje zle sreće/ Da sretnoš mrtve koje ne grije sunce, u ovom žalosnom carstvu?“ (Ezra Pound, *The Cantos of Ezra Pound*, London, Faber and Faber, 1975, str. 4).

⁴³ Harold Bloom, *The Anxiety of Influence*, London, Oxford, New York, Oxford University Press, 1973, str. 139.

⁴⁴ *Teresa Heffernan, op. cit.*

⁴⁵ T. S. Eliot, *The Waste Land*, New York, London, W. W., Norton & Co, 2001, str. 9.

motiv postao je dio „privatnog jezika“, neodgonetljive razmjene, mjesto u kojem je sama velika kulturna tradicija u modernizmu (njeno bogatstvo i raskoš oličeni u biserima i koralima), kao leš preobražen u šarenu i dragocjenu tvar, sačuvana, no istovremeno i defamilijarizovana, fosilizovana u nešto neživo i začudno (*unheimlich*), u nerazumljivi artefakt privatnog govora.

Sjetimo se odlomka iz Petronijevog *Satyrica*na kojim započinje Eliotova *Pusta zemlja*: *Nam Sibyllam quidem Cumis ego ipse oculis meis vidi in ampulla pendere, [vidio sam svojim očima kumsku Sibilu kako visi u sasudu,] et cum illi pueri dicerent: Sibylla ti theleis; [i kad su je dječaci upitali: šta želiš, Sibilo?,] respondebat illa: apothanein thelo* [odgovorila je: da umrem].⁴⁶ Nije li ovdje Sibila — proročica i sveštenica Starog svijeta koju je Apolon obdario neprirodno dugim životom, ali ne i dugom mladošću, istrošeno i od dugih vjekova zakrčljalo tijelo — još jedan eliotovski izraz mrtvog života tradicije (poput koralnog skeleta na dnu mora), slika koja se neprekidno ponavlja u *Pustoj zemlji*: slika desupstancijalizacije, anemičnosti, fragmentiranosti tradicije koja ne može da se, u istoj vitalnosti, protegne beskrajno dugo? Ona koja je održavala vezu između ljudi i bogova sada se pokazuje kao nešto istrošeno, lišeno supstance, slabašni glas zatvoren u ampuli koji, umjesto proročkog govora, može samo da tiho obznani želju za sopstvenom smrću — „da umrem“ — kao jedinu vrstu voluntarističke „mudrosti“ stečene nakon hiljadu godina života, kao konstataciju koja nije elokventnija od Kurtzove konačne dijagnoze ljudske istorije kao „horror“.

Asocijacija Sibiline despondencije i Kurtzove konačne rezigniranosti nije slučajna. Eliot je isprva, kao motto za *Pustu zemlju*, htio da iskoristi upravo Kurtzove riječi (njegov mračni uvid: *The horror! The horror!*), ali je na Poundov savjet da bi, za tu svrhu, bolje poslužila neka sekvenca sa više klasične „težine“, Eliot na kraju odabrao odlomak Petronijevog teksta.⁴⁷ No, nekoliko godina kasnije, *Šuplji ljudi* (*The Hollow Men*, 1925) počće upravo citatom iz Conradova romana, rečenicom kojom crnački dječak na Marlowovom parabrodu prisutnima za stolom obznanjuje Kurtzovu smrt (‘Mistah Kurtz— he dead’). Jer što je Kurtz drugo do čudovišna slika, raskošna metafora same evropske civilizacije, a njegova smrt manijakalni završetak kulture u ludilu i izbezumljenosti? On je pjesnik,⁴⁸ mislilac, daroviti slikar (autor slike djevojke sa povezom preko očiju i sa bakljom u ruci, koja ide napred — alegorija slijepog hoda civilizacije, koja krasi „centralnu stanicu,,), no, istovremeno, i dijabolična predstava

⁴⁶ Ibid, str. 3.

⁴⁷ Vidjeti: Adam J. Goldwyn, „Creating the Modern Rhapsode: The Classics as World Literature in Ezra Pound’s *Cantos*“, u: (A. J. Goldwyn, J. Nikopoulos, eds.) *Brill’s Companion to the Reception of Classics in International Modernism and the Avant-Garde*, Leiden, Brill, 2016, str. 56.

⁴⁸ „Ah, Nikada neću ponovo sresti takvog čovjeka. Trebalo je da ga čuješ kako recituje poeziju — njegovu sopstvenu.“ (Joseph Conrad, *op. cit.*)

dezintegracije civilizacije u nasilje, pohlepu i osvajanje. On je kultura i nasilje kulture: poezija i imperijalizam — kao da je, kako sugeriše Žižek, svaka eksplozija nasilja omogućena nekom vrstom patosa, „opasnog poetskog sna“.⁴⁹ Kurtz je destruktivni golum kulture čijem je „stvaranju doprinijela cijela Evropa“.⁵⁰

On, na kraju, nije tek daroviti kolonijalni agent, već i nešto više — nekakva alegorijska predstava iz drevnih proroka, ognjena kola, zvijer apokalipse spremna da proguta i nebo i zemlju: „Imao sam viziju Kurtza na nosilima, kako halapljivo otvara usta, kao da je želio da proždere cijeli svijet i sve ljude. Živio je pred mojim očima, kakav je oduvijek bio — sjenka koja se nije mogla zasititi blistavim prizorima, stravičnim realnostima; sjenka tamnija od noći, plemenito ogrnuta naborima raskošne elokvencije“.⁵¹

Kenneth Graham, na tragu Kermodea, tvrdi kako je ključni modernistički aspekt Conradovog romana upravo ova finalna „naglašena struja koja ide ka apokalipsi. Čak i bez nagovještaja koji pruža [Copolina adaptacija Conradovog teksta] *Apokalipsa danas* (*Apocalypse Now*, 1979), možemo detektovati Conradov krajnji pokret ka eshatološkom: ka slici finalne, univerzalne dizolucije“.⁵² Premoreni Kurtz koji, nesposoban da hoda, puze u afričkoj divljoj noći poput poludjelog Nabuhodonosora, krajnja je granica zapadnog svijeta koji se završava besmislenim nasiljem, gubitkom jezika, zamjenom ljudskog govora životinjskim kricima, jalovim inkantacijama, frenetičnim ponavljanjem posljednje mudrosti: „The horror! The horror!“ Ako je neka apokalipsa prisutna u ovoj ulitmativnoj viziji Kurtza koji halapljivo otvara usta, onda je to „apokalipsa jezika“: mjesto u kojem su se istorija i jezik pretvorili u krik, a san civilizacije u alogijski košmar.

Ova konačna Marlowova vizija Kurtza kao da nije drugo do ekfrazna od Conradovog romana nekoliko godina starije Munchove slike *Vrisak* (1893), koja uprisutnjuje ključnu tačku modernizma: mjesto gdje spoljašnji, solidni, objektivni svijet nestaje, gdje predstava na Munchovoj slici više nije sasvim ljudsko, realistično, elaborirano lice, već karikatura. Cijela predstava se neminovno rastače u vrtlog obrazovan oko praznine krika, a fizionomija kao da će postupno biti progutana širenjem šupljine usta — sve dok cijela likovna predstava ne bude osvojena, konzumirana. Ako je tačno Jamesonovo tvrđenje da modernizam karakteriše temeljni raskol između unutrašnjeg i spoljašnjeg svijeta,⁵³ onda je i Munchov i Kurtzov konačni krik rana demonstracija takvog stava — mjesto gdje je „saopštivi“ spoljašnji

⁴⁹ Slavoj Žižek, „The Poetic Torture-House of Language: How Poetry Relates to Ethnic Cleansing“, *Poetry Foundation*, 2014, <https://www.poetryfoundation.org/poetrymagazine/articles/70096/the-poetic-torture-house-of-language>, [15. 8. 2021.]

⁵⁰ *Joseph Conrad, op. cit.*

⁵¹ *Ibid.*

⁵² Kenneth Graham, *op. cit.*, str. 214.

⁵³ Prema: Jonathan Greenberg, *Modernism, Satire and the Novel*, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 2011, str. 129.

svijet trajno kompromitovan, a unutrašnji svijet ostao suštinski privatn, sablasno nekomunikativan. Jer, šta su drugo te predstave (Muc-hova utvara i Marlowov/Conradov Kurtz sa raširenim ustima) do ključni trenutak destabilizacije stvarnosti kome se modernizam op-sesivno vraća: mjesto gdje likovi nestaju i postaju uznemireni glas (taj dominantan medij modernističke naracije, u kojoj je, za razliku od realizma, ugašeno svjetlo, te više ne gledamo, već samo slušamo često neurotične, haotične naratore kao što je Marlow ili Quentin Compson ili neka od anonimnih utvara Eliotove pjesme), gdje se realnost svijeta gubi u „nenarativnosti“, a zajednički jezik postaje pri-vatno „ponašanje u bolu“⁵⁴, iskustvo koje se ne može više opisati za-jedničkim jezikom tradicije?

Privatni mit i jezik mrtvih

Modernizam je obilježen pokušajem da se haotična stvarnost, ne-narativnost savremenog iskustva obnovi prisustvom mita, da se stvar-nosni poredak koji gubi sopstveni realitet u košmarnim rendicijama nekako zamijeni stabilnom pričom. Mit je ovdje „način kontrolisanja, sređivanja, oblikovanja, davanja smisla ogromnoj panorami besmisle-nosti i anarhije savremene istorije“⁵⁵, kako se Eliot izrazio povodom Joyceovog *Uliksa*, pokušaj da se iznađe nekakav jezik zajednice kojim bi se izrazilo novo subjektivno iskustvo. U pitanju je pokušaj da se istorija savremenosti spase od haosa, tako što bi joj se spolja namet-nuti stega ili okvir velike tradicije, da se anarhično iskustvo savreme-nog života stabilizuje pozivanjem na kompaktnu narativnu tradiciju, da se moderni svijet „učini mogućim za umjetnost“⁵⁶.

Modernizam je neprestani pokušaj „prevoda“ savremenog iskustva u jezik velike tradicije, uzaludni pokušaj mitologizacije privatnog is-kustva. Modernistička „svijest je natrpana mnoštvom slika i ideja prošlosti, ali je suštinski nesposobna da od njih obrazuje neku vrstu kontinuirane tradicije“⁵⁷. Modernizam je uzaludni pokušaj da se ve-lika tradicija učini ponovo funkcionalnom. Joyceov *Portret umjet-nika u mladosti*, sjetimo se, počinje motom preuzetim iz Ovidije-vih *Metamorfoza*, referencom o mitskom umjetniku Dedalu koji je, da bi izbjegao iz lavirinta, izumio mehanička krila. Ova referenca, i kroz prezime protagoniste Stephena Dedalusa, biva dalje partikula-rizovana u priču o „modernom umjetniku koji mora da pobjegne iz lavirinta porodice, nacionalnih politika i religije“⁵⁸. No, ovaj pokušaj fundiranja identiteta Joyceovog romana u klasičnom mitu u jednom

⁵⁴ Ludvig Vitgenštajn, *Filozofska istraživanja* (Ksenija Maricki-Gadžanski, prev.), Beograd, Nolit, 1980, str. 118.

⁵⁵ Prema: Kenneth Graham, op. cit, str. 212.

⁵⁶ *Ibid.*

⁵⁷ Paul S. Fiddes, op. cit, str. 36.

⁵⁸ Matthew Hodgart, „Joyce, James Augustine“, u: (J. Wintle, ur.) *Makers of Modern Culture*, Vol. 1, New York, Routledge, 2002, str. 257.

trenutku mora da se pokaže neadekvatnim, čak parodičnim. Referenca na Ovidijev tekst postaje nestabilna, sklona protejskim metamorfozama. Stephen je, kroz svoje prezime, poistovjećen sa Dedalom-ocem, umjetnikom-„meštrom“ koji izumijeva za sebe slobodu letenja (slika bliska romantičarskom pjesniku-albatrosu), te uspijeva pobjeći iz prozaičnog lavirinta modernog života u neku vrstu „eteričnog“ estetskog iskustva. No, istovremeno je u toj slici prisutna i modernistička parodija romantičarskog sentimenta, razgradnja ove slike u još elaboriranju metaforičnosti: to je trenutak u kojem Stephen postaje i Ikar, tragični sin čiji je let ka estetskom spasenju nužno osuđen na neuspjeh. Već u samom tom mitu kod Joycea ima ironične dvostrukosti, kontradikcije — romantičarskog uzleta i pada, „uspenja i sunovrata“, romantizma i njegove ironične negacije. Ova slika Ikarovog pada opet podliježe daljim, neprekidnim transformacijama u romanu: klasični, antički vokabular za privatna iskustva se stalno adaptira, pa u jednom trenutku svjedočimo transformaciji mita o Ikaru u sliku Lucifera koji je zbog svog *hybrisa* svrgnut sa neba u ponor, a priželjkivana ideja potpunog oslobođenja, Dedalovog leta, pretvorena je u sliku hrišćanskog pakla u kojem su prokleti oslobođeni svih „veza sa porodicom i svojom zemljom“.⁵⁹ Metafora Ikarovog pada potom biva dalje razvijena u sliku patricida, još jednu metaforu ambivalentnog odnosa prema tradiciji i kulturnoj prošlosti, „budući da je u drevnim danima postojao običaj da se [...] čovjek koji bi podigao ruku na sopstvenog oca kazni tako što bi se porinuo u morske dubine“.^{60 61} U modernizmu na djelu su dva konsektivna čina: „restauracija arhetipske semantike“ mita, biblijskog narativa, kanonskih tekstova tradicije, a potom njihova „semantička transformacija“⁶² u privatnu parafernaliju — u solipsizam tradicije u kojoj opšte kulturne reference često dobijaju potpuno privatna značenja.

Govoreći o metafizici modernizma, Michael Bell tvrdi kako je „pitanje interpretacije u središtu“ modernističkog teksta.⁶³ Mit je neprekidno reinterpreteran, partikularizovan, sve dok ne postane dio „privatnog jezika“, neka vrsta solipsističke mitopeje podvrgnute skoro neurotičnim redakcijama. Stabilni svijet se gubi u neprekidnim interpretacijama. Gubitak osjećaja smjera istorije „dovodi do okreta

⁵⁹ James Joyce, *op. cit.*, str. 107.

⁶⁰ *Ibid.*

⁶¹ Ili primijetimo način na koji je liturgijsko vrijeme Rimske crkve sa godišnjim krugom praznika „partikularizovano“ u privatni „kalendar“ Stephenovih iskustava. Pedesetnica, praznik Duha Svetoga, u Joyceovom romanu je transformisana u intimni, privatni praznik, u kome epifanija Duha Svetoga postaje „privatna objava“ Stephenovog estetskog senzibiliteta. Stabilna forma liturgijskog praznika prizvana je da strukturira spolja Stephenovo (skoro nediskurzivno) otkriće umjetničkog poziva, a potom je ispražnjena od tradicionalnog značenja, „oneobičena“ i popunjena privatnim sadržajem, jednom vrstom ličnog, skoro mističnog uvida o sopstvenom životu.

⁶² Prema: Natalia Glinka, Intertextuality in the Modernist Literature, *International Journal of Multidisciplinary Thought*, 7(3), 2018, str. 149.

⁶³ Michael Bell, *op. cit.*, str. 9.

ka potpunoj subjektivizaciji u modernističkoj umjetnosti⁶⁴ u kojoj je i sama arhetipska snaga mita, kao simbolični izraz zajednice i njenih univerzalnih vrijednosti, pretvorena u „privatni jezik“. *Srce tame* tako se završava kolapsom danteovskog eshatološkog mita, haotičnim brisanjem razlike između raja i pakla, svjetla i tame, ali i parodijom Homerovog spjeva u kojoj Odisej nikad ne uspijeva da pronađe svoj put nazad iz svijeta mrtvih (u kojoj se čak i „Itaka“, Marlowov London, otkriva kao dio svijeta mrtvih), svršetkom kolektivnog mitotvorstva u solipsističkom košmaru u kojem Marlow kao da je trajno spriječen „da spozna istinu stvari, u znoju žalosnih i besmislenih zabluda“.⁶⁵

I Faulknerovi *Krik i bijes* i *Avesalome, Avesalome!* (romani opsjednuti velikim biblijskim temama: prvi vaskrsenjem, a drugi stvaranjem svijeta iz ničega) završavaju gubitkom „svijeta živih“, kolektivnog jezika i slika, prevodom mita u nemušti, mrtvi jezik „idiotâ“, Benjamin Compsona i Jima Bonda. *Krik i bijes* završava se Benjaminovim „krikom punim zaprepašćenosti, horora, šoka; slijepe agonije, lišene jezika — samo zvuk [...] nevjerovatni krešendo“,⁶⁶ kao da je Benjaminov haotični „horor“ korak dalje, „prevod“ Kurtzovog ranijeg uvida iz razuma u predjezičku intuiciju, iz jezika u praistorijsko urlanje (mjesto gdje je sav napredak kulture zbrisan), gdje se iz ljudskog govora prešlo u privatni, neprotumačivi „jezik“ bola. Jezik je, na kraju, postao „dio tame i tišine“.⁶⁷ I *Avesalome, Avesalome!* završava se požarom, destrukcijom doma i imanja Sutpenovih, na čijem zgarištu obitava tek idiot Jim Bond koji, lišen jezika, ispušta žalostan zvuk, neartikulisani komentar na sveobuhvatni haos nenarativnosti kojim se završava roman: „cjelokupna kultura — pa čak i jezik — počinju da izgledaju ‘monstruozno i paradoksalno i pogrešno’“.⁶⁸

U modernizmu, kolektivni narativ pretvoren je u privatno iskustvo. Svrha mita je da ponudi smisao svijetu, da ljudsko iskustvo prikaže kao dio nekog arhetipskog kretanja koje ima svoj smisao u širem kontekstu zajednice. Koncept privatnog mita tako u sebi ima nešto kontradiktorno (poput Wittgensteinovog „privatnog jezika“) jer mit, kao i jezik, zahtijeva zajednicu govornika. Modernizam je uzaludni pokušaj da se kroz privatni čin interpretacije nadomjesti nedostatak smisla svijetu, da individualna svijest (oličena u Marlowu, Quintinu Compsonu, Stephenu Dedalusu, anonimnim naratorima *Puste zemlje*) „proizvede neku vrstu zajedničkih obrazaca u iskustvu“, opšte razumljivih stabilnih formi, „kao što je to ritual“⁶⁹ ili mit. No, za Freuda, koji je, kako sugerije Langdon Hammer, mislilac koji

⁶⁴ Teresa Heffernan, *op. cit.*

⁶⁵ Joseph Conrad, *op. cit.*

⁶⁶ William Faulkner, *The Sound and the Fury*, New York, Random House, 1946, str. 335.

⁶⁷ Ibid, str. 134.

⁶⁸ Richard C. Moreland, *op. cit.*, str. 20.

⁶⁹ Langdon Hammer, „Lecture 12 — T. S. Eliot (cont.)“, *Youtube*, (upload by) Yale Courses, Dec. 6, 2012, <https://www.youtube.com/watch?v=jdTTHyqemE> [16. 8. 2021.]

stoji u pozadini modernističke poetike, privatni mit, privatna mitopeja, privatna aproprijacija kolektivnih značenja, pokušaj individualne da osmisli, da pusti u pokret ono što može uraditi samo zajednica (da stvori privatni ritual, privatnu mitologiju) „uvijek označava neurozu, bolest neke vrste, neki oblik poremećaja“.⁷⁰ Kao da ne postoji privatna tradicija, a da već nije ludilo, neuroza, opsesivno-kompulzivno ponavljanje.⁷¹

Modernizam je ultimativni jezik dezorijentacije, fragmetiranja iskustva iza kojeg više ne postoji bilo kakva gramatika stabilnosti. Marlowov raskid sa evropskom tradicijom, sa vjerom u civilizacijski progres, prekid koji se za njega dešava u Africi, osvaja ga u toj mjeri da on, kao žrtva neke nevjerovatne katastrofe, gubi sposobnost razložnog govora (poput Benjya i Jima Bonda): kao kada od žrtve neke katastrofe, tek izvučene ispod ruševina, uzalud i nestrpljivo očekujemo nekakav razložen izvještaj o onome što se desilo. Marlow je možda prvi modernistički subjekt, prvi u tradiciji neurotičnog pripovijedanja tipičnog za tok svijesti, koji, kao u nekoj afaziji, govori mimo reda, naracijom u kojoj se prošlost i sadašnjost neprekidno miješaju, registri zamjenjuju, hronologija kompromituje, u kojoj se „razbija narativni kontinuitet, napuštaju standardni načini reprezentacije i narušava tradicionalna sintaksička struktura“, u kojoj sama „koherentnost narativnog jezika“⁷² postaje upitna. Kao da je u modernizmu na djelu jezik mrtvih, jezik uznemirenih utvara za koje više ne postoji ni prošlost ni sadašnjost, nalik na gotski idiom Poovih ludaka progonjenih jezivim sablastima. Ovo je rodno mjesto toka svijesti — eliptičnih rečenica, govora traume, mucanja kao nakon neke velike katastrofe: jezik modernizma je jezik *shell shocka*, posttraumatskog stresnog poremećaja koji insistira na mucavim ponavljanjima, sintaksičkom tremoru. (Kao da je sam jezik postao simptom ondašnje psihijatrije, nalik na opis ponašanja veterana sa ratišta u evropskim sanatorijumima, što mucaju ili se koče u katatoničnim pokretima.) Otuda, Marlowova naracija zvuči kao govor u nemirnom snu: kao da je efekat dezorijentacije, raspadanja svih vrijednosti, nestanak stabilnog svijeta, u koji je nekad mogao da vjeruje, prekinuo i njegovu prirodnu vezu sa maternjim jezikom. Marlow je postao jedan od „bijesnih fantoma“,⁷³ narator iz zemlje mrtvih. Modernizam oponaša jezik noćne more: Marlowov izvještaj neuspješni je opis svijeta u kome su „sve stvari postale mračno paradoksalne“,⁷⁴ izraz njegovog po-

⁷⁰ *Ibid.*

⁷¹ U *Kriku i bijesu* imamo neprekidne privatne rituale, pokušaje da se uzaludno oživi prošlost u savremenoj fragmentaciji. Djetinjstvo kao prostor sigurnosti zauvijek je izgubljeno i biva prizvano samo kroz Benjyve repetitivne fraze („Caddy je mirisala na drveće“), kao neka vrsta uzaludnog „ritualnog prizivanja kiše“.

⁷² M. H. Abrams, *A Glossary of Literary Terms*, Boston, Heinle & Heinle, 1999, str. 167.

⁷³ *Joseph Conrad, op. cit.*

⁷⁴ William Faulkner, *op. cit.*, str. 188.

kušaja da, nakon Kurtzove smrti, „odsanja košmar do kraja“⁷⁵: „Osjećam kao da pokušavam da vam ispričam san — uzaludan pokušaj, jer nijedan opis sna ne može da prenese samu senzaciju snova, miješanje apsurda, iznenađenja, zbunjenosti u tremoru borbene pobune, osjećaj da si zarobljen nečim nevjerovatnim što je sama suština snova. Čutao je neko vrijeme“.⁷⁶

Jezik je ovdje lišen direktne referencijalnosti, pretvoren je u „epizode snolikih iskustava, halucinacija“, bogat „efektima iznenadnih gubitaka praktične volje, osjećaja da realitet svijeta polako čili“. Kao da je, u Marlowovoj naraciji „normalna solidnost svijeta erodirala“,⁷⁷ a on ostao zarobljen u nekom od svojih „nekonkluzivnih iskustava“.⁷⁸ Jezik je postao nešto suštinski nestabilno, monsunska bujica koja nadire i guta interpunkciju, neukrotivo, neusmjereno verbalno nasilje, „interpretativni terorizam“⁷⁹ (kako je Bleikasten opisao Jasonovu naraciju u *Kriku i bijesu*).

Modernistička katabaza

I pored stalnog insistiranja na tradiciji, referencijalnosti, na simboličkim porecima kulturne istorije, modernizam je poetika radikalnog raskida sa tradicijom.⁸⁰ „Biti modernista znači biti intenzivno svjestan (sopstvenog) mjesta u tradiciji, no, istovremeno i doživjeti tu svijest kao krizu. Taj osjećaj da smo na samom kraju istorije, razara sadašnjost pri čemu je [...] istorijski identitet istovremeno sačuvan i uništen. Prošlost [...] ne uspijeva da pruži vjerodostojnu osnovu za promišljanje [sadašnjosti]“.⁸¹

Vidjeli smo da je u poetici modernizma prisutan uzaludan pokušaj da se haotičnoj naraciji spolja nametne neka vrsta stabilne strukture

⁷⁵ *Joseph Conrad, op. cit.*

⁷⁶ *Ibid.*

⁷⁷ Kenneth Graham, op. cit, str. 204, 208.

⁷⁸ *Joseph Conrad, op. cit.*

⁷⁹ Andre Bleikasten, *An Easter Without Resurrection?*, u (Harlod Bloom, ur.) *William Faulkner's The Sound and the Fury*, New York, Infobase Publishing, 2008, str. 42.

⁸⁰ Govoreći o Eliotovoj upotrebi navodnika, Langdon Hammer primjećuje ambivalentnost odnosa prema tradiciji tipičnu za sam modernizam. Citat i referenca su znak poštovanja tradicije, omaž i izraz nemogućnosti da se ikada iskorači van duge sjenke „oca“ (Homera, Biblije, Dantea...), izraz priznavanja monumentalnosti „ledenom brijegu“ kanonskih tekstova, no istovremeno navodnici svjedoče nekoj vrsti ironičnog otklona, parodične imitacije/manipulacije — pokušaja da se kroz distancu citata izgradi sopstvena autonomija, da se izigra tradicija sama. Citat je mjesto poštovanja, ukazivanja na autora, na autoritet, no istovremeno i parodična imitacija, *air quotes*, prevrtanje očima, afektiran govor, karikatura, ironično ograđivanje od onoga što je rečeno, suptilno ili manje suptilno podriivanje autoriteta. Kao kada buntovno dijete ironično imitira glas majke ili oca, njihovu autoritativnu naredbu (v. Langdon Hammer, op. cit).

⁸¹ Ruben Borg, „Ethics of the Event: The Apocalyptic Turn in Modernism“. *Partial Answers: Journal of Literature and the History of Ideas*, 9(1), 2011, str. 192.

velikih djela prošlosti. U pitanju je uvijek neuspješan pokušaj da se haotična stvarnost reguliše, ponovo osmisli starim porecima, da se, u *Srcu tame*, Marlowovo iskustvo, ipak, pokaže kao nešto, u suštini, poznato, kao obnavljanje neke prepoznatljive kulturne forme. Naravno, takvi pokušaji ostaju trajno neuspješni, te umjesto da ukazuju na unutrašnju srodnost novog modernističkog narativa i tradicije, oni zapravo svjedoče o diskontinuitetu, razgradnji tradicije, njenom svođenju na jalovu repetitiju, na farsu i parodiju, „omiljeni žanr modernizma“.⁸² *Srcu tame* je tako parodija i Homera i Dantea, tačka u kojoj su takvi stabilni narativi o bogovima i ljudima već pretvoreni u nešto nesupstancijalno.

Vidjeli smo da je *Srcu tame* neka vrsta fatalističkog, neurotičnog reprodukovanja zapadnog kanona, prizivanje stabilnog jezika kulture u naraciji raspadanja: to djelo je parodija *Božanstvene komedije*, ali i Odisejevog lutanja, silaska u svijet mrtvih u kojem Marlow od Kurtza, kao Odisej od Tiresije, sluša proročanstvo o kraju zapadnog svijeta, sažetak „vrhunskog momenta potpunog znanja“,⁸³ „radikalno ambivalentnu“ poruku („Sumirao je stvari — presudio je — *The horror! The horror!*“)⁸⁴ koja nije samo Kurtzova konačna dijagnoza sopstvenog života, već i neka vrsta mistične, tajanstvene istine o prirodi svijeta koja „razara osnovu svakog etičkog prosuđivanja i humanističkog pouzdanja, [...] riječ koja označava smrt i tamu sa kojom se Kurtz uvijek identifikovao“.⁸⁴ Kao da se čitava tradicija katabaze — stabilne miteme o heroju koji silazi u podzemni svijet, u svijet mrtvih — od Enkidua, Odiseja, Tezeja, Orfeja, Herkula, Eneje, samog Hrista, „gospodara Subote“, koji silazi u Šeol, do Dantea i Vergilija u mračnoj šumi — u *Srcu tame* rastrojio u neku vrstu privatnog, nekomunikativnog mita, u parodiju i iznevjeravanje mitološkog očekivanja. Parodirajući „epsku strukturu, [...] Marlow silazi u podzemni svijet kroz ‘vrata tame’ i mi očekujemo da se on, kao svaki heroj epa, vrati iz svog silaska sa zlatnom granom koja će iscijeliti zla modernog svijeta. Ali kakav lijek Marlow donosi natrag rastrojenoj evropskoj civilizaciji koja je u romanu opisana kao ‘okrećeni grob’ — spolja uglačana i bijela, a iznutra puna truleži“⁸⁵ i mrtvačkih kostiju? Marlowovo afričko iskustvo je traumatični trenutak, ne nekog silaska iz svijeta živih u pakao, već prije momenat mračne spoznaje: kada je pogledao u srce tame i čuo frenetično, ritmičko „lupanje tog odvratnog srca“ (Poe) i shvatio sa užasom da je tama svuda — da je, ne samo Afrika, već i London — mračni grad mrtvih i da je Brisel monumentalna grobnica. Antički mit ovdje je lišen pravca, svoje inherentne dihotomije („živi i mrtvi“, „silazak i izlazak,“), razgrađen u košmarnoj Marlowovoj spoznaji da se oduvijek nalazio u nekom sveprisutnom *upside down* svijetu smrti. Ta je spoznaja, na neki spektralni način,

⁸² Kenneth Graham, op. cit, str. 205.

⁸³ *Joseph Conrad, op. cit.*

⁸⁴ Kenneth Graham, op. cit, str. 213.

⁸⁵ *Teresa Heffernan, op. cit.*

uvijek prisutna u modernizmu: ako možemo govoriti o novom modernističkom iskustvu, onda to možemo postići samo „jezikom mrtvih“. Eliotov London je isto tako „nerealni grad“ u kojem se „gomila“ koja se „kroz prljavu maglu zimskog jutra“ probija na posao, uz „mrtvi zvuk“ monotonih crkvenih zvona, odjednom otkriva kao procesija duhova: „Nisam mogao ni da pomislim da ih je smrt uzela toliko“.⁸⁶ I šta je, na kraju, svijet Faulknerovih modernističkih romana do ukleta zemlja duhova, „duboki Jug mrtav od 1865. i nastanjen zbudjenim i pričljivim utvarama što slušaju, prinuđene da čuju, neku od tih utvara koja je odbila da počiva u miru, kako im pripovijeda o starim, sablasnim vremenima“?⁸⁷ Kao da je poetika modernizma prožeta nekom vrstom „nekromantije“ (kao narativnog metoda) u kojoj je svaki narator unaprijed mrtav — od Marlowa koji je i sam „pribrojan mrtvima“ u „zemlji opakih i halapljivih fantoma“,⁸⁸ čovjek bez lica koji na palubi broda, u mrklom mraku u kojem se ne vidi ništa, nevjesto pripovijeda o svojoj traumi kao avet avetima, do devetnaestogodišnjeg Quentina Compsona koji nam u sadašnjosti Faulknerovog romana 1928. godine govori iz svoje smrti, iz posljednjeg dana svog života, iz dalekog 2. juna 1910. godine, jedini od Compsonovih (uz, možda, Caddy) čiji fizički izgled nije opisan, „utvara bez lica koja očajava u praznini“,⁸⁹ narator koji sam neprekidno zamišlja da je u paklu sa „svojom Caddy“, ali „ne u papinomu paklu“,⁹⁰ već u nekom privatnom svijetu mrtvih lišenom svake tradicije. U modernizmu, svijet, na kraju, pripada mrtvima.

Literatura

- Abrams, M. H., *A Glossary of Literary Terms*, Boston, Heinle & Heinle, 1999.
- Anspaugh, Kelly, „Dante on His Head: Heart of Darkness“, *Conradiana*, Vol. 27, br. 2, 1995.
- Bell, Michael, „The metaphysics of Modernism“, u: (M. Levenson, ur.) *The Cambridge Companion to Modernism*, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 2005.
- Bleikasten, Andre, „An Easter Without Ressurrection?“, u (Harlod Bloom, ur.) *William Faulkner's The Sound and the Fury*, New York, Infobase Publishing, 2008.
- Bloom, Harold, *The Anxiety of Influence*, London, New York, Oxford University Press, 1973.
- Borg, Ruben, „Ethics of the Event: The Apocalyptic Turn in Modernism“, *Partial Answers: Journal of Literature and the History of Ideas*, 9(1), 2011.

⁸⁶ T. S. Eliot, *op. cit.*, str. 7.

⁸⁷ William Faulkner, *Absalom, Absalom!*, New York, Vintage International, 1990, str. 4.

⁸⁸ *Joseph Conrad, op. cit.*

⁸⁹ Anthony DiRenzo, *American Gargoyles: Flannery O Connor and the Medieval Grotesque*, Southern Illinois University, 1993, str. 147.

⁹⁰ *William Faulkner, Absalom, Absalom!*, str. 277.

- Conrad, Joseph, *Heart of Darkness*, Project Gutenberg, Urbana, Illinois, 2006, <https://www.gutenberg.org/cache/epub/526/pg526.html>. [14. 8. 2021.]
- DiRenzo, Anthony, *American Gargoyles: Flannery O'Connor and the Medieval Grotesque*, Southern Illinois University, 1993.
- Faulkner, William, *Absalom, Absalom!*, New York, Vintage International, 1990.
- Faulkner, William, *The Sound and the Fury*, New York, Random House, 1946.
- Fiddes, Paul, „Versions of the Wasteland: The Sense of an Ending in Theology and Literature in the Modern Period“, u: (E. Tønning, M. Feldman, D. Addyman, eds) *Modernism, Christianity and Apocalypse*, Leiden, Brill, 2004.
- Glinka, Natalia, „Intertextuality in the Modernist Literature“, *International Journal of Multidisciplinary Thought*, 7(3), 2018.
- Goldwyn, Adam, „Creating the Modern Rhapsode: The Classics as World Literature in Ezra Pound's *Cantos*“, u: (A. J. Goldwyn, J. Nikopoulos, eds.) *Brill's Companion to the Reception of Classics in International Modernism and the Avant-Garde*, Leiden, Brill, 2016.
- Graham, Kenneth, „Conrad and Modernism“, u: (J. H. Stape, ed.) *The Cambridge Companion to Joseph Conrad*, Cambridge, New York, 2004.
- Greenberg, Jonathan, *Modernism, Satire and the Novel*, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 2011.
- Grubačić, Slobodan, „Apokalipsa evropske duše“ [audio snimak], *Treći program*, Beograd, 2021, <https://www.rts.rs/page/radio/sr/story/1466/radio-beograd-3/4284541/slobodan-grubacic-apokalipsa-evropske-duse.html> [14. 8. 2021.]
- Hammer, Langdon, „Lecture 12 — T. S. Eliot (cont.)“, *Youtube*, (upload by) Yale Courses, Dec. 6, 2012, https://www.youtube.com/watch?v=jdTT_HyqemE [16. 8. 2021.]
- Heffernan, Teresa, *Post-Apocalyptic Culture: Modernism, Postmodernism, and the Twentieth-Century Novel*, Toronto, Buffalo, London, University of Toronto Press, 2008.
- Hodgart, Matthew, „Joyce, James Augustine“, u: (J. Wintle, ur.) *Makers of Modern Culture*, Vol. 1, New York, Routledge, 2002.
- Joyce, James, *A Portrait of the Artist as a Young Man and Dubliners*, Barnes and Noble Classics, New York, 2004.
- Kermode, Frank, *The Sense of an Ending*, Oxford University Press, Oxford; New York, 2000.
- Melville, Herman, *Moby-Dick*, San Diego, World Cloud Classics, 2014.
- Moreland, C. Richard, „Faulkner and Modernism“, u: (P. M. Weinstein) *The Cambridge Companion to Faulkner*, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 1995.
- O'Connor, Flannery, „The Displaced Person“, u: *The Complete Stories*, New York, Farrar, Straus, and Giroux, 1971.
- Pound, Ezra, *The Cantos of Ezra Pound*, London, Faber and Faber, 1975.
- T. S. Eliot, *The Waste Land*, New York, London, W. W., Norton & Co, 2001.
- Vitgenštajn, Ludvig, *Filozofska istraživanja* (Ksenija Maricki-Gadanski, prev.), Beograd, Nolit, 1980.
- Waugh, Evelyn, *Brideshead Revisited*, Project Gutenberg, Urbana, Illinois, 2019, <http://gutenberg.ca/ebooks/waughe-bridesheadrevisited1945/waughe-bridesheadrevisited1945-00-h.html> [14. 8. 2021.]
- Žižek, Slavoj, „The Poetic Torture-House of Language: How Poetry Relates to Ethnic Cleansing“, *Poetry Foundation*, 2014, <https://www.poetryfoundation.org/poetrymagazine/articles/70096/the-poetic-torture-house-of-language>, [15. 8. 2021.]

'TO DREAM THE NIGHTMARE OUT TO THE
END': MODERNISM' (ANTI-)TRADITION,
AND 'THE LANGUAGE OF THE DEAD'

The tension between 'tradition' (as a system of communal cultural patterns) and 'private experience' is among the crucial features of Anglophone Modernism. Modernism has been described as a narrative turn towards the extreme subjectivity, probably due to the dominant sense of rupture with the stable Western cultural tradition in the aftermath of various dramatic events at the turn of the century. In an attempt to provide an utterly subjective narration with some narrative stability, Modernist authors often appropriate 'myths' (as universally recognizable plotlines embedded in cultural tradition) in order to employ them as symbolic frameworks for their own narratives. However, this Modernist use of 'myth' as a scaffolding for an otherwise extremely subjective narration always proves to be essentially unsuccessful because, in Modernism, a 'myth' is always transformed, 'particularized' (through excessive interpretation) into a private reference. A peculiar process of 'translation' of the cultural tradition into an uncommunicative and haunting 'private language' ('the language of the dead') is at work in much of the Modernist literary practice.

Key words: Modernism, tradition, mythopoetics, private myth, Joseph Conrad, T. S. Eliot, William Faulkner, katabasis

---

DIO III

PREVODI

Дванаест

1

Црно вече.
Б'јели сн'јег.
Вјетар, вјетар —
Ни да крочи човјек!
Вјетар, вјетар —
Диљем бој'јег св'јета!

Ковитла вјетар
Сн'јега скут.
Под сн'јегом — залеђен пут.
Клизаво, с муком се миче,
Сваки пјешак ту
Оклизне се — ђјадниче!

С куће на кућу
Затегнут канап.
На канапу — плакат:
„Сва власт Уставотворноме В'јећу!“
Старица од туге да свисне — плаче,
И никако да схвати шта значи,
И шта ће такав плакат,
Шта ће големо платно то?
Кол'ко обојака дјечи изрезат',
А свако је — и бос, и го...

Као кокошка, старица
Некако се праметну преко смета.
— Јој Мајти-Заступнице!
— Јој бољшевици — смак св'јета!

Вјетар бије!
Стегла студен љута!
На раскршћу буржуј крије
Нос у крагну од капута.

А ово ко је? — Дџг̃а коса
А гуњџа испод носа:
— Издајице земље своје!
— Пропаде Русија Свѣт̃а!
Сигурно писац то је —
Поѣта...

А ено и мантија дџг̃а —
По страни за сметом струже...
Зашто те је обузела туга,
Попе друже?

Памтиш како иђаше
Трбухом на пр'јед
И крст како сијаше
С трбуха на св'јет.

Госпођа обукла астраг̃ан
И ка другој окрене се:
— И плакале смо по в̃зд̃ан...
Оклизне се
И — трес! — опружи се.

Ај, ај!
Руку дај!

Весео вјетар.
И љут, и р̃ат.
Скутове мушкета,
Пјешаке коси.
Ц'јѣпа, гужва и носи
Велики плакат:
„Сва власт Уставотворноме В'јећу!“
И р'јечи доноси:

...И ми смо имале В'јеће...
...Овдје код ове куће...
...Размотрисмо —
И одлучисмо:
Једном — десет, сву ноћ — двадес' и пѐт...
...И никоме да не дамо мање...
...На спавање...

Позно вече.
Пусти улица.
Само се вуче
Згрбљен скитница,
И вјетар фијуче...

О јадниче!
Приђи 'амо —
Да се целивамо...

Хљеба!
Шта је пред нама?
Прођи само!

Црно, црно небо.

Срџба, сјетна срџба
У грудима гори...
Црна срџба, свѣта срџба...

Друже! Отвори
Оба!

2

Прамиња сн'јег, вјетар д'јесни.
Дванаест људи напр'јед језди.

Пушака се црни ремен,
Свуда — пламен, пламен, пламен...

Згужван качкет, цигар у зубима,
Каро кец само фали на леђима!

Слобода, слобода,
Ех, ех, без крста!

Тра-та-та!

Хладно је, другови, хладно!

— У крчми Каћка с Вањком пије...

— А у чарапи керенке крије!

— А Вањушка је сада богат...

— Наш бјеше Вањка — а сад солдат!

— Буржују, Вањка, кучкин соју,
Дѐ прђбај само — пољуби моју!

Слобода, слобода,
Ех, ех, без крста!

Каћка с Вањком заузета —
Чиме, чиме заузета?...

Тра-та-та!

Свуда — пламен, пламен, пламен...

О рамену — пушке ремен...

Држ' корак револуциони!

Будан је душман неуморни!

Држ' пушку, друже, па се нѐ ђђ!

Опали по Русији Свѐтђј —

По старинској,

Кровињарској,

По дежмекастој!

Ех, ех, без крста!

3

Кад пођоше наши момци
Да црвену служе гарду —
Да црвену служе гарду —
Да изгубе главу младу!

Ох ти, горка туго,
Судбино слатка!
Поц'јепани гуњу,
Пушко швапска!

И уинат свих буржуја
Свјетски пожар распируј,
Свјетски пожар у крви —
Господи, благослови!

4

Витла сн'јег, кочијаш виче,
Вањка с Каћком промиче —
С'ја 'лектричка сијалица
С рукуница...
Еј, еј, чувај!

С униформом солдатском
И са фацом глупачком,
Врти, врти црни брк,
Па га уврће,
Па се размеће...

Види Вањке — плећат ли је!
Види Вањке — рјечит ли је!
Каћку-ћурку обгрљује,
Залуђује...

Затурено лице љуби,
К'о дисер се ђ'јеле зуби...
    Ѓх тї К`а`ња, `ах тї ма`чка,
    Њушкице пуначка...

5

На врату ти, К`а`ња,
Ожиљак од ножа.
Под дојком ти, К`а`ња,
Треботина свј`еж`а.

Ех, ех, заплеси!
Ноге своје покажи!

У чипкама шетала —
Шетај, шетај, нека!
С официр'ма спавала —
Спавај, спавај, нека!

Ех, ех, нека вара!
Врисну срце из њедара!

Памтиш, К`а`ња, официра —
Не умаче он од ножа...
Зар не памтиш, вјетропира?
Ил' сјећања нису свј`еж`а?

Ех, ех, сјети ме се,
У постељу врати ми се!

С камашнама ходала,
Чоколаду вољела.
С јункер'ма се водала —
Са солдат'ма почела?

Ех, ех, па згр'јеши!
Биће лакше на души!

6

...Опет кочијаш галопом жури,
Виче, урла, ка нама жури...

Стој, стој! Андрјуха, прискочи!
Петруха, позади заскочи! ...

Трах-тарарах-тах-тах-тах-тах!
До неба витла сн'јежни прах! ...

Збриса кочијаш — и Вањка с њим...
Још једаред! Дѐ пали свѝ! ...

Трах-тарарах! Упамти, гаде,
.....
Како се туђа цура краде! ...

Утече, хуљо! Нека, нека,
Обрачун сутра тебе чека!

А гдје је Каћка? — Мртва спава!
Простр'јељена метком глава!

И шта сад, Каћка? — Ни гу-гу...
На сн'јегу, стрвино, лѐжи ту! ...

Држ' корак револуциони!
Будан је душман неуморни!

7

Опет иде дванаест њих,
О рамену — пушка свима,
Убица само, испред свих,
К'о креч бл'једо лице има...

Краче брже и све брже,
Марама на врату вири.
Куд га ђаво у то врже —
И никако да се смири...

— Што си, друже, невесео?
— Што ли си се скаменио?
— Што си нос бре објесио,
Ил' си Каћку пожалио?

— Ој другови рођени,
Ту сам цуру волио...
Ноћи црне пијане
С том сам цуром водио...

— Због смјелости ока њена,
Ока њена пламена,
И због младежа црвена
Испод десног рамена,
У жестини убих жену,
Убих срца камена... ах!

— Ћути, рђо, верглаш само,
Зар си, Пећка, женско, што ли?
— Хоћеш душу ту пред нама
Да отвориш? Па изволи!
— На држање пази само!
— Држи себе у контроли!

— Није сада такво вр'јеме
Да те мазимо пред дој!
Још тежѐ нас чека време,
Тежѐ, драги друже мој!

И Петруха успорава
Ужурбани корак свој...

Главу горе забацује,
Опет се осмјехује...

Ех, ех!
Па забава није гр'јех!

Затварајте спратове,
Пљачкања се готове!

Отварајте биртије —
Сиротиња лумпује!

8

Їх тї, туго голема!
 Чамотињо безмјерна,
 Чемерна!

Ўх штò һу да вр'јеме
 Проведем, проведем...

Ўх штò һу да тјеме
 Почешем, почешем...

Ўх штò һу сјеменке
 Да једем, да једем...

Ўх штò һу да ножем
 Ожежем, ожежем! ...

Бјежи ми с очију, буржују!
 Испићу ти крвцу
 За љубовцу,
 За црнооку...
 Упокој, господи, душу раби твојеја...

Чамотиња!

9

Не чује се градска бука,
 Над невском кулом — тишина,
 Не пр'јети више жандарска рука —
 Лумпујте, момци, без вина!

На раскршћу буржуј стоји,
 У крагну је нос сакрио.
 За њим згрчен у длаку своју
 Пас шугави реп подвио.

И стоји буржуј к'о пас гладни,
Као питање н'јем и сл'јеп.
И стари св'јет, бескућник јадни,
Иза њега подвио реп.

10

Мећава све љуће брише,
    Ќј мећава опака!
Не види се, друже, више
    Ни на четир' корака!

Као дим се сн'јег изви,
Као стуб се сн'јег надви...

— Јој мећаваѐ, Боже спаси!
— Ђути, Пећка, не варај се!
Од каква те спаси зла
Икона од злата сва?
Ниси свјестан, и зац'јело,
Мућни главом, мисли зрело —
Руке крвљу окупа ли
Због Каћкине љубави?
— Држ' корак револуциони!
Будан је душман неуморни!

Напр'јед, у строј, у строј,
    Радниче мој!

11

...Свих дванаест напр'јед грё,
    Богу се не моле.
    Спремни на све,
    Ништа не жале...

Челик њихових пушака
На невидљиве душмане...
Дуж опустјелих соака,
Мећава ни да сустане...
Кроз сметове ни корака —
А да чизма не остане...

Барјак букти
Црвени.

Корак тутњи
Продорни.

Глè бѹдѸсе
Душмани...

Мећава сн'јегом засипа очи
Дана и ноћи
Безброј! ...

Напр'јед, у строј, у строј,
Раднице мој!

12

...Напр'јед иду моћним кораком...
— Ђј, изађи! Ко је тамо?
Напр'јед с црвеним барјаком
Разбјеснио се вјетар само...

Испред њих — смет је хладни.
— Ко је у смету — изађи!
Само убоги пас гладни
Храмље немоћан позади...

— Откачи се, псу крастави,
Убошћу те бајонéтом!
Стари св'јете, псу шугави,
Нестани пред новим св'јéтом! ...

...Зубе кези — к'о вук гладан —
Реп подвио — не одступа —
Пас сав хладан — пас сав јадан...
— Од'зови се, ко то ступа?

— Ко то маше црвеним барјаком?
— Погледајте, какав мрак!
— Ко то бјежи журним кораком,
Иза кућа крије траг?

— Наћи ћу те, немој се крити,
Предај ми се, боље, сам!
— Еј ти, друже, зло ће бити,
Дај изаћи ил' пуцам!

Трах-тах-тах! — И само эхом
Од'зива се кућа мрак...
Мећава само дугим см'јехом
Руга се кроз сн'јежни прах...

Трах-тах-тах!
Трах-тах-тах!

...Иду тако моћним кораком —
Отпозади — гладни пас,
Напр'јед — с крвавим барјаком,
Од мећаве невидљив,
Од метака неранљив,
Њежним ходом надбурним,
Сн'јежним прахом бисерним,
Уз ружа б'јелих в'јенац чист —
Испред свих — Исус Христ.

Јануар 1918.

Превео:
Радмило Маројевић

Александар Блок (1870–1921) и поема „Дванаест“ (1918)

1. Александар Александрович Блок, водећи пјесник руског „сребрног вијека“ („златни вијек“ предводи Александар Сергејевич Пушкин), преминуо је 7. августа 1921. године у Петрограду (који се и на руском језику тада тако називао). Рођен је у истом граду, који се на руском тада називао Санкт-Петербург 1870. године, 16. новембра по старом календару, којему је у XIX вијеку одговарао 28. новембар по новом календару.

Педесетогодишњица Блокове смрти обиљежена је крајем 1971. године на Катедри за славистику Филолошког факултета у Београду предавањем које је одржао, пред својим колегама и професорима, студент четврте године Групе за руски језик и књижевност Радмило Маројевић, под насловом *Српски преводи Блокове њојеме „Дванадцатъ“*, и оно је сљедеће године под тим насловом објављено у књижевном и теоријском часопису за преводаштво Удружења књижевних преводаца Србије *Мостови* (1972, год. III, бр. 3 (11), 193–203; бр. 4 (12), 345–348).

Прво издање мог превода ремек-дјела Александра Блока, под аутентичним насловом — *Дванаест* а у екавском књижевном изговору, појавило се такође у часопису *Мостови* (1973, IV, св. 3 (15), 206–211; св. 4 (16), 309–313), у два наставка. На крају другог наставка, на стр. 313, објављене су моје *Напомене* [уз превод поеме „Дванаест“ Александра Блока], гдје сам, између осталог, образложио наслов дјела у оригиналу и преводу. Поема је под истим насловом, исто екавски, поново објављена у *Лейо-јису Мајише српске* (1978, год. CLIV, књ. 421, бр. 1, 33–44), овога пута о шездесетогодишњици настанка оригинала (поема је датирана јануаром 1918).

Након стопедесетогодишњице рођења, која се обиљежавала 29. новембра прошле године, а о стогодишњици смрти (помен тим тужним поводом био је ове године 7. августа) објављујемо нову варијанту нашег превода поеме *Дванаест*, у (и)јекавском књижевном изговору, с овим кратким послјесловљем на тему лингвистике и поетике симболичних значења, прије свега симболике наслова, и с објашњењем неких реалија у изворном тексту и препјеву. Треба нагласити да Блок припада симболизму

* Радмило Н. Маројевић, Универзитет Доња Горица (Подгорица), Факултет умјетности и комунологије, radmilo@mail.ru

као књижевном правцу и да је до виртуозности развио поетику симболизма (најзначајнији претеча симболизма је наш Његош).

2. Што се тиче лингвистике и поетике насловног симбола, истаћи ћемо најприје да наслов књижевног дјела постаје проблем за превођење нарочито онда кад је вишезначан и кад у језику превода не постоји директни еквивалент који ће једном ријечју пренијети сва његова значења. Обично је један слој значења наслова везан за нешто конкретно из садржаја дјела (основно, номинативно значење), а други слојеви за пренесена или метафорична значења ријечи и изразâ. Специфичност наслова „Двенадцатъ“ који носи поема Александра Блока састоји се у томе што он нема само тематско, денотативно, и још пренесено, симболично значење, него и значење композиционо и жанровско.

(1) У пјесниковом аутографу, испред седме пјесме, стоји важна забиљешка: „Двенадцатъ (человек и стихотворений)“. Није то у почетку наслов дјела гласио „Дванаест људи и песама“, како је у своје вријеме тврдио Милосав Бабовић, него је пјесник, кад је требало да напише (или, вјероватније, кад је већ био написао) први стих седме песме: „И опяť идуť двенадцатъ,“ [7], дошао на замисао да тематици наслова саобрази и композицију своје поеме, да наслову дода и ту компоненту смисла. Тиме је пјесник експлицитно изнио да се наслов *Двенадцатъ* односи и на *дванаест* јунака и на *дванаест* њених композиционих јединица. Дванаест пјесама су у извесном смислу паралела дванаесторици јунака: пјесме су стилски, ритмички и садржајно веома различите тако да се у композицији поеме боре два принципа: принцип јединства и принцип посебности.

(2) У тексту поеме насловна лексема *двенадцатъ* протеже се као својеврсни (тематски) лајтмотив. Поред првог стиха седме пјесме, она се појављује још двапут: у другом стиху (првом дистиху) друге пјесме: „Идуť двенадцатъ человек.“ [2], и у другом стиху претпоследње пјесме: „...И идуť без имени святого / Все двенадцатъ — вдаль.“ [11]. У преводу је требало сачувати ту лексему-лајтмотив без обличке и творбене модификације, што смо ми и учинили: *Дванаест људи најпр'јед језди*. [2], *Ойей иде дванаест њих*, [7], *...Свих дванаест најред ње, / Боју се не моле*. [11]. Разлика у односу на оригинал очитује се у томе што смо ми у последњем примјеру лексему премјестили у први стих пјесме и што смо варирали предикат оригинала *идуť* (*језди, иде, ње*). Пошто број *дванаест* нема именичка својства, и у примјеру из седме пјесме морали смо додати неконгруентни атрибут (дванаест) *њих* (у два друга примјера он је већ био у оригиналу).

3. Симболика наслова садржи бар три семе. Једна је тематска, или садржајна, или денотативна. Она се тиче броја јунака (*дванаест људи*) који чине црвеногардијску патролу. Она има реалну историјску подлогу. Џон Рид (John Reed) у књизи *Десет*

дана који су *пошресли свијет* (*Ten Days That Shook the World*) пише да је у патроли било дванаест људи.

(1) Како је далеко испред патроле, а и високо изнад бура, Исус Христос, прва асоцијација је са дванаест апостола. Али одмах пада у очи противрјечност, и то двострука: црвеногардијци не знају да је Исус Христос испред њих, и Бога не помињу (у нашем преводу; у оригиналу је околионализам: „идут без имени святого“). Закључак је: они не могу бити апостоли.

(2) Асоцијација са дванаест апостола, дакле, само је формална, а суштинска је са дванаест разбојника из руске фолклорне и књижевне традиције, која је актуелизована Некрасовљевом „Легендом о два велика грешника“ из поеме *Ко у Русији добро живи*. Ову нијансу смисла истакла је Исидора Секулић у некрологу *Александар Блок (1880–1921)*: „То је, врло кратко речено, марш целог каоса руског преврата, оличена у дванаест разбојника, предвођених безумним Вањком са ножем“ (Nova Еуропа, 1921, књ. 3. бр. 8, 236–237). Занимљиво је и значајно да је Блок и почео да пише поему од стихова „Ужъ я ножичком / Полосну, полосну!“ [8], гдје су му се као нарочито изражајна показала два сугласника *ж* (у нашем преводу овај сегмент оркестрације још више долази до изражаја: *Ўх шийд ђу да ножем / Ожежем, ожежем!* ...).

4. Друга и трећа сема су асоцијативне, и оне уводе композициони и идејно-философски принцип поеме.

(1) Друга се сема не тиче само композиције него и жанра: то је *дванаестойјесмойворје* као вијенац пјесама (*Двенадцать* је поема-циклус лирских пјесама). При том је важно да пјесник композициону јединицу поеме не именује ни термином *глава* ни његовим синонимом *јеснь* него именицом *стиххойворение*, која указује на самостално пјесничко дјело, али дјело нераскидиво уплетено у пјеснички вијенац. Парадоксално звучи, али је очито да је свака од композиционих јединица дјела лирска пјесма, а тек заједно оне су поема (епско начело завршава дванаеста пјесма као круна)!

(2) Трећа сема указује на прелом епоха — на то да је *дванаестой сайи* одзвонило старом свијету. То је најдубљи план значења: *дванаестой* као крај једног циклуса историје свијета, послје којега се неизбјежно рађа нови свијет и почиње нови историјски циклус, нова ера у развоју човјечанства.

5. У свим другим српским (и уопште: српскохрватским) преводима поема је насловљена друкчије него у нашем — *Дванаесторица*. Такав наслов има неке предности, али само на први поглед.

(1) Први разлог који би могао да иде у прилог таквом наслову везан је за именичка својства лексичко-граматичке ријечи и њену падежну парадигму. Број *дванаестой* је непромјенљив, тј. припада нултој парадигми, нема изражена именичка својства и такав наслов не асоцира довољно на конкретни садржај изворника, на број јунака поеме, тј. не преноси у довољној

мјери јединство конкретног (именичког) и апстрактног (бројног) — али такав наслов у складу је с ауторском концепцијом, преноси све слојеве значења наслова изворника и чува његову симболичку природу. Затим, необиљежени број *дванаест* има већу информативност, шире семантичко поље и већу синтаксичку спојивост, а и мање је предвидљив.

(2) Има један куриозитет, и он не иде у прилог наслова *Дванаесторица*: док је у оригиналу (и у нашем преводу) на сва три мјеста у тексту исти бројни облик из наслова (и у истом падежу), чиме се подвлачи његова симболичка функција, ниједан други преводилац не узима исти бројни облик на свим мјестима. Преводиоци на српски (српскохрватски) језик, дакле, не воде рачуна о симболичкој природи броја *дванадцать* и о кореспонденцији наслова и дјела.

6. Значајно је да је и број припадника „старог свијета“ који се појављује на сцени поеме такође дванаест (старица, буржуј, поета, поп, госпођа у астрагану и њена сабесједница, прости-тутка чији глас доноси вјетар, скитница, Каћка, Вањка, кочијаш и — гладни пас, једини „лик“ који пристаје уз патролу). Иако то није морао с намјером учинити, тј. концепцијски, као Мајаковски у *Мистерији-буф*, али у надахнућу, интуитивним осјећањем мјере, пјесник је саздао цјеловито умјетничко дјело које се одвојило од свог творца и, и за читаоца и за истраживача, објективна умјетничка реалност, која зрачи својом умјетничком истином.

(1) Помиње се у поеми и „нови свијет“, али само као парола. Учесници патроле баве се само рушењем старог свијета, али не и стварањем новог или обновог божијег свијета. То најбоље потврђују стихови који су у руском језику постали крилатема као фразеолошки жанр:

Мы на горе всем буржуям
Мировой пожар раздуем,
Мировой пожар в крови — [3].

Симболика дбја у поеми, која почиње првим двама стиховима у црно-бијелом контрасту који се протеже до краја дјела, није поларизована идеолошки, али јесте с аспекта ново/старо: црни ремен карактерише црвеногардијце споља, а црна срџба у души, док су припадници „старог свијета“ у дјелини снијега и леда...

(2) С ким се то бори, и с каквим успјехом, њих дванаест у патроли? С једним од својих (*Вањком*), који је одлучио да обуче солдатску униформу и придружи се онима на фронту који бране отачаство, али је још ту, у Петрограду: ни њега патрола не успијева побиједити; *Пећка* убија само *Каћку*, а једанаесторица осталих убијају у њему сваки покушај кајања. То је нови, немилосрдни концепт: не личи на кајање Бајица што су

случајно убили Ружу Касанову из *Горској вијенца*, па су тиме „од Бога дио изгубили,...

7. Осврнућемо се и на неке специфичне реалије у тексту поеме.

Уставојворна Скујишћина (р. *Учредительное Собрание*) — изабрана је на општим изборима у новембру 1917. године. Већину у њима су имали есери (партија социјалиста-револуционара), док је бољшевицима припала свега четвртина мјеста. Уставотворна Скупштина је отворена 5. јануара 1918. године, али је у ноћи између 5. и 6. јануара растјерана од стране бољшевикâ, анархистâ и плаћеникâ из прибалтичких земаља. Блок је почео да пише поему два дана касније.

Парола есера и њихових присталица била је „Вся власть Учредительному Собранию!“, а замијењена је бољшевичком паролем „Вся власть Советам!“.

8. *Каро кец* (р. *бубновъй туз*) — знак у облику ромба од црвеног штофа који је личио на кеца (аса) играћих карата; пришивао се на леђа и груди прслука робидјашâ како би, у случају бјекства, пратиоци могли да их нанишане.

9. *Керенке* (р. *керенки*) — папирни новац који је емитовала Привремена влада Керенског од августа 1917. године; у јануару 1918. био је увелико обезвријеђен инфлацијом.

10. *Одојци* (р. *портянки*) — правили су се од платна тако да се њима увије нога до чланка.

11. *Камашне* (р. *гетры*) — назувци, докољенице које не обухватају стопало; у Црној Гори тај дио обуће звао се *іеііе*, а носили су их мушкарци.

12. *Исус* — прије декрета бољшевикâ о реформи азбуке и ортографије од децембра 1917. (потврђеног декретом од децембра 1918) прва компонента Спаситељевог имена писала се са два *и* — прво је било (верзално) десетеричко **І** а друго осмеричко **и**, дакле: **Іисусъ**, док су старовјерци писали једно *И*. Блок тако пише како би остварио ритмику трохеја (руски: хорей).

Христос — у руском књижевном језику према адаптираном акузативу *Христа* (и осталим зависним падежима) у номинативу се користи неадаптирани облик, са завршетком *-ос*, као у грчком. Срби, као стари хришћански народ, и у номинативу користе адаптирани лик *Христѣ*, тј. није обавезан књишки облик *Христѣос*.

DIO IV

RECENZIJE

Danijel Pals, *Teorije o religiji*,
CID, Podgorica, 2019.
(Nikola Šaranović*)

Poliptih klasika religiologije

Luven, 2013. godine. Katolički univerzitet. Fakultet kanonskog prava. Master studije „Društvo, pravo i religija“. Predmet „Uvod u religijske studije“. Obavezna literatura „Osam teorija o religiji“. Autor Danijel Pals, profesor religijskih studija i istorije na Univerzitetu u Majamiju.

Prethodno objavivši knjigu „Sedam teorija o religiji“, 1996. godine u izdanju Oxford University Press-a, Pals je impresionirao naučnu javnost načinom predstavljanja klasičnih teoretičara religije. Kako sam opisuje, „...u pristupačnoj sumarnoj formi i u nespecijalističkom jeziku, uz određenu mjeru analize i kritike“, on je predstavio antropologiju Edvarda Barneta Tejlora i Džejsma Džordža Frejzera, psihoanalizu Sigmunda Frojda, sociologiju Emila Dirkema, ekonomiju Karla Marksa, religiologiju Mirčea Elijade, interpretativnu antropologiju Edvarda Evana Evans-Pričarda i kulturologiju Kliforda Gerca.

Iako nije uvršten u klasike religiološke misli, knjiga počinje svojevrsnim omažom Maksu Mileru, pioniru religiologije, čije je djelo „Uvod u nauku o religiji“, objavljeno 1873. godine, označilo težnju za kompromisom između teze religije i antiteze nauke, tada zaoštrenih do mjere međusobno isključivih epistemoloških koncepcija. Kao razlog njegovog izostanka iz ovog poliptiha, Pals navodi ograničeni domet, čak i odbačenost Milerove teorije u njegovo vrijeme, a kao glavni princip selekcije teoretičara selektor postavlja — uticaj. U tom svjetlu autor opravdava i izuzeće Karla Junga, za kojeg navodi da je njegov uticaj, s jedne strane velik, ali sa druge manje ekstenzivan od Frojdovog.

Palsova reprezentacija portretisana je, kako biografski, kroz predstavljanje ličnosti teoretičara i formativnih uticaja na njihov intelektualni razvoj, tako i bibliografski, s težištem na ključnim djelima: Tejlorova „Primitivna kultura“ sa Frejzerovom „Zlatnom granom“, Frojdova „Budućnost jedne iluzije“, Dirkemovi „Elementarni oblici religioznog života“, Marksov „Kapital“, Elijadevo „Sakralno i

---

* Nikola Šaranović, Konzorcijum za religijsko-istraživačku djelatnost Crne Gore — CREDO; Doktorand na Fakultetu pravnih nauka Univerziteta Donja Gorica, nisha@t-com.me

profano“, Evans-Pričardova „Nuer Religija“ i Gercova „Interpretacija kultura“. Deset godina kasnije plejadi klasika Pals pridružuje Maksa Vebera sa „Protestantskom etikom i duhom kapitalizma“ i objavljuje drugo izdanje knjige pod naslovom „Osam teorija o religiji“.

Sve teorije predstavljene su afirmativno i kritički. Nakon detaljne i raskošne prezentacije važnih elemenata, vrijednosti, dometa i doprinosa teorijskih sistema, slijedi osvjetljivanje njihovih slabosti i nedostataka, čime se kompletira slika konkretnog teoretičara, odnosno njegove teorije. Iako je svakom klasiku posvećeno poglavlje koje organizaciono predstavlja cjelinu za sebe, ona su organski povezana ne samo predmetom istraživanja, a to je fenomen religije, već i gustim tkanjem Palsove esejističke naracije, što ovu knjigu čini štivom koje je više od naučne monografije, dostojno čitalačke pažnje od studenta do akademika. Poglavlja se završavaju preporukama za dalje čitanje, čime autor dodatno doprinosi obogaćivanju znanja i širenju intelektualnih horizonata njegovih čitalaca.

Posebna vrijednost knjige, osim u ravnoteži između kvantiteta činjenica i kvaliteta njihovog uvezivanja u milje klasične religiološke misli, leži, s jedne strane, u apsolutizaciji potrebe za naučnim proučavanjem religije, a s druge, relativizaciji teorijskih pristupa ovom fenomenu. Njihova najgrublja podjela bila bi na teorije u kojima je religija zavisna varijabla i one u kojima je religija nezavisna varijabla. Ili kako ih Pals, između ostalog, dijeli na redukcionističke i antiredukcionističke, svrstavajući u prve teorije Tejlora sa Frejzerom, Frojda, Dirkeima i Marksa, a u druge Vebera, Elijadea, Evans-Pričarda i Gerca. Redukcionizam se ogleda u svodenju kompleksnog fenomena religije na neki od njegovih aspekata, zavisan od drugih, nereligijskih faktora, koji utiču na nastanak, razvoj, mijene, pa i nestanak religije. Tejlor i Frejzer je vide kao napredni oblik animizma, odnosno magije, koji će nestati evolucijom i razvojem ljudskog intelekta, odnosno nauke; Frojd je označava kao univerzalnu opsesivnu neurozu, nastalu iz Edipovog kompleksa; Dirkem kao društveni konstrukt, odnosno kao samo „društvo“ koje je sakralno i kao takvo determiniše religiju; Marks kao puku ekstremnu ideologiju, koja predstavlja nadgradnju baze u kojoj vlada nepravda prema radničkoj klasi. Suprotstavljaju im se: Veber, koji otvara drugi smjer ulice, tezom da religija nije uvijek i samo refleksija a ne realnost, već da je često i obrnuto; Elijade diže Dirkemov pojam sakralnog sa nivoa društvenog na nivoo natprirodnog, kao nesvodivi element; Evans-Pričard sa svojom anti-teorijom o religiji, odbacivanjem „kabinetske“ nauke i obnavljanjem terenske antropologije u izučavanju religije; Gerc sa tretmanom religije kao kulturnog sistema, koji djeluje poput kompjuterskog programa — funkcioniše u kompjuteru, ali postoji i izvan njega.

Pals 2015. godine objavljuje „Devet teorija o religiji“, pridruživši antiredukcionistima Vilijama Džejmisa, američkog psihologa sa razmeđe 19. i 20. vijeka, kao kontratežu Frojdu, a u čijem djelu „Raznovrsnost religioznog iskustva“ možemo naći začetke savremenog psihološkog pristupa religiji, sažetog u poruci da religija nije bolest koju

psihoanaliza može izliječiti, već terapija koju psihoanaliza ne može dati.

Pals nije samo naslikao enaptih portreta klasika, već i izradio ram u vidu Uvoda i Zaključka, prvim nas izvedeći iz prošlosti koja je prethodila klasičnim teorijama, a drugim nas uvodeći u budućnost ove nauke, predstavljajući različite rukavce matičnih tokova religioške misli, pa i prepoznajući mogućnost otvaranja izvora novih teorija.

Što smo, dakle, dalje od 19. i bliži 21. vijeku, religija se sve manje tretira kao objekat, a sve više subjekat, a njen put od zavisne do nezavisne varijable mogao bi se prikazati i sljedećom, makar retoričkom, inverzijom: ako postoji sociologija religije, ima li mjesta za religijologiju društva?

Podgorica 2019. godine. Izdavačka kuća CID. Palsovih „Devet teorija religije“ u prevodu Slobodana Divjaka, pod mudro odabranim naslovom „Teorije o religiji“, imajući u vidu da je riječ o živoj knjizi, koja prati razvoj religioške nauke.

Kolika je potpisniku ovih redova bila čast što je prihvaćen predlog za njeno objavljivanje, toliko mu je zadovoljstvo ovim putem je preporučiti za čitanje, u nadi da će jednog dana biti obavezna univerzitetna literatura i u Crnoj Gori.

P. S. Pišući ovu recenziju, autor je saznao da je ove godine objavljena knjiga „Deset teorija o religiji“. Naime, Pals je klasicima pribrojao amerikanku Meri Dejli, radikalnog feminističkog filozofa. Ne ka ovo bude prilika za predlog izdavačkoj kući CID da opravda svoj naslov i objavi dopunjeno izdanje knjige, s pravom svrstane u biblioteku „Sinteze“.

Ratko Božović, *Povratak bliskosti*,
JU Narodna biblioteka Njegoš,
Nikšić, 2020.
(Luka Rakojević*)

Prebogata bibliografija prof. dr Ratka Božovića, stvarana pola vijeka, obogaćena je još jednim izdanjem — knjigom *Povratak bliskosti*. Njegovo novo djelo kao fokus ima prijatelje i poznanike koji se bave stvaralačkim radom, prije svega, u sferama umjetnosti i nauke. Baš tim poljima pripada i sam autor. Pisanje prof. Božovića jeste i jedno i drugo istovremeno. Slikovitosti radi, možda naivnom metaforom, može se uporediti sa dvije epruvete u kojima se nalaze esencija nauke i bit umjetnosti, koje dobijaju pravu svrhu tek kad se njihovi sadržaji pomiješaju i sjedine.

Kada sam počeo pisati tekst o (n)ovoj knjizi otvorilo se istovjetno pitanje koje je sebi postavio sam autor obrađujući djelo jednog od svojih prijatelja, koji je maturirao u istom gradu kao on: „Kako pisati o stvaraocu koji piše drugačije od svih drugih?“ Zaista, takav je slučaj sa najznačajnijim jugoslovenskim sociologom kulture uz Đura Šušnjića. Stilovi obojice ne pripadaju krutim naučnim klasifikacijama, a njihovo pisanje ne spada ni u plodove čistog umjetničkog nadahnuća. Oslobađa se u vidu kombinacije elemenata ta dva pola, sjedinjujući i sintetizujući ih u neodvojivu cjelinu. Svaki na svoj način uspostavlja novu mjeru nikad prije viđenu i nikad kasnije ponovljenu, jer se takav pristup ne može imitirati. Ta briljantna oštroumnost koja produkuje tekstove ne da se ni replicirati, ali ni ukrotiti. U oba slučaja izgubila bi suštinu.

Nije prvi put da prof. Božović piše o biografijama i stvaralačkim putevima dragih ljudi. Fragmenti o njihovim životima i djelima nalaze se i u nekim od njegovih ranije objavljenih knjiga. U predgovoru za *Povratak bliskosti* naglašava da nesrazmjera u obimu teksto-va ne predstavlja nikakvu vrstu klasifikacije ili vrednovanja, već da su prilozi drugačijeg formata zbog konteksta u kojima su nastajali.

Ovog puta prof. Božović se ograničio na crnogorski prostor, odnosno na ljude koji su na neki način vezani za ovo podneblje. Ispostavlja se da su njihovi životi povezani i ispreplijetani, te da imaju najmanje dvije iste tačke — vezu sa Crnom Gorom i makar jednog zajedničkog prijatelja oličenog u autoru ove knjige. Specifične posvete u vidu osvrta čine tkivo djela *Povratak bliskosti*.

* Luka Rakojević, Univerzitet Donja Gorica, Fakultet umjetnosti, luka.rakojevic@udg.edu.me

Osim nespornog i nesumnjivog kvaliteta i zbog tog okvira koji podrazumijeva prostor Crne Gore, ova knjiga je izuzetno značajna za ovdašnju kulturu. Ona predstavlja odličan uvid u karaktere, te momente iz života i stvaralaštava brojnih velikana čije biografije su makar kratko vezane za ovu zemlju.

Svako pisanje je ispravljanje neke nepravde. Takav je slučaj i ovdje. Autor želi da se zaboravljeni ili manje poznati velikani postave u fokus ili da neki njemu dragi ljudi izađu iz anonimnosti. Afirmacija ili revitalizacija djela nekih među njima postavljena je kao jedan od ciljeva ove knjige.

Obimna zbirka tekstova obrađuje segmente stvaralaštava: najboljeg našeg Hamleta — Petra Banićevića, koji se otisnuo iz Nikšića u Beograd nakon predstave *Vatra i pepeo* i stekao značajan ugled i veliku slavu gospodareći repertoarima beogradskih pozorišta i radio programima; velikog književnika Milovana Đilasa; pisca Branka Janjuševića; filozofa driblinga, erudite i sluhiste voleja Boža Koprivice; njegovog prijatelja književnika izraslog u jednom balkanskom mnogoglu koji je sublimirao karakteristike života na ovom tlu Mirka Kovača; čovjeka koji je oživljavao kamen Mija Mijuškovića; pjesnika nikšićke džade i boema Vita Nikolića; krotitelja mentaliteta (u) pokretnim slikama Živka Nikolića; književnika izuzetne britkosti pera i elegancije pisanja Borislava Pekića, koji da nije napisao ništa do prvu rečenicu knjige *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana* ostavio bi dovoljno; mislioca prostora i urbanog ambijenta Ranka Radovića; dramaturga, znalca pozorišta, meštra teatra i esejiste Veljka Radovića; slikara dekirikovskih ambijenata, koji je u njih unio mediteransku životnost Voja Stanića; antropološkinje i umjetnice Lidije Vujačić; majstora kista Stanka Zečevića i mnogih drugih koji se nijesu bavili samo umjetničkim radom.

Indeks na kraju knjige obiluje imenima brojnih značajnih autora. Među njima se nalazi i ime Danila Kiša. Znam da je prof. Božović odigrao ključnu ulogu prilikom Kišovog odlaska u Pariz, odakle se književnik vratio kao jedan od najboljih jugoslovenskih prevodilaca sa francuskog jezika.

Na prvoj stranici knjige *Igra ili ništa* prof. dr Ratko Božović piše: „u središtu moje pažnje je igra“. Uvijek je tako. I kad se ne bavi fenomenom igre, on je praktikuje sklapajući svoje tekstove u skladne i potpuno autentične cjeline. Šta drugo znači pisati do igrati se? Ipak, samo kod rijetkih ta igra postane nešto mnogo veće od neartikulisane provincijske zabave, postane umjetnost i(li) nauka — skladna i harmonična. Taj više puta pomenuti ekvilibrijum nauke i umjetnosti daje i ovoj knjizi jednu specifičnu vrstu ritma i dijalektike. Takav odnos unutar djela znači i otvoren dijalog sa čitaocem, odnosno poziv da se uključi u igru.

Knjiga *Povratak bliskosti* ponovo potvrđuje karakter jednog homo ludensa. Ova zbirka tekstova je poput foto albuma vrhunskog portretiste. U njoj su sažeti segmenti vezani za situacije iz života, omaži, citati i aluzije. Bez obzira na broj personalizovanih naslova poglavlja,

stranicama ove knjige prolaze stotine sijenki. To su refleksije onih na čije djelo se referiše. Baš kao što se sa dobrih portreta čita ličnost, iz profesorovih spisa da se odgonetnuti o kakvim ljudima je riječ. Bez uobičajenih hvalospjeva, s rijetkim darom da pronikne u bit nečijeg karaktera i djela, autor filigrantski niže opservacije i citate svojih prijatelja otkrivajući time suštinu njihovih života i djela. Rasteretio je tekstove i mnoštva faktografskih podataka oslobodivši ih i učinivši ih zanimljivijim i tako stvorio sintezu koja otkriva više od bilo kakve puke biografije. Pregled stilova i manira u njegovoj izvedbi, pokazuje dar pisanja o drugima na nov i neuobičajen način.

Budnost i lucidnost u autorovom djelovanju još uvijek izazivaju divljenje. Nakon hiljada ispisanih stranica on je uspio sačuvati svježinu i radost pisanja. Slavni irski pisac Džems Džojs je rekao: „Tražim idealnog čitaoca koji pati od idealne nesаницe.“ Nova knjiga prof. Božovića provjereno izaziva insomniju svojom magnetičnom moći da čitaoca vuče na narednu stranicu. Ona neprekidno poziva i podstiče na usvajanja piščevih impresija o različitim vrstama stvaranja, o djelovima opusa i o uspjesima njegovih prijatelja.

Nakon knjiga *Kultura slobodnog vremena*, *Metamorfoza igre*, *Kultura*, *Noćna mora*, *Izvještaj iz ludnice*, *Dominacija i otpor*, *Ram za sliku*, *Bravure duha*, *Sjaj u očima* i još desetina djela indikativnih naslova koja su nastajala u poslednjih pet decenija, *Povratak bliskosti* je, zapravo, još jedan povratak čovjeku nečovječnom vremenu uprkos. U doba sveopšte alijenacije i sebičnosti autor je sebi dao zadatak da podsjeti na zaboravljene ili nedovoljno vidljive, na one koji zaslužuju više i bolje ili da afirmiše zapostavljene ili, pak, još jednom napomene na one izuzetno zaslužne i važne i uspio je u tome, ispunio je cilj stavivši ih ispred sebe.

Laureat nagrada *Đorđe Fišer*, *Muškarac životnog stila*, *Paradoksi medijske slobode*, *Radoje Domanović*, *Tipar* i *Porodica bistrin potoka* ponovo je iznenadio čitalačku publiku. Na volšeban način prof. Božović svježinom i bistrinom uma, kojima nije naudilo vrijeme u kom se našao, povezao je perle koje su zbirno dale još jedan biserni niz.

Maša Jovović, *Petar Lubarda
u Crnoj Gori 1946–1951*,
Fondacija „Čano Koprivica“ —
Narodni muzej Crne Gore,
Nikšić — Cetinje, 2021.
(Sladana Kavarić Mandić*)

Crnogorski ciklus Petra Lubarde

Knjiga *Petar Lubarda u Crnoj Gori 1946–1951* višestruko je važna i naučno relevantna. Ona ne tematizuje samo dati stvaralački period ovog izuzetno važnog crnogorskog i jugoslovenskog slikara, već istovremeno osvjetljava društveno-politički ambijent i kulturne prilike u tadašnjoj, poslijeratnoj Crnoj Gori. Autorka knjige Maša Jovović nas deduktivnim pristupom i napose dokumentovano,¹ najprije upoznaje sa osobenošću crnogorske kulture ili, preciznije, kulture u nastajanju — koja formalno otpočinje svoj razvojni put *Petogodišnjim planom* — i ukazuje na nedvosmisleno usmjerenje nove, komunističke vlasti ka opismenjavanju pretežno nepismenog stanovništva, ali i umjetničkom i kulturnom uzdizanju koje će omogućiti širu emancipaciju i osvješćivanje društva.

Da bismo bliže razumijeli tadašnje prilike, Jovovićeva nam već u prvom poglavlju daje uvid u organizaciju vlasti u Crnoj Gori, koja se glede kulture pokazuje kao nezavisna u odnosu na saveznu vlast i ostale republike, ali ne i autonomna, jer je posve uokvirena u dominantni partijsko-ideološki rakurs. Ipak, Komunistička partija uviđa neophodnost postojanja kulturne i intelektualne elite, pa u svoje redove nerijetko uključuje istaknute umjetnike, čak i onda kad nijesu društveno angažovani, niti revolucionarno i politički istaknuti. Iako nova umjetnost ima za cilj komunikaciju sa čovjekom, obraćanje širim narodnim masama, te odbacivanje elitističkog bremena — dakle, i pored toga što socijalistička umjetnost po uzoru na onu rusku, zahtijeva od umjetnika da doprinese kolektivnoj borbi i trijumfu nad

* Sladana Kavarić Mandić, Doktorantkinja na Filozofskom fakultetu Univerziteta Crne Gore, kavarić.sladjana@gmail.com

¹ Za potrebe istraživanja navedene teme, korišćeni su ne samo publicistički izvori iz relevantnih časopisa, nego i arhivska građa fondova Pokrajinskog komiteta, KPJ za Crnu Goru, Komunističke partije Crne Gore, SK Crne Gore, Republičkog sekretarijata za obrazovanje, kulturu i nauku SR Crne Gore, fond Agitpropa i dr.

kapitalizmom — vlast uvažava stvaralački ugled pojedinih umjetnika, te u njima vidi izvanredan temelj za izgradnju kulture. Jedan od njih je upravo Petar Lubarda koji 1946. dolazi u Crnu Goru. Već etabliran i dovoljno značajan, Lubarda uzima aktivno učešće u kulturnom životu i već naredne godine 1947, postaje direktor Škole likovnih umjetnosti na Cetinju, a onda i predsjednik Udruženja likovnih umjetnika Crne Gore (ULUCG). Dakle, otpočinje svojevrсни procvat crnogorske kulture, a u tom se smislu otvaraju brojne institucije, pokreću časopisi, ali i organizuju grupne izložbe, te otkupi slika na kojima prednjače Lubarda i Milo Milunović, umjetnik koji se, takođe, vratio da potpomogne kulturnu obnovu Crne Gore.

Da bi ukazala na značaj dolaska Petra Lubarde u Crnu Goru, autorka knjige se posebnim dijelom osvrće i na njegov stvaralački angažman prije 1946. godine, pa imamo priliku uvidjeti da je u datom periodu iza ovog slikara veliki broj grupnih i samostalnih izložbi u zemlji i inostranstvu. Boljoj recepciji Lubarde nedvosmisleno doprinose i svjedočenja, ne samo o ovom slikarskom velikanu, nego i o uspostavljenom kulturnom kontekstu, što je posebno važno za detaljnije sagledavanje povijesnosti ovog istorijskog momenta. Ništa manje nijesu ilustrativni osobni iskazi Petra Lubarde o odnosu umjetnika spram politike, njegovi stavovi o socrealizmu, stvaralačkom nadahnuću, tumačenje fenomena *kulture nacionalne po formi, socijalističke po sadržaju*, ali i njegovi radovi, koji su u tom periodu angažovani, a predstavljaju polazište za apstraktni ciklus koji je začet tokom boravka u Crnoj Gori, a koji će formalno biti prikazan nakon napuštanja Crne Gore 1950. godine.

Višestranu osvjetljavanje i razumijevanje ovog perioda neophodno je za praćenje i tumačenje Lubardinih stvaralačkih ciklusa, koji se, hronološki gledano, kvalitativno umnogome razlikuju. Stoga, ova pojedinačna stvaralačka evolucija naučno je prikladna u pogledu rasvjetljavanja, ne nužno društvene i političke potpore umjetničkog izraza konkretnog slikara, nego i za detaljnije tumačenje cijelog jednog socrealističkog umjetničkog metoda i njegovih društvenih implikacija. Iz tog je razloga izuzetno važan autorkin detaljan i nedogmatičan osvrt na karakteristike socrealističke umjetnosti koji nam je u knjizi prikazan i to na način koji ovaj toliko rabljen i nerijetko zloupotrebljavan stvaralački narativ izlaže višestranom opserviranju — ideološkom, političkom, ekonomskom i estetskom.

Lubardin dolazak u Crnu Goru, stvaranje u kulturno nedovoljno artikulisanom sredini na margini umjetničkih događanja krucijalan je za razumijevanje apstraktne faze njegovog stvaralaštva, koja je u cjelosti prikazana nakon što je napustio Crnu Goru. Dakle, gotovo opsesivna vezanost za crnogorski pejzaž koji je umjetnički obrađivao tokom boravka u Crnoj Gori, prema mišljenju Maše Jovović, predstavlja fundament Lubardinog slikarskog ciklusa, koji kulminira izložbom u beogradskoj Galeriji ULUS-a 1951. godine. Ta izložba označava, ne samo Lubardin stvaralački prelom, nego prelomnu tačku ka uspostavljanju novog, avangardnog i modernističkog stvaralačkog izraza

u okvirima dotadašnjeg socrealističkog kulturnog prostora. Iz toga se, čini se, da zaključiti da je i u regulama socrealističke konstrukcije, ipak, moguće biti dovoljno slobodan, ili, još bolje, toliko socrealističan da ona postaje jedna nova realnost — apstraktno polje borbe.

Ova knjiga problematizuje najvažnije aspekte pripreme za tu borbu, osvjetljava konkretni istorijski prostor i vrijeme, te daje društveno-političku podlogu jednog umjetničkog razvoja koji postaje, ne borba za umjetnost, nego umjetnička revolucija.

CIP — Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

ISSN 2337-0718 = Humanističke studije
COBISS.CG-ID 28706576